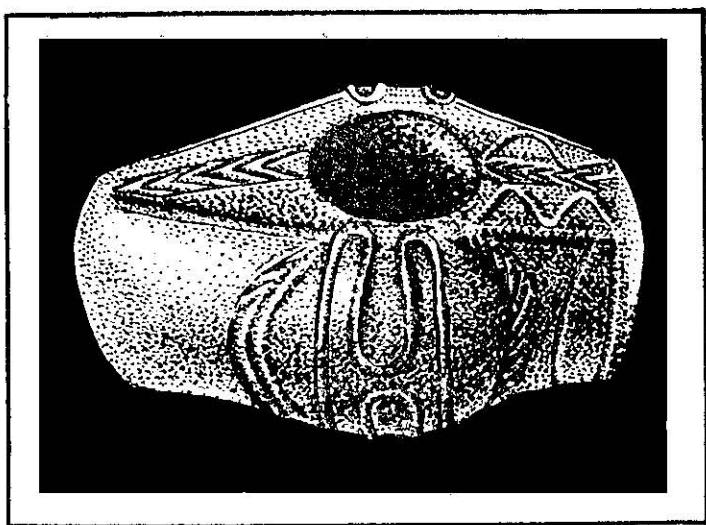

АРХЕОЛОГІЯ

33 * 1980

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
УКРАЇНСЬКЕ ТОВАРИСТВО ОХОРОНИ ПАМ'ЯТНИКІВ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ

АРХЕОЛОГІЯ

РЕСПУБЛІКАНСЬКИЙ
МІЖВІДОМЧИЙ ЗБІРНИК

Засновано в 1971 р.

33

В сборнике помещены статьи по вопросам древней истории и археологии, публикации и сообщения о новых открытиях на территории УССР, критика и библиография, материалы об охране памятников истории и культуры, хроника.

Для археологов, историков, краеведов, преподавателей и студентов вузов.

У збірнику вміщено статті з питань стародавньої історії і археології, публікації та повідомлення про нові відкриття на території УРСР, критику та бібліографію, матеріали про охорону пам'яток історії та культури, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, викладачів та студентів вузів.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

І. І. Артеменко (відповідальний редактор), *В. Д. Баран*, *С. М. Бібіков*, *Ю. М. Захарук*, *П. О. Қаришковський*, *С. Д. Қрижицький*, *М. П. Қучера*, *Є. В. Максимов* (заступник відповідального редактора), *Н. С. Руденко* (відповідальний секретар), *О. Л. Стещенко*, *О. І. Тереножкін*, *Д. Я. Телегін*, *О. П. Черниш*, *Б. А. Шрамко*

Редакція літератури з соціальних проблем зарубіжних країн, археології та документалістики

Є. В. МАКСИМОВ, В. О. ПЕТРАШЕНКО

**Городище Монастир'юк VIII—XIII ст.
на Середньому Дніпрі**

Висвітлення історичних коренів слов'янства і першої східнослов'янської держави — Київської Русі є однією з найважливіших проблем історичної науки. Ця проблема здавна привертала увагу істориків та археологів, але по ряду її аспектів і в останній час єдиної думки не існує.

Одним з найскладніших залишається питання про зв'язок ранньослов'янських старожитностей з попередньою зарубинецькою і наступною киево-руською культурами, а також про ідентифікацію ранньослов'янських археологічних культур з племенами, згаданими в Початковому літописі. Відомо, що на Середньому Подніпров'ї за «Повістю времінних літ» жили поляни, які були ядром Давньоруської держави. Проте історія і матеріальна культура полян вивчені недостатньо, тому дослідження ранньослов'янських пам'яток на Середньому Подніпров'ї залишається актуальним науковим завданням.

Однією з таких пам'яток є городище в уроч. Труби поблизу хутора Монастир'юк Канівського району Черкаської області. Воно розташоване на високому мисі правого берега Дніпра, напроти гирла р. Трубіж (рис. 1). Мис оточений з трьох сторін крутими схилами, а з боку плато — системою ровів та валів. Городище зараз складається з двох площадок — східної і західної, відокремлених одна від одної валом висотою до 2 м і глибоким (до 5 м) ровом, спорудженим, очевидно, в часи Київської Русі.

Розвідувальні роботи на городищі проводили Т. С. Пассек (1945 р.), М. К. Каргер (1948 р.), Є. В. Максимов (1959 р.). Культурний шар має потужність до 0,8—1,0 м, а в місцях розташування жител і господарських ям — до 2,0 м. Тут трапляються матеріали епохи бронзи, зарубинецької культури, VIII—X та XII—XIII ст. Під час розкопок 1959 р. на східному городищі виявлено залишки чотирьох жител VIII—X ст., трьох — зарубинецької культури та розташованих поблизу них восьми господарських ям, що мали діаметр до 1,2 м при глибині 0,6—1,2 м. У заповненні ям були уламки зарубинецької кераміки та кісток тварин.

Зарубинецькі житла прямокутної або квадратної форми, невеликі, площею до 15 кв. м, з долівкою, заглибленою в ґрунт у середньому на 0,5 м від сучасної поверхні. Вони розміщувались за 8—10 м від північного краю городища на відстані 6—7 м одне від одного.

Стаціонарні розкопки на городищі здійснювались в 1974 р. Канівською експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом Є. В. Максимова. При плануванні робіт було враховано дані геомагнітної розвідки, проведеної В. П. Дудкіним. У результаті розкопок виявлено дев'ять жител VIII—X ст., одне зарубинецького часу, п'ять давньоруських і понад 50 господарських ям (рис. 2).

Як з'ясувалось, у VIII—X ст. були заселені східна і західна площадки. За давньоруського часу площа городища скоротилась до розмірів тільки східної площадки, на західній розмістився могильник.

У давньоруський період східне городище являло собою фортецю, що охороняла переправу через Дніпро. В літописі згадується місто Заруб, розташоване на правому березі ріки навпроти Переяслава, в тому місці, де був брід через Дніпро¹. Тут же говориться про р. Трубіж, на

Рис. 1. Городище Монастирсьок. Вид з півдня.

якій стояв Переяслав. Отже, є підстави вважати, що городище Монастирсьок являло собою давньоруське місто Заруб. Таке припущення було висловлене понад 25 років тому М. К. Каргером. Але, як зазначає сам дослідник, проведені ним роботи не підтвердили цю версію².

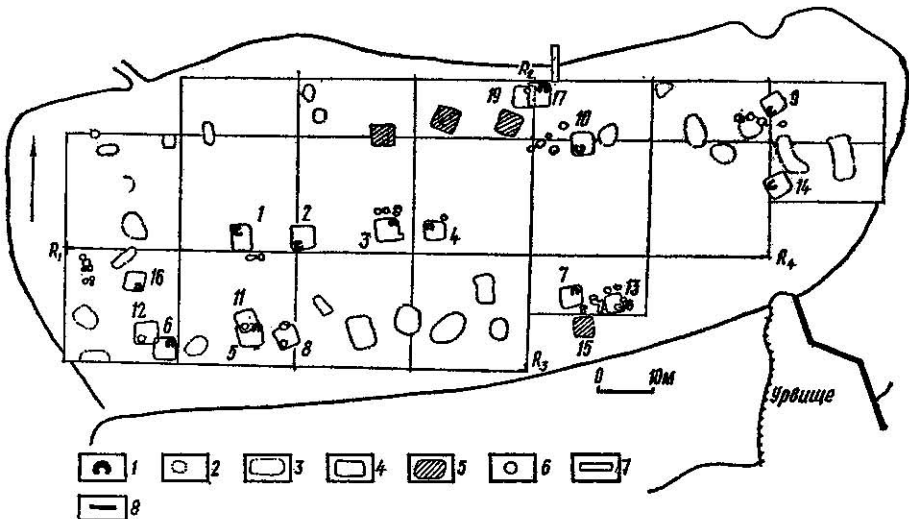

Рис. 2. План площадки східного городища:

1 — піч-кам'янка; 2 — глинобитна піч; 3 — геомагнітні аномалії; 4 — житла VIII—XIII ст.; 5 — житла рубежу нашої ери; 6 — ями; 7 — траншея — розріз валу; 8 — зачистка стінки урвища.

Думка про ототожнення городища Монастирсьок з літописним Зарубом знову запропонована Є. В. Максимовим³ після дослідження городища в 1974 р., коли тут були виявлені давньоруські житла.

На користь цієї версії свідчить і місцезнаходження Зарубського монастиря, розташованого біля підніжжя городища в уроч. Церковище.

¹ Повесть временных лет, ч. 1. М.—Л., 1950, с. 151.

² Каргер М. К. Развалины Зарубского монастыря и летописный город Заруб.— СА, 1950, т. XIII, с. 46.

³ Максимов Е. В., Коваленко В. П., Петрашенко В. А. и др. Работы Заруби-нецкой экспедиции.— АО 1974. М., 1975, с. 291—292.

У 80-х роках минулого століття та на початку нинішнього це урочище досліджував М. Ф. Біляшевський, який виявив тут невеликий триапсидний храм, датований ним домонгольським часом. А. Д. Ертель і В. П. Піщанський проводили тут рятувні роботи у 1916 р., коли під час першої світової війни давню споруду розібрали для будівництва моста через Дніпро. Вони датували храм XII ст. Дослідження монастиря було продовжено у 1948—1949 рр. М. К. Каргером, який визначив час його існування XI—XIII ст.⁴

Серед об'єктів, розкопаних експедицією 1974 р., значний інтерес становлять житла VIII—X ст. Всі вони орієнтовані за сторонами світу

Рис. 3. Житло № 17. Під.

і являють собою прямокутні, близькі до квадрата напівземлянки розмірами 2,8—3,2 × 4,5—4,7 м. Залишки обугленої дерев'яної обшивки стін дають змогу простежити їх конструкцію: колоди клалися горизонтально і закріплювалися трьома вертикальними стовпами. Кутові стовпи кожної стіни одночасно підтримували дах.

Дах споруджували з жердин, обмазаних зверху глиною. Найімовірніше, він був двосхилим. Залишки даха збереглися в житлах № 10, 14 і 18 у вигляді обугленого дерева і глиняних завалів завтовшки 20—25 см.

В північно-східному або південно-західному кутку житла стояла піч-кам'янка прямокутної форми. Відзначено два типи печей: 1) складені з необробленого каміння без всякого зв'язуючого матеріалу (в 10 житлах); 2) печі з каміння, обмазані зовні шаром глини різної товщини (в двох житлах).

Печі першої групи споруджені на підсипці з гумусованого ґрунту або на материковому останці (рис. 3). Довжина стінок 1,4—1,7 м, їх висота, що збереглася, 40 см. Піч будувалася з каменів різної величини. Інколи черинь і стінки опалювальної камери викладені фрагментами жорен, горщиків, жаровень і обмазані глиною.

⁴ Каргер М. К. Указ. соч., с. 46.

Великі за розмірами печі (до 0,2 площі житла) мали невеликі опалювальні камери (40×60 см).

Печі другої групи за своєю конструкцією не відрізнялись від вже описаних. Товщина їх кам'яних стін до 15 см (рис. 4), зовні вони обмазувались шаром глини завтовшки до 20 см.

Тильним боком печі щільно примикали до стіни житла. Склепіння робили з глиняних вальків, теж обмазаних глиною. Залишки таких склепінь виявлено в трьох печах.

Зверху печі мали площадку для господарських цілей, де підсушували

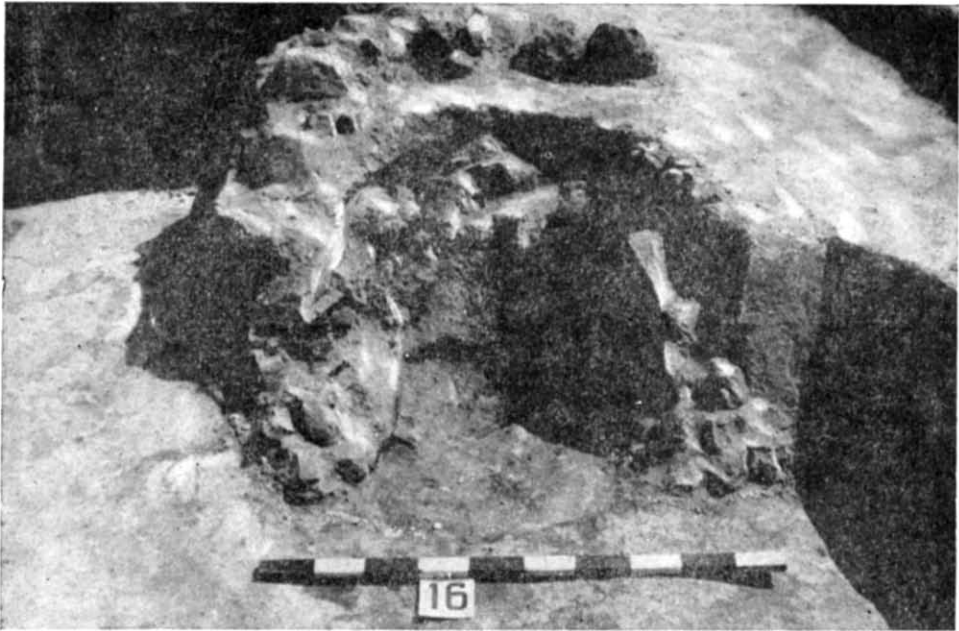

Рис. 4. Житло № 16. Піч.

лось зерно у великих глиняних жаровнях. Виявлений на Монастирку сорт пшениці — полби двозернянки, зерна якої вкриті щільною лускою, потрібно було спочатку підсушувати, а вже потім товкти у ступі⁵. Фрагменти глиняних жаровень часто траплялись у завалах печей. Вдалося зібрати частину такої жаровні, висота її вінець становить 13 см.

В заповненні жител знайдено фрагменти ліпного і кружального посуду, залізні вироби: ножі, цвяхи, тесло, наконечники стріл, бронзові прикраси, кістяні проколки і дві арабські монети.

За характером матеріалів, а також за конструктивними особливостями ці житла можна розділити на більш ранні, що існували в VIII ст., і пізніші — IX—X ст.

Одним з найраніших є житло № 9 (рис. 5). Розміри стін — 3,2 × 3,4 м, в ґрунт воно заглиблене на 1,05—1,15 м, конструкція зрубна. Піч, що була у південно-західному кутку, збереглась у вигляді завалу каміння розміром 1,3 × 1,5 м. На підлозі житла знайдено кераміку ранньослов'янського часу, кілька предметів із заліза, в тому числі стержень, уламок ножа і кільце для кріплення коси до руків'я. Основну масу знахідок становила кераміка (64 фрагменти). Вона представлена фрагментами ліпних горщиків з високим плечем, насічками та паль-

⁵ Пашкевич Г. А., Янушевич З. В. Палеоботанические исследования раннеславянского слоя городища у хутора Монастырек.— Использование методов естественных наук в археологии. Киев, 1978, с. 93.

цьовими ямками по краю вінець. На підлозі трапились уламки ліпних горщиків пенківського типу (Луг II і Макарів острів), які датуються VIII—першою половиною IX ст.⁶ Тут же знайдено срібний аббасідський дирхем халіфа Ал-Мандрі, карбований в 144 р. Хіджри (761—762 р. н. е.), який дає підставу датувати житло другою половиною VIII ст. Фрагменти кружальної кераміки з лінійним та хвилястим орнаментом зафіксовано в основному в верхній частині заповнення житла,

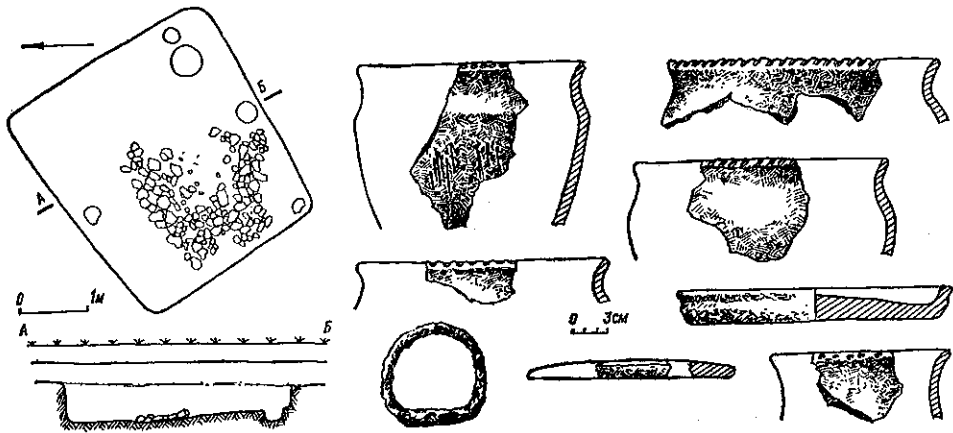

Рис. 5. Житло № 9. План, розріз та знайдені в ньому речі.

куди вони потрапили разом зі шлаками у IX—X ст., вже після того як житло перестало існувати.

До пізнішого часу належить житло № 2. Розміри його — 4,7 × 4,9 м, глибина до 1,30 м. Уздовж стін збереглися залишки обвуглених колод. В південно-західному кутку розташовувалась піч-кам'янка, від якої залишився розвал каміння і останець. У житлі виявлено велику кількість фрагментів багато орнаментованої кераміки, зробленої на повільному крузі. За характером кераміки напівземлянка належить до IX—першої половини X ст. Тут переважає кружальний посуд з лінійним та хвилястим орнаментом. По краю вінець вже є манжетоподібне потовщення (валик). Майже у центрі житла на підлозі знайдено бронзовий дирхем халіфа Маммуна Багдаді, сина Гаруна-аль-Рашида, карбований у 814 р. н. е.

За конструкцією та матеріалами до цього житла наближаються інші — № 1, 3, 5; 6, 7, 10, 17, 18 — також орієнтовані стінами за сторонами світу.

Житло № 1 (3,5 × 4,0 м, глибина — 0,8 м). Уздовж стін зафіксовані завали горілого дерева. В північно-західному кутку розташована піч-кам'янка. По кутах її простежені ямки від стовпів, які, напевно, входили до конструкції дерев'яного каркасу печі. Розміри останньої — 1,5 × 1,5 м, склепіння не збереглося. Уздовж стін житла є ямки від стовпів, у його заповненні — фрагменти ліпної і кружальної кераміки IX ст.

Житло № 3 (3,2 × 3,5 м, глибина — 1,15 м). Тут також помітні сліди пожежі. Піч-кам'янка розташована в північно-східному кутку. Розміри її — 1,10 × 1,25 м. Уздовж стін зафіксовані ямки від стовпів. Вдалось простежити в південно-східному кутку (напроти печі) вхід у житло. Заповнення включало фрагменти ліпних посудин, розвали зробленого на повільному крузі горщика та жаровні.

Житло № 5 (3,5 × 3,8 м), орієнтоване за сторонами світу, мало глибину 1,10 м (рис. 13). Піч-кам'янка розмірами 1,0 × 1,0 м була в

⁶ Березовець Д. Т. Поселение улицей на р. Тясмине — МИА, вып. 108. М., 1963, с. 176, 185.

північно-східному кутку. Слідів пожежі не виявлено. В заповненні зібрано фрагменти ліпного і кружального посуду (90 екз.). Уздовж стін є ямки від стовпів.

Житло № 6 (3,6 × 3,7 м) орієнтоване за сторонами світу, глибина — 1,35 м. У північно-східному кутку була піч-кам'янка розміром 1,2 × 1,3 м. Житло має сліди пожежі. При розчистці печі виявлено шість дещо горщиків і розвал жаровні. Денця належать як ліпним горщикам, так і кружальним зі слідами підставки у вигляді сферичної ввігнутості. В одному денці зберігалися залишки обвугленої їжі.

Житло № 7 (2,8 × 3,2 м) орієнтоване за сторонами світу, глибиною 1,70 м. Розташована в північно-східному кутку піч-кам'янка (1,2 × 1,2 м) тильною стороною щільно приставала до стіни житла. В заповненні виявлено понад 120 фрагментів ліпного і кружального посуду, численні сліди пожежі у вигляді обвуглених колод на підлозі.

Житло № 10 (3,8 × 3,8 м). Орієнтація за сторонами світу, глибина — 1,20 м. У північно-східному кутку розміщувалась піч-кам'янка, споруджена на підсиці з гумусованого ґрунту товщиною 10 см. Склепіння було влаштоване з вальків. Всю площу житла перекривав шар глини товщиною 20—25 см, що являв собою залишки обмазки даху. В заповненні переважала кружальна кераміка (22 з 38 фрагментів).

Житло № 17 (3,4 × 3,6 м, глибина — 1,5 м) орієнтоване за сторонами світу. Піч-кам'янка розміром 1,4 × 1,45 м розташована в північно-східному кутку і споруджена на лесовому останці. Відзначено сліди пожежі. В заповненні переважав ліпний посуд.

Житло № 18 (3,9 × 4,0 м, глибина — 1,2 м) розташоване на західному городищі й орієнтоване за сторонами світу. Піч-кам'янка, складена на підсиці з гумусованого ґрунту завтовшки 10 см, була розміщена в південно-західному куті. Її розміри — 1,2 × 1,2 м. У черені печі і стінках знайдено фрагменти кількох жорен. Стіни житла обкладені дерев'яними колодами, їх обвуглені залишки простежувалися по всьому периметру будівлі. Ширина колод — 10—20, товщина — 4,5 см. Колоди кріпились кутовими стовпами, що збереглися на висоту 40—50 см. Дах був споруджений з жердин, обмазаних глиною, його залишки зафіксовані у верхній частині заповнення житла. На підлозі знайдено розвал кружального горщика та фрагменти ліпних сковорідок.

Конструкція розглянутих жител характерна для споруд VIII — першої половини X ст.⁷, відомих на схід від Дніпра в пам'ятках роменсько-борщевської культури. Проте житла з Монастирка не цілком аналогічні лівобережним, оскільки на Лівобережжі, як відомо, в той час були поширені печі, вирізані в материку.

Найближчою аналогією будівлям з Монастирка можуть бути житла з поселення пенківської культури Луг II і Макарів Острів VIII—IX ст.⁸, де в більшості з них простежено стовпову конструкцію і печі-кам'янки. На Канівському поселенні, хоч і були виявлені подібні печі, проте житла там мали не стовпову, а зрубну конструкцію стін.⁹

До цієї ж групи належать житла № 4 і № 16. Їх відмінність полягає в особливостях конструкції печей.

Житло № 4 (3,0 × 3,0 м, глибина — 0,6 м) орієнтоване за сторонами світу. Поблизу південної стіни знаходилася ямка від стовпа на відстані 0,85 м від південно-західної стовпової ями. Ця ямка, напевне, фіксує вхід до житла, розташований, таким чином, по діагоналі від печі, яка була в північно-західному куті. Розміри її — 0,9 × 1,25 м, топка викладена камінням. Товщина обмазки — 20—25 см. Піч щільно

⁷ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище.— САИ, вып. Е1-32. Л., 1975, с. 118.

⁸ Березовец Д. Т. Указ. соч., с. 146; Линка Н. В., Шовкопляс А. М. Раннеславянское поселение на р. Тясмине.— МИА, вып. 108. М., 1963, с. 234.

⁹ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., 1965.

пристає до стіни житла. Біля її челюстів є передпічна яма. В усіх кутах житла наявні ямки від стовпів. У заповненні містились фрагменти ліпвої і кружальної кераміки.

Житло № 16 (3,0 × 3,0 м, глибина — 1,15 м) мало орієнтацію за сторонами світу. В двох кутах зафіксовано ямки від стовпів. У заповненні знайдено ліпну і кружальну кераміку (16 фрагментів). У південно-східному кутку була піч-кам'янка розміром 1,2 × 1,1 м. Висота частини, що збереглася, — 0,6 м. Зовнішня частина печі обмазана товстим шаром глини (до 20 см), товщина кам'яних стін — 15—20 см. Тильна стіна завтовшки до 0,5 м щільно прилягає до стінки житла. В конструкцію склепіння печі входили глиняні вальки. Зверху вона мала глиняну площадку.

Печі-кам'янки, споруджені без застосування в'язучого глиняного розчину, що мали склепіння з вальків, — явище досить поширене в VIII—X ст. (Новотроїцьке городище, Ходосівка, Київ)¹⁰. Проте точної аналогії печам у житлах № 4 і № 16 ми не знаходимо. Найближчі паралелі походять з Борщевського городища і городища Тітчиха¹¹, де нижні частини печей вирізані в материковому крейдяному вапняку. Такі споруди П. О. Раппопорт відносить до проміжного етапу¹².

Зазначені групи жител на городищі відбивають різні хронологічні періоди його існування. Перший період — VIII ст. Він представлений поки що одним житлом № 9. Наступний — IX і перша половина X ст. — включає решту споруд. Це підтверджує і речовий матеріал, передусім монети, виявлені в двох житлах (№ 2, 9), а також кераміка, про яку мова йтиме нижче. Ймовірно, що в результаті дальших робіт і розкриття більшої площі городища з'явиться можливість хронологічно розчленувати цю групу жител. Втім різна конструкція печей могла відбивати і різноплеменність жителів цього поселення, а також бути наслідком запозичення з інших районів.

На городищі виявлено 12 господарських ям VIII—X ст. Вони розташовані, як правило, біля жител або на краю городища. Ями значних розмірів, діаметром понад 1,0 м і глибиною близько 2,0 м.

Найцікавішою була яма 15, що належить до житла № 6, а також ями 6—9, виявлені біля житла № 9, і комплекс ям на західному краю городища. Яма 15 розміщувалась під давньоруським житлом № 12. Діаметр її 1,5, глибина 1,75 м. Більша частина ями була заповнена обвугленим зерном. Палеоботанічний аналіз, проведений Г. О. Пашкевич, показав наявність тут зерен пшениці, ячменя, проса, вівса, гороха. Аналізуючи насіння бур'янів, дослідниця дійшла висновку, що мешканці городища вирощували культурні рослини на землях, які використовувались довгий час¹³.

Основним призначенням господарських ям на городищі було зберігання зерна. Зверху вони, напевно, перекривались якоюсь конструкцією з жердин і глини, оскільки в більшості з них були простежені завали глиняної обмазки. Частина ям могла використовуватися як льохи для зберігання різних харчових продуктів.

Найчисленнішу групу знахідок становить кераміка. Своєрідність її полягає в тому, що поряд з ліпним посудом співіснує посуд, зроблений на повільному гончарському крузі.

Іншою характерною рисою кераміки є значна різноманітність форм та орнаментатії. Одноманітність можна спостерігати тільки в складі

¹⁰ Ляпушкин И. И. Городище Новотроицкое. — МИА, вып. 74. М.—Л., 1958, с. 195; Орлов Р. С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва. — Археологія, 1972, № 5, с. 98; Толочко П. П. Стародавній Київ. К., 1970, с. 49.

¹¹ Ефименко П. П. Раннеславянские поселения на Среднем Дону. — Сообщения ГАИМК, 1931, № 2, с. 7; Москаленко А. Н. Городище Титчиха. Воронеж, 1965, с. 46.

¹² Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. — САИ, вып. Е1-32. Л., 1975, с. 147.

¹³ Пашкевич Г. А., Янушевич З. В. Указ. соч., с. 92.

тіста, кольорі поверхні і характері випалу. Колір найчастіше темно-сірий або червоний, тісто грубе, великозернисте, з домішкою шамоту та товченого граніту, інколи — кровавику. На зламі черепок має червоно-чорний колір.

Давньоруський гончарський круг вивчений ще слабо, тому немає надійного критерію для виділення кераміки, зробленої на ручному крузі легкого типу або на ножному. За традицією, з останнім пов'язували кераміку без слідів стрічкової техніки, зрізану з круга ниткою, а з ручним кругом легкого типу — посудини зі слідами стрічкової техніки, підсипкою і бортиком на денці¹⁴. Багаторічні роботи по вивченню гончарської техніки, проведені О. О. Бобринським, аргументовано доводять, що для методики виділення кераміки за цим принципом необхідно враховувати влаштування самих гончарських кругів, які залишають сліди на денцях горщиків¹⁵.

Проведений нами огляд поверхні денць показав, що 15 з них мають сліди підсипки, а три — заглиблення круглої форми діаметром 2,5 см. Такий відбиток залишає ручний круг з віссю, що виступає над рівнем площини верхнього круга. Виготовлені на такому крузі посудини з'являються в Моравії у VIII ст. і зникають до середини X ст.¹⁶

Два денця мають контурні відбитки у вигляді шестикутника діаметром 5,5 см. Цей слід залишає круг з виступаючою віссю, покритою дерев'яною дощечкою у формі шестикутника.

Трапилось одне денце з квадратним заглибленням, сторона якого становить 2,5 см. Цей слід також залишено кругом описаного вище типу. Різниця тут полягає у товщині й формі підставки. Два днища мають сферичну вигнуту поверхню, яку залишила сферичної форми підставка на осі круга.

Отже, можна констатувати, що частина кераміки, знайденої на городищі, була зроблена на гончарському крузі. Однак за слідами на поверхні днищ ще не можна визначити, на якому саме крузі — ручному або ножному — сформовано горщики, оскільки багато з цих відбитків залишали обидва типи кругів. Проте грубе крупнозернисте тісто посудин, їх не завжди симетричні форми, недбала орнаментация, а також застосування спірально-джгутової техніки свідчать, що круг не ножний, а ручний. Ним же користувалися і для загладжування та профілювання верхньої частини горщика, тоді як «начин» і порожнистий корпус виконувалися технікою скульптурного ліплення¹⁷.

З'ясування співвідношення ліпної та кружальної кераміки є важливим питанням. Це співвідношення неоднакове в різних житлах, що цілком природно, якщо мати на увазі їх різночасність. У житлах № 3, 6, 16, 17 переважає ліпний посуд, в інших (№ 2, 3, 4, 7) — кружальний. Житло № 9 містило фрагменти тільки ліпних горщиків, а № 10, 18 — тільки кружальних. Ці дані стосуються не всього заповнення жител, а лише шару на рівні підлоги і заповнення печей.

Оскільки за формою і характером тіста ліпна і кружальна кераміка не відрізняються одна від одної, можна запропонувати єдину типологію для обох видів горщиків. На підставі особливостей профіля, конфігурації вінця та орнаментации виділено п'ять типів.

До першого типу належать ліпні горщики з вінцями, злегка відігнутими назовні. Вони плавно, інколи малопомітно переходять в плече горщика або просто в тулуб (рис. 6, 1—5). Висота шийки — 3—4 см. Краї вінця, як правило, орнаментовані защипами або пальцьовими вдавленнями. Поверхня посудин горбкувата, іноді заглажена, прикра-

¹⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло древней Руси. М., 1948, с. 169.

¹⁵ Бобринский А. А. Древнерусский гончарный круг. — СА, 1962, № 3, с. 33.

¹⁶ Комша М. О значении гончарных клещей раннефеодальной эпохи. — Дасія, N 8, V, 1961, с. 450.

¹⁷ Бобринский А. А. Гончарство Восточной Европы. М., 1978, с. 27.

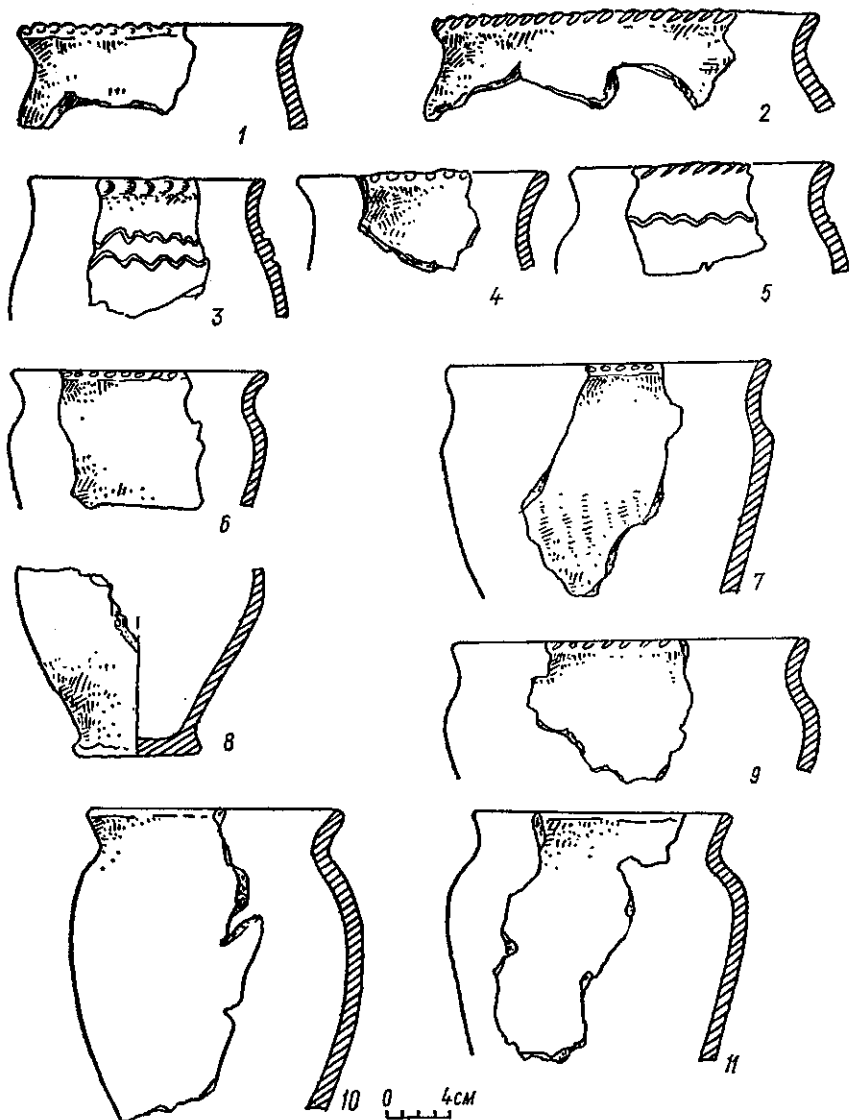

Рис. 6. Монастирсьок: 1—5 — кераміка I типу; 6—11 — кераміка II типу.

шена «хвилею» неправильної форми. Тісто грубозернисте з домішкою шамоту і жорстви. На внутрішній поверхні добре простежуються сліди джгутової техніки.

Другий тип представлений горщиками з відігнутими назовні вінцями, вираженою шийкою і різко виступаючим плечем (рис. 6, 6—11). Горловина таких посудин більш розкрита, висота її коливається в межах 1,5—2 см. Поверхня неорнаментована, інколи є защіпи або наколи по краю вінця.

Третій тип становлять горщики з сильно відігнутими назовні вінцями, край яких косо зрізаний (рис. 7, 1—4). Шийка у вигляді півкола добре виражена, плічка високі, пропорції стрункі.

Четвертий тип характеризується горщиками з вінцями значно відігнутими назовні, косо або вертикально зрізаними (рис. 7, 5—7). По всій поверхні посудини орнаментовані різними і хвилястими лініями. Кераміка цього типу виготовлена на повільному гончарському крузі,

про що свідчать ретельніше оформлені вінця, описана орнаментация, більш симетричні пропорції.

Виділені типи горщиків мають близькі аналогії в кераміці з гір Киселівка, Старокиївська в Києві та Канівського поселення (III—

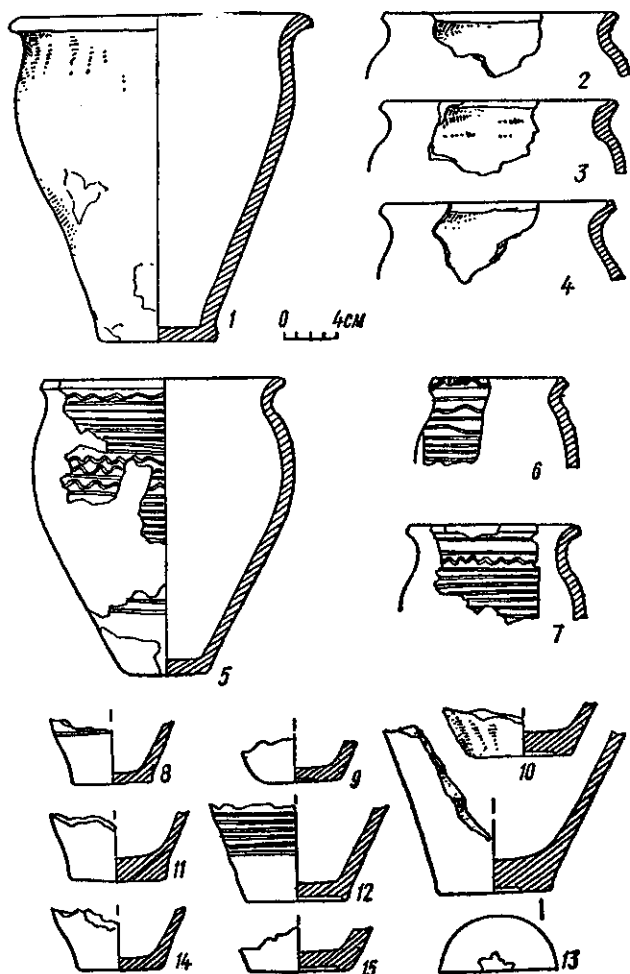

Рис. 7. Монастирсьок: 1—4 — кераміка III типу; 5—7 — кераміка IV типу та денця горщиків (8—15).

VI типу, за Г. Г. Мезенцевою) і Луки Райковецької, де вона датується VIII—IX ст.¹⁸

До п'ятого типу належать горщики, без сумніву, зроблені на повільному гончарському крузі (рис. 8, 9). Вони близькі за формою до посуду курганного типу X ст. Тулуб у них опуклий, вінця, як правило, мають потовщення («манжетку»). Вся поверхня прикрашена врізною лінією і «хвилею». Орнамент виконано більш ретельно, хоч і тут ще помітні сліди коливання круга.

Цей тип включає великі посудини, що, очевидно, використовувалися як корчаги (рис. 9). Вони звичайно мають циліндричну шийку, вінця з потовщенням у вигляді «манжетки». Слід зазначити, що тісто цих посудин дещо відрізняється від тіста описаних типів горщиків. Воно щільне, менш грубе, тут немає крупних домішок.

Наявність в одному комплексі ліпної кераміки і примітивно кружальної курганного типу дає можливість говорити про переростання ранньослов'янської кераміки VIII—IX ст. в киеворуську X ст.

Крім горщиків, під час розкопок трапилися також ліпні сковорідки, жаровні, сирниці (рис. 10).

Значну частину кераміки становить орнаментований посуд. У більшості випадків орнаментом у вигляді врізних ліній і «хвилі» вкривалася вся поверхня. Є також фрагменти, прикрашені «гусеничкою», характерною для слов'янських пам'яток лівобережного Дніпра.

На городищі було знайдено понад 20 різних виробів з металу (рис. 11). Серед цих речей є залізне тесло (рис. 11, 1). Воно має тонке

¹⁸ Шовкопляс А. М. Раннеславянская керамика с горы Киселевки в Киеве.— МИА, вып. 108. М., 1963, с. 138—144; Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., 1965, с. 78—80; Гончаров В. К. Лука Райковецкая.— МИА, вып. 108. М., 1963, с. 315.

і порівняно широке лезо, яке поступово звужується догори і переходить в обух. Загальна довжина тесла 20, ширина леза — 8, ширина обуха — 3 см. Конструктивно воно близьке до сокири і різниться лише поперечним розташуванням леза. Тесло цільнозалізне. Мікроструктура — в ос-

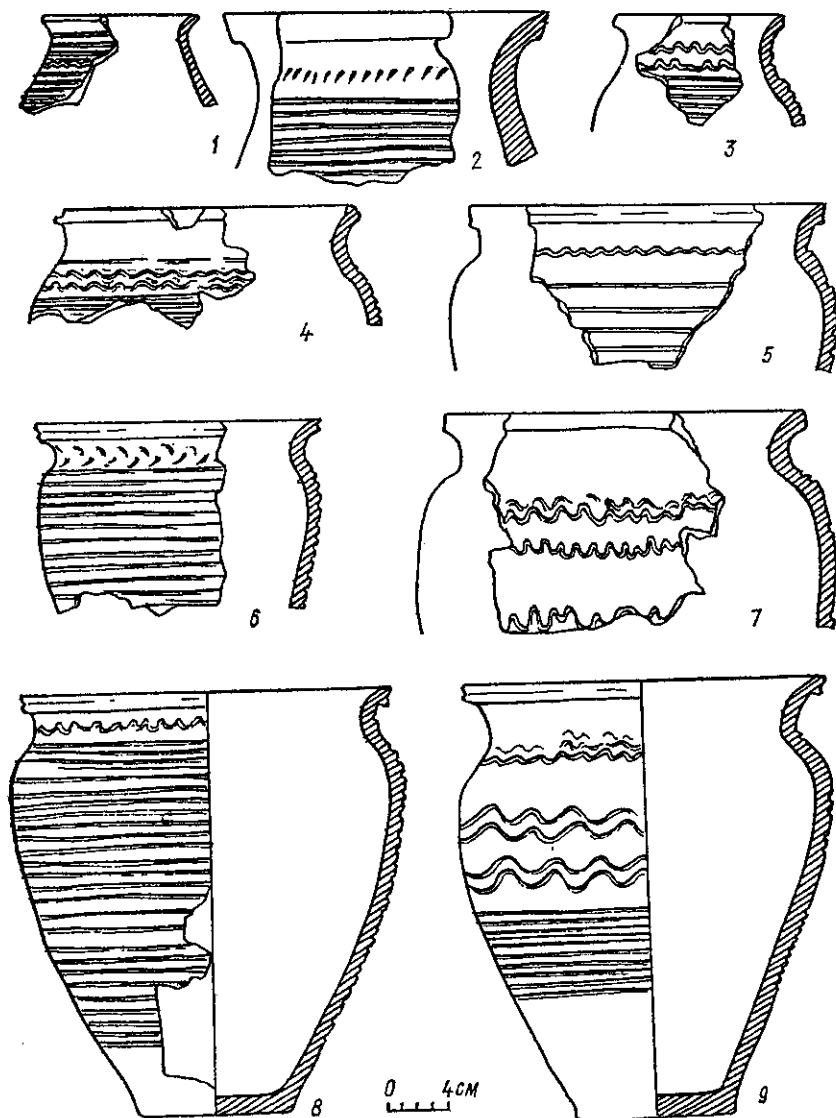

Рис. 8. Монастир'юк: кераміка V типу (1—9).

новному ферит, мікротвердість — 170 кг/мм²¹⁹. Знрядь такого типу відомо небагато. Вони походять з Новотроїцького городища (автор називає їх мотиками) та з Пеньківки²⁰.

Найчисленнішими металевими знахідками є ножі. Розміри їх в середньому 7—10, лезо вузьке 1,3—1,7 см. Спинка, як правило, пряма і дещо потовщена, довжина черешка 3—4 см (рис. 11, 2—6).

На городищі було знайдено два наконечники стріл. Один черешковий, у вигляді сильно витягнутого ромба з слабо вираженою гранню

¹⁹ Голак В. Д. Техника кузнечного ремесла у восточних славян во второй половине I тысячелетия н. э. — СА, 1976, № 2, с. 55.

²⁰ Ляпушкин И. И. Указ. соч., с. 20; Березовец Д. Т. Указ. соч., с. 183 (рис. 20).

(рис. 11, 7). Загальна довжина 10, найбільша ширина 1,5 см. Такі наконечники були поширені у VIII—IX ст. Вони відомі на ряді пам'яток Давньої Русі²¹. Другий наконечник погано збережений, тригранний, сарматський (I ст. н. е.), він пов'язаний з зарубинецькими матеріалами, відомими на цьому городищі²².

Серед ювелірних виробів виділяється бронзова місяцеподібна сережка з литим привіском, з обох боків прикрашена псевдозерню

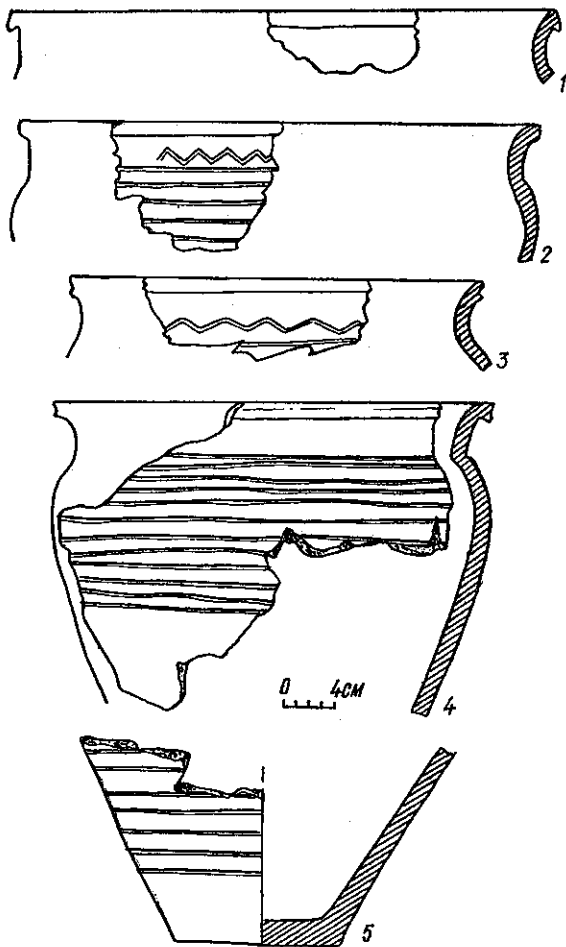

Рис. 9. Монастирсьок: кераміка V типу (1—5).

на городищі загнула від пожежі, їх мешканці поспішно залишили свої будівлі, про що свідчать залишки обугленої їжі, знайдені в посудинах у розвалах деяких печей. Катастрофа ця, очевидно, була результатом військового нападу. У X ст. часті набіги на південноруські території

(рис. 12). Довжина її 3, найбільша ширина 2,5 см. Аналогічні прикраси є у великоморавських старожитностях, де вони датуються IX ст. Подібна серга була знайдена в похованні № 30 в Нитрі-Лупці поряд з трьома сережками більш простої форми і двома гончарськими горщиками²³.

На городищі трапилось кілька прясел. Одне з них шиферне, тонкої роботи, орнаментоване двома прокресленими лініями, друге глиняне, виліплене недбало, поверхня його груба, в перетині має непропорціональну біконічну форму.

У заповненні багатьох жител були кістяні вироби, яких загалом трапилося понад 20. Основна маса знахідок представлена кістяними проколками та шилами, а також кочедиками для плетіння сітей.

Археологічний матеріал вказує на широкі зв'язки з давньоруськими територіями, і передусім з Києвом. Це засвідчують наведені аналогії, а також знахідки дирхемів, що могли потрапити сюди найімовірніше через Київ²⁴. Частина жител

²¹ Медведєв А. Ф. Оружје Новгород Великого.— МИА, вып. 65. М.—Л., 1958, с. 153—170; Медведєв А. Ф. Ручное метательное оружіе. Лук и стрелы. Самострел VIII—XIV вв.— САИ, вып. К1-36. М., 1966, табл. 30—35, с. 173.

²² Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972, с. 43—44.

²³ Chropovský B. Vývoj a stav archeologického výskumů doby velkomoravské.— SA, 1971, XIX-2, s. 589; s. 233, tab. XI, 1—8.

²⁴ Толочко П. П. Про торговельні зв'язки Києва з країнами арабського Сходу та Візантією у VIII—X ст. Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976, с. 6.

робили печеніги, що приводило до припинення життя на багатьох прикордонних городищах і поселеннях тієї пори.

Напад на Монастир'юк стався десь у першій половині X ст., оскільки ранньослов'янський шар городища і поселення датується VIII — першою половиною X ст. на підставі стратиграфії, знахідок монет на підлозі жител, а також особливостей всього речового матеріалу.

Проведені роботи дають можливість уявити планування городища на східній його площаді. Житла розміщувалися рядами вздовж довгої

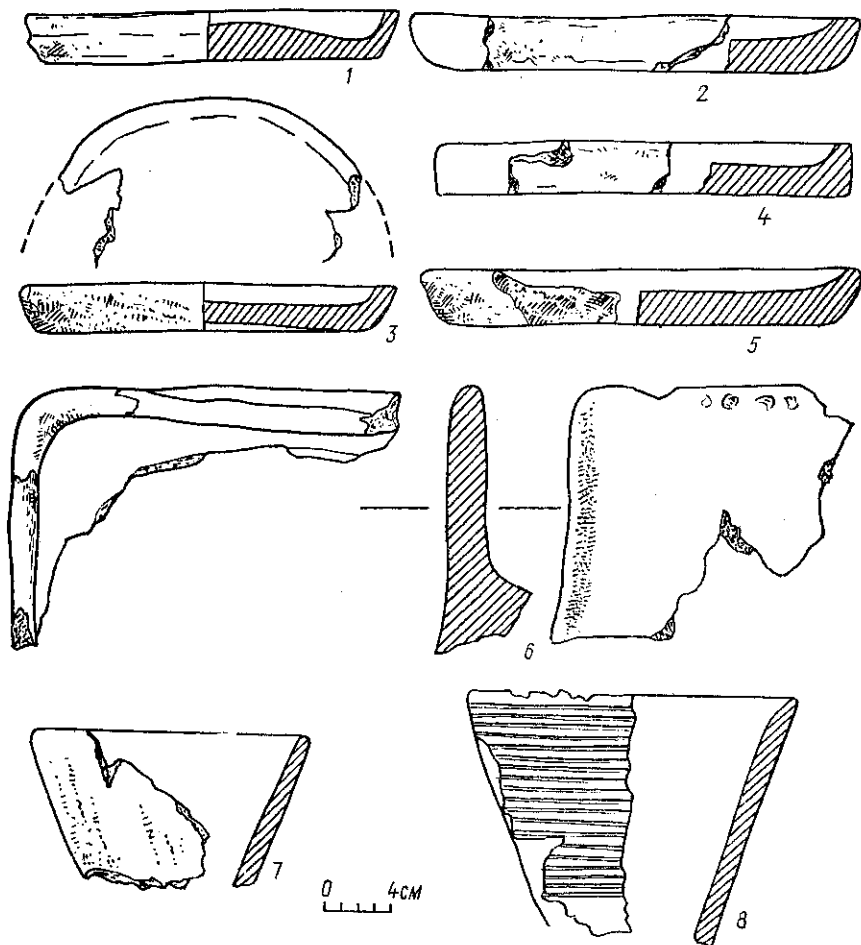

Рис. 10. Монастир'юк: глиняні сковорідки, жаровні, сирниці.

осі площадки, тобто в напрямку схід — захід. Вже зараз простежується три таких ряди. Навколо будівель розміщувались господарські ями. Житла споруджувались досить близько одне від одного, до 4 м. Отже, ця ділянка використовувалась під житлові і господарські будівлі; городи і поля були за межами городища, де для них відводились рівні площі.

Основним заняттям населення було землеробство і скотарство. Сприятливі географічні умови, родючий ґрунт давали можливість вирощувати хороші врожаї, а багаті травою пасовиська — розводити тварин.

Під час розкопок виявлено велику кількість кісток тварин. Аналіз цього матеріалу показав, що домашні тварини представлені всіма основними видами: бик, вівця, коза, свиня і кінь. Свійський бик за

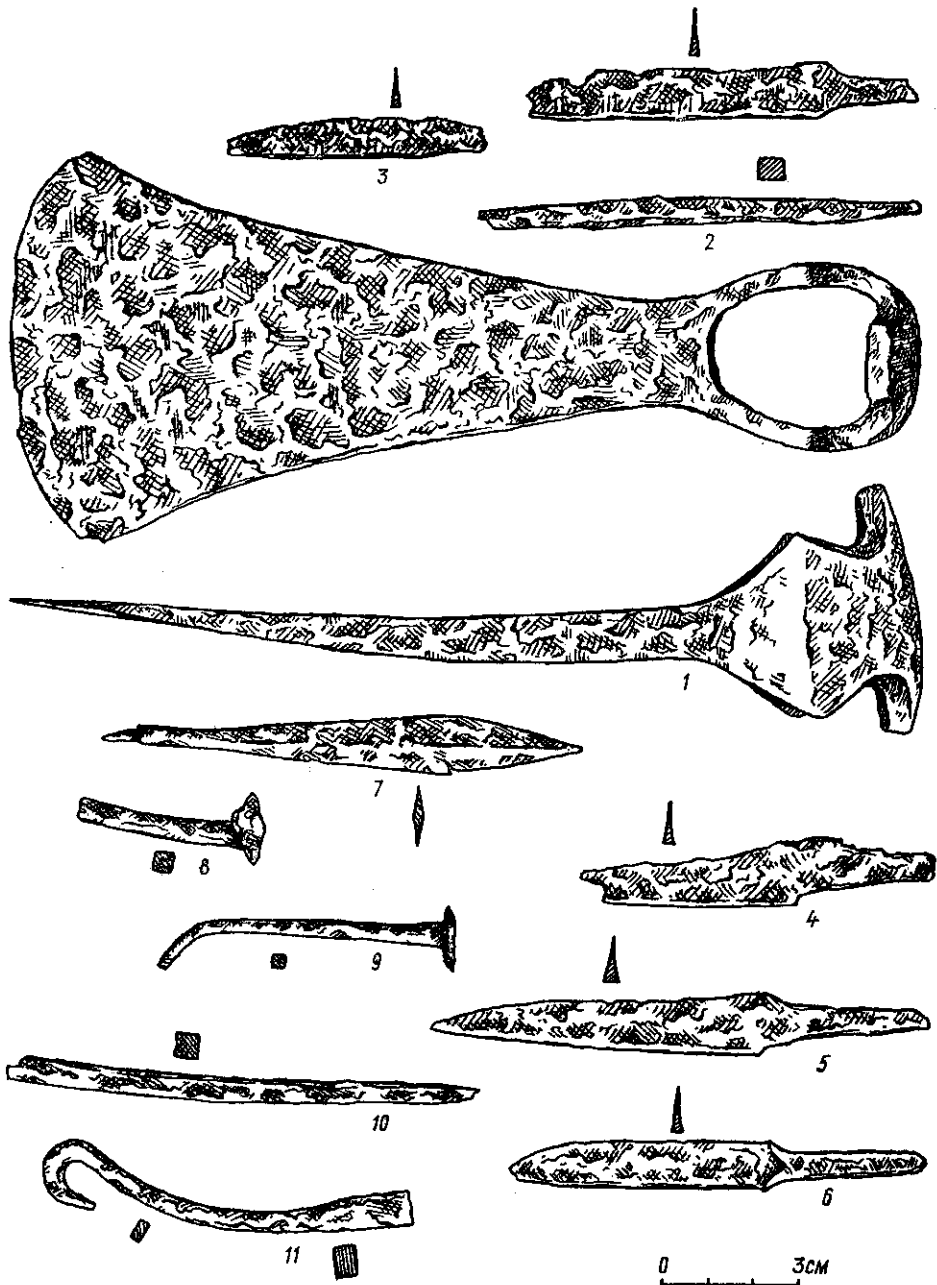

Рис. 11. Вироби з металу: тесло, ножі, наконечник стріли, цвяхи, напилок та ін. (1—11).

кількістю кісток та числом особин (40,8%) займає провідне місце. Дрібна рогата худоба і свині розводились приблизно в однакових пропорціях²⁵. Н. Г. Белан наводить такі дані про співвідношення між видами сільськогосподарських тварин на ранньослов'янських городищах:

²⁵ Белан Н. Г. Фауна славянського поселення около с. Монастырек.— Использование методов естественных наук в археологии. Киев, 1978, с. 93—96

Городище	Всього особин	В тому числі, %			
		бик свійський	вівця, коза	свиня свійська	кінь
Монастирсьок VIII — X ст.	49	40,8	24,5	26,5	8,2
Рашків VII — VIII ст.	12	41,7	25,0	25,0	8,3
Боршевські VIII — X ст.	245	36,7	15,9	34,3	13,1
Роменські VIII — X ст.	269	31,9	12,7	36,8	18,6
Північно-західні (кривичькі)	1240	34,6	16,8	40,9	7,7

З таблиці видно, що на Дніпрі й на Дністрі розводили переважно велику і дрібну рогату худобу, а в городищах боршевців, роменців і кривичів — домашніх свиней.

У господарстві жителів Монастирка велика роль належала полюванню на диких тварин, які представлені значною кількістю особин

Рис. 12. Бронзова серга.

(до 36,6%). Полювали на косуль, оленів, зайців, білок, ведмедів, диких кабанів, лосів.

За своїм виглядом, місцезположенням, характером будівель і культурними залишками городище Монастирсьок належить до пам'яток правобережжя Дніпра кінця I тис. н. е. типу Луки Райковецької, які є в основному відкритими поселеннями, розташованими на краю невисоких річкових терас.

Для вирішення питання про наявність серед цих пам'яток укріплених городищ необхідні далі дослідження. Роботи на Монастирку поки що не дали достатніх підстав для позитивної відповіді, оскільки вивчення земляних укріплень цього городища тільки розпочато.

Було проведено розріз північного валу, простежено два ряди ровів і валів по периметру східної площадки. Цю систему укріплень аналогічно іншим городищам Середнього Подніпров'я (Бабина Гора, Пилипенкова Гора) можна віднести до зарубинецького часу²⁶. Проте вал міг бути споруджений і в давньоруський час. Так, під час зачистки південного валу, розмитого яром, під ним було виявлено напівземлянку

²⁶ Максимов Е. В. Указ. соч., с. 46.

з обвугленими колодами і залишками глиняного даху. За своїми конструктивними особливостями вона датується ранньослов'янським часом, отже, вал, що перекриває це житло, належить до часів Київської Русі. Проте остаточно на це питання можна буде відповісти після проведення широких розкопок оборонних споруд.

За своїми матеріалами Монастир'юк близький до ряду поселень: Канівського, поблизу с. Ходосівки, пам'яток VIII—IX ст. на Старокиївській горі і на горі Киселівці в Києві, поблизу с. Сахнівки Корсунь-Шевченківського району, поселень з керамічним матеріалом VII—

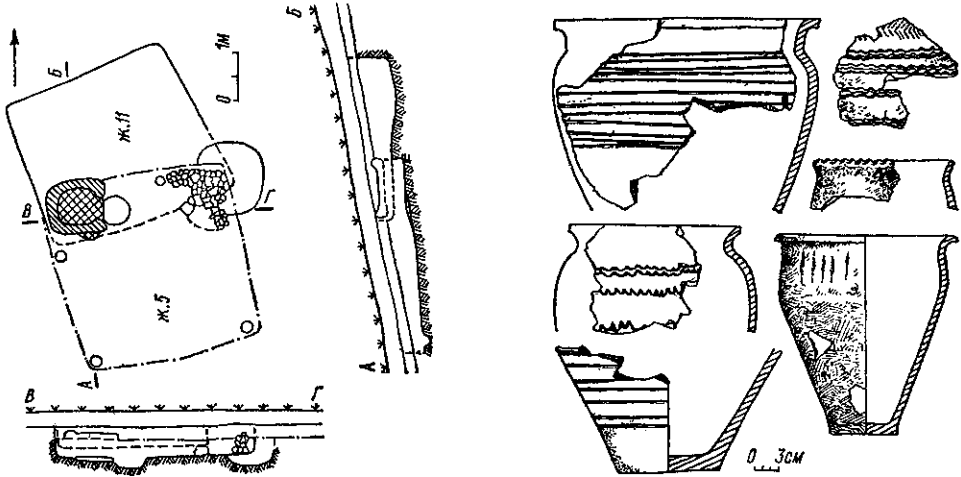

Рис. 13. Житла № 5, 11. План та розрізи. Знахідки з житла № 5. Пунктиром дано контури ранньослов'янського житла.

VIII ст., виявлених на Нижньому Пороссі, численних пунктів VII—IX ст. під Каневом²⁷. Із згаданих пам'яток досліджувалися лише деякі.

Для визначення племінної належності Монастирка необхідно повне дослідження цієї пам'ятки. Археологічні матеріали з району м. Канева, Нижнього Поросся і Київщини також важливі для висвітлення культури цього подніпровського населення, яке, очевидно, слід ототожнювати з літописними полянами.

Літописний Заруб представлений п'ятьма житлами.

Житло № 8 (XI—XIII ст.) являло собою напівземлянку, прямокутну в плані, розміром $3,2 \times 3,6$, глибиною 1,2 м. У трьох кутах зафіксовано ямки від стовпів. Посередині південної стіни є овальної форми сходиць, очевидно, вхід в житло, ліворуч від якого в південно-західному кутку була глинобитна піч розміром $1,1 \times 1,3$ м. Вона збудована на материковому лесовому останці висотою близько 20 см. Черинь сильно випалений. Склепіння куполоподібне, збереглося на висоту 55—60 см від рівня підлоги. В заповненні житла виявлено дуже мало матеріалу.

Житло № 11 безпосередньо прилягає до житла № 5, частково перекриваючи його південно-східний кут (рис. 13). Це напівземлянка прямокутної форми, розміром $3,3 \times 3,2$ м, орієнтована за сторонами світу, заглиблена в ґрунт на 0,7—0,8 м. У південно-західному кутку — глинобитна піч розміром $0,9 \times 1,1$ м, споруджена на глиняній підсиці висо-

²⁷ Мезенцева Г. Г. Канівське поселення полян. К., 1965; Орлов Р. С. Розвідки ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва.— Археологія, 1972, № 5; Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. К., 1970; Шовкопляс А. М. Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве.— КСИА АН УССР, вып. 7. К., 1957; Довженко В. И., Линка Н. В. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось.— МИА, вып. 70. М., 1959, с. 106—109; Пассек Т. С. Пороська археологічна експедиція.— АП УРСР, вып. 1. К., 1945, с. 217; Бондар М. М. Минуле Канева та його околиць. К., 1971, с. 58.

тою 20 см. Черінь мав товщину 10 см. На підлозі майже не знайдено матеріалу.

Житло № 12 прилягає південно-східним кутом до житла № 6. Воно в плані прямокутної форми, розміром $3,4 \times 3,6$ і глибиною до 1 м, орієнтоване за сторонами світу. В північно-східному і північно-західному кутах простежені ямки від стовпів. У південно-західному кутку — піч (площею $1,0 \times 1,2$ м), збудована на глиняній підсипці. Челюстями вона повернута на схід. Висота череня 20 см, довжина 0,85—1,10 м., ширина 60 см. В заповненні житла мало керамічного матеріалу. Тут

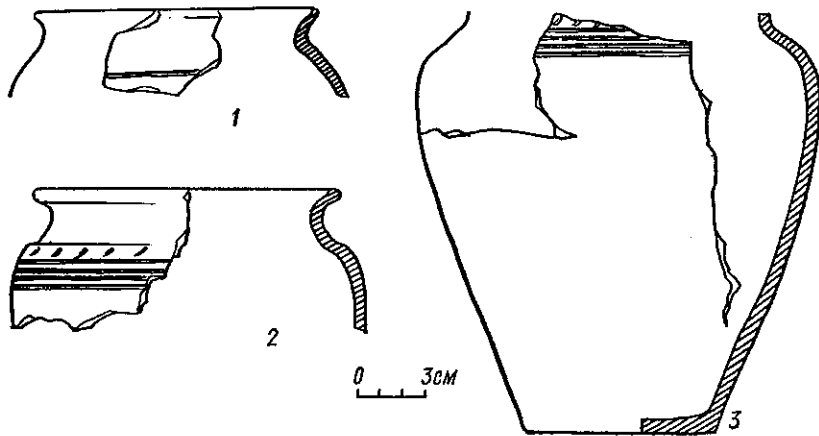

Рис. 14. Кераміка з давньоруського житла № 13.

трапився також уламок тонкого скляного зеленого браслета, вкритого патиною, на глибині 0,65 м — уламок бронзової пластини від браслета.

Житло № 13 являло собою напівземлянку прямокутної форми розміром $3,0 \times 3,25$ і глибиною 1,55 м, орієнтовану за сторонами світу. Глинобитна піч була в південно-східному кутку. Розміри її — $1,0 \times 1,20$ м. В конструкцію печі входили камені, вони складають два ряди в нижній частині стін, від череня і вище. Черінь зроблено на невисокому (5—7 см) лесовому останці. В усіх чотирьох кутах житла були ямки від стовпів. Таку ж ямку зафіксовано і посередині південної та північної стін. Ці стовпи, очевидно, підтримували двосхилий дах. Добре простежено вхід у житло (у вигляді двох східців), розміщений навпроти печі. Серед знахідок слід відзначити ніж з прямою спинкою (рис. 11, 6), виявлений на підлозі, фрагменти вінець давньоруських горщиків (рис. 14, 1, 2), розвал денця з клеймом, а також розвал невеликого тонкостінного горщика XII—XIII ст. (рис. 14, 3).

Житло № 19, що перекривало західну частину житла № 17, це напівземлянка прямокутної форми, розміром $3,4 \times 3,6$ м, заглиблена до 1 м, орієнтована стінами за сторонами світу. В північно-східному кутку розміщувалась глинобитна піч розміром $0,7 \times 1,0$ м. Товщина стін 10—15 см. Черінь підвищувався на 0,4 м над рівнем підлоги. Піч споруджена на глиняній підсипці товщиною 30—35 см, челюсті повернуті на захід.

Конструкція всіх давньоруських жител стовпова, печі глинобитні, збудовані на глиняній підсипці або материковому останці і розміщені в південно-західному або південно-східному кутку. Вхід (у тих випадках, коли його було простежено), розташований навпроти печі.

За археологічними даними, житла XII—XIII ст. відомі значно краще, ніж споруди попереднього часу. На території лісостепової і південної частин лісової зони Середнього Подніпров'я в XII—XIII ст. були, як і в попередній період, поширені напівземлянки з переважанням

стовпової конструкції стін²⁸. Давньоруські житла з городища Монастирьок цілком відповідають цим даним.

Під час дослідження житла № 18 на території західного городища відкрито могильник, де виявлено три тілопокладення, здійснені в довгих неглибоких прямокутних ямах, орієнтованих на схід-захід. Поховані лежали на спині, головою на захід, ноги витягнуті, руки покладені кистями на таз. Інвентаря не було. Поховання № 2 і 3 перекривають житло № 18, отже, їх слід датувати не X ст., а, найімовірніше XI—XIII ст., тобто віднести до часу літописного Зарубу.

Район між Києвом і Россю, де був літописний Заруб, за кількістю пам'яток перевищує всі інші райони давньоруської території. Тут були відомі давньоруські міста — Треполь, Халеп, Вітичів, Новгород Святополчий, Іван, Чучин, Канів, Родень²⁹, залишки яких вже давно привертають увагу дослідників. Ці та інші городища являють собою важливі історичні джерела, що можуть сприяти вирішенню таких важливих питань давньоруської історії, як час виникнення замків, розвиток феодальних відносин на Русі, питання оборони Київської Русі.

За своїм соціальним значенням давньоруські городища є залишками міст або укріплених феодальних дворів. Окрему групу становлять ті, що були укріпленими сторожовими пунктами³⁰. До останньої групи належить і літописний Заруб.

Е. В. МАКСИМОВ, В. А. ПЕТРАШЕНКО

Городище Монастырек VIII—XIII вв. на Среднем Днепре

Резюме

В выяснении исторических истоков первого восточнославянского государства — Киевской Руси — важное место занимает вопрос о связи раннеславянской и киеворусской культур.

Особая роль в решении этой задачи отводится раннеславянским памятникам Среднего Поднепровья. Одним из них является городище Монастырек, расположенный в самом центре Среднего Поднепровья на высоком правобережном мысу, напротив устья р. Трубеж.

Местоположение городища, обнаруженные при археологических исследованиях жилища и хозяйственные сооружения, керамика и другие предметы свидетельствуют, что в VIII—X вв. здесь находилось одно из крупнейших по размерам и важнейших по экономическому и военному значению поселений летописных полян. Те же материалы показывают наличие преемственности между раннеславянской и киеворусской культурами.

Древнерусские жилища и находки в них подтверждают существование здесь в XI—XIII вв. укреплённого сторожевого пункта; он отождествляется с летописным Зарубом, месторасположение которого долго оспаривалось в литературе.

На территории западного городища, за пределами детинца, открыт могильник, относящийся ко времени летописного Заруба.

О. І. ШАЛАГІНОВА

Розписні родосько-іонійські кіліки архаїчного часу з Березанського поселення

Серед масового керамічного матеріалу з Березанського поселення в нашаруваннях кінця VII—VI ст. до н. е. виділяється велика кількість низьких напівсферичних чаш на низькому кільцевому піддоні з двома

²⁸ Раппопорт П. А. Древнерусское жилище, с. 127.

²⁹ Довженко В. И. Древнерусские городища на Среднем Днепре (в зоне строительства Каневской ГЭС). — СА, 1967, № 4, с. 261.

³⁰ Довженко В. И. Древньоруські городища-замки. — Археологія, 1961, т. XIII, с. 96.

горизонтально розміщеними петлеподібними ручками біля вінець. В літературі ці чаші відомі під назвою іонійських, або родосько-іонійських кіліків*. Дослідження чаш становить великий інтерес, оскільки значна їх частина ще досі мало вивчена. Завданням цієї статті є відносна класифікація та періодизація іонійських кіліків вказаного типу. Матеріалом для неї є фрагменти та окремі екземпляри такого посуду з проведених у 1960—1975 рр. розкопок Березанського поселення, які раніше не публікувалися**. Як головна типологічна ознака для класифікації нами обрана орнаментация чаш. Одночасно ставилось завдання простежити закономірності розвитку та зміни деяких орнаментальних мотивів протягом тривалого хронологічного періоду.

Іонійські кіліки вже давно привертали увагу дослідників кераміки, але багато питань, зокрема хронологія, класифікація, центри виробництва, не знайшли необхідного наукового вирішення. Серед великої за обсягом спеціальної археологічної літератури є кілька праць, де дається досить ґрунтовний аналіз цієї групи кераміки, в основному кіліків з зображенням птаха (так звані «чаші з птахами»).

Дж. Ханфман найбільш повно систематизував іонійські кіліки¹. Значну увагу приділив їм М. Робертсон, який на основі матеріалів з розкопок Аль-Міни запропонував схему стилістичної послідовності розвитку кіліків з зображенням птаха, підтверджену розкопками Дж. Бордмана на Хіосі². Останній, в свою чергу, поглибив та уточнив висновки М. Робертсона і розробив більш детальну періодизацію³. Публікації іонійських кіліків є в статтях Ц. Баултера, Х. Гольдмана, в оглядовій й праці Дж. Бордмана⁴. Як правило, в них наводиться лише незначна інформація про знахідки цього типу посуду.

В радянській історіографії є публікації деяких видів іонійських кіліків. У статтях Р. В. Шмідт та Н. О. Сидорової, присвячених архаїчній кераміці Мірмекія та Тірітаки, а також Пантікапея, описуються окремі фрагменти іонійських кіліків з квіткою лотоса, оберненого донизу, з кошиком промінців біля ніжки та чаші з вертикальними пелюстками біля ручок і розетами, наводяться їх аналогії. Дослідження найстародавньої знахідки з Березанського поселення — фрагмента іонійського кіліка першої половини — середини VII ст. до н. е. — належить Л. В. Копейкіній⁵.

Практично на всіх античних поселеннях архаїчного часу в Греції, на малоазійському узбережжі, в італійських та припонтійських колоніях зафіксовано знахідки цих чаш. Березанське поселення — унікальна пам'ятка грецької архаїки — дає в цьому відношенні багатий і різноманітний матеріал. За характером орнаментации та глиною серед іонійських кіліків можна виділити десять типів: із зображенням птаха, розети з крапок та вертикальних пелюстків біля ручок, маски, квітки

* До групи родосько-іонійських кіліків входять також чаші з сигмаподібним профілем, які тут не розглядаються, тому що вони за своєю формою належать до іншої групи.

** Користуючись нагодою висловлюю подяку В. В. Лапіну за люб'язно наданий матеріал, а також цінні поради та зауваження.

¹ Hanfman G. On Some Eastern Greek Wares Found at Tarsus. The Aegean and the Near East. New York, 1956, p. 170.

² Robertson M. The Excavations at Al-Mina.—Sueidia, IV. The Early Greek Vases.—JHS, 1940, vol. LX, p. 14; JHS, 1965, vol. LXXXV, p. 5—7.

³ Boardman J. Excavations in Chios 1952—55. Greek Emporio, 1967, p. 32, pl. 42—43.

⁴ Boulter C. G. A Pottery Deposit Near Temple E at Corinth.—AJA, 1937, vol. XLI, N 2, p. 235, figs. 35—36; Goldman H. Excavations at Gözlü Kule, Tarsus.—AJA, 1938, vol. XLII, N 1, p. 44, fig. 33; Boardman J. The Greek Overseas. Penguin Books, 1964, p. 19.

⁵ Копейкина Л. В. Самый ранний образец расписной древнегреческой керамики из раскопок на острове Березань.—СА, 1973, № 2, с.240—244. (Далі — Копейкина Л. В. Самый ранний образец...).

лотоса, опущеної донизу, козлів, собаки, шахово-клітинкового мотиву, гуски, хіоської плетінки та складного геометричного орнаменту.

Виділення цих орнаментальних мотивів, звичайно, не вичерпує всієї розмаїтості їх комбінацій. Серед згаданих типів кіліків є більш ранні та пізні. Для того щоб вірно визначити їх стилістичну та хронологічну послідовність, необхідно коротко розглянути розвиток орнаментики чаш, довготривалість стилів та схем. З середини VIII ст. до н. е. геометричний стиль розпису ваз зазнає відчутних змін — в грецькому мистецтві велику роль починають відігравати орієнтальні впливи⁶. На родосько-іонійській кераміці вони позначаються в другій чверті VII ст. до н. е., так званий ранньо-орієнталізуючий період⁷. З цього часу в оздобленні ваз використовуються елементи геометричного стилю в поєднанні з орієнтальними мотивами. Зростає інтерес майстрів до орнаментів, популярних у мінойській час, — спостерігається свого роду крито-мікенський ренесанс.

Серед більшості зарубіжних дослідників (Р. Д. Барнет, К. Ф. Йохансен, Дж. Бордман, А. Годард, Р. Гіршман, П. Амандрі та особливо І. А. Акургал і Т. Дж. Данбебін) існує точка зору, за якою мікенізований в свій час Схід повертає в VIII—VII ст. до н. е. те, що було сприйняте ним у свій час від багатовікової крито-мікенської культури Греції. Спочатку запозичення поширилися при посередництві Кіпру та Криту на материкову Грецію, яка потім вплинула на Іонію⁸. Запропонована теорія підкріплюється тим, що вплив Сходу на мистецтво материкової Греції відчувається вже в другій половині VIII ст. до н. е. В Іонії ж та на Родосі перехід від субгеометричного до орієнталізуючого стилю намічається лише в другій чверті VII ст. до н. е.⁹ Слабким місцем цієї теорії є те, що Іонія, з усіх боків оточена східними сусідами, пізніше всіх сприйняла вплив Сходу.

Деякі дослідники все ж лишають відкритим питання, ким була Іонія — лідером чи послідовником¹⁰. Так, С. П. Борисковська вважає, що важко відділити мікенізуєче мистецтво від пережитків мікенських традицій¹¹. На початку століття Фармаковський розглядав крито-мінойський стиль розпису як єдиний з геометричним, що утворював нижній шар, підкладку для більш вільного крито-мікенського стилю¹². З переселенням дорійців він запанував в усьому грецькому світі. І дійсно, довгочасність майже всіх схем розпису ваз, починаючи з часу існування Кносського палацу, творча переробка найстародавніших критських мотивів в орієнталізуючу епоху настановує на думку про безперервність їх розвитку до першої половини VI ст. до н. е. Це частково підтверджується археологічними дослідженнями. На о. Крит та в інших районах було розкопано розташовані в неприступних місцях поселення-сховища, які довгий час зберігали та творчо розвивали стародавню крито-мікенську культуру в її безпосередньому вигляді¹³. Ці поселення, ймовірно, відіграли певну роль у розповсюдженні елементів крито-мікенської культури пізнішого часу, коли вже повністю панував геометричний стиль.

Найважливішими елементами геометричного орнаменту були центричні кола, тригліфно-метопна форма композиції та як її части-

⁶ Копейкина Л. В. Ориентализирующий стиль, предпосылки и особенности его формирования в восточно-ионийской Греции (к вопросу о влиянии Востока на искусство раннеархаической Греции). — ВДИ, 1975, № 1, с. 103 (Далі — Копейкина Л. В. Ориентализирующий стиль...).

⁷ Копейкина Л. В. Самый ранний образец..., с. 243, сн. 11.

⁸ Копейкина Л. В. Ориентализирующий стиль..., с. 103.

⁹ Там же.

¹⁰ Там же, с. 116.

¹¹ Борисковская С. В. К вопросу об ориентализирующем стиле в искусстве архаического Коринфа. — ВДИ, 1968, № 3, с. 108.

¹² Фармаковский Б. В. Лекции по истории искусства. Пб., 1909, с. 85, 128.

¹³ Boardman J. The Greek Overseas, p. 19.

на — вертикальні пелюстки, птахи, крапкові розети, що заповнювали метопу. Нові ж орієнталізуючі (мікенські) елементи — це кошик променів у нижній частині вази, а також композиції з рослин та тварин.

Кіліки як певний вид кераміки сформувались на початку VII — наприкінці VIII ст. до н. е. під деяким впливом форм корінфських скіфосів-котіл¹⁴. Корінфська котіла наприкінці VIII ст. до н. е. змінюється від високої вузької чаші до посудини з більш широкими формами, прикрашеної кошиком променів у нижній частині вази. Цей орнамент з'являється десь в останній чверті VIII ст. до н. е. і відтоді виступає на кіліках сигмаподібної та сфероїдної форм¹⁵. Вплив корінфських скіфосів на форму кіліка не виключає безпосереднього зв'язку з плоскими чашами на низькому піддоні, що належать до пізньоелладського періоду. Ці чаші покривались лаком по вінцях, ручках та піддону.

Група напівсферичних березанських кіліків за своїми розмірами, товщиною стінок неоднорідна. Виділяються посудини середніх розмірів, з досить тонкими стінками та добре відмученою глиною, в основному без грубих домішок. Глина, як правило, рожевого кольору. На них, звичайно, зображували маску, крапкові розети з вертикальними пелюстками, квітку лотоса, опущену донизу, козлів і птахів. Діаметр чаші змінюється від 15,5 до 16 см, товщина стінок становить приблизно 0,03 см. До іншого різновиду належать товстостінні кіліки великого діаметра. Глина темно-рожева з великою кількістю білих часточок. На зовнішній поверхні є зображення пантер, гусей, козлів, шахово-клітинковий орнамент, а також візерунок у вигляді рослинних завитків-вусиків. Діаметр чаші 18—18,9 см. Товщина стінок 0,05—0,06 см.

До першої групи належать кіліки, на яких зображено птахів з п'р'ям у вигляді шахово-клітинкового орнаменту¹⁶. За розміром та товщиною стінок їх можна розділити на два варіанти. До першого зараховано чаші великого діаметра (18 см), з товстими стінками, сформовані з жорсткої глини темно-рожевого кольору з білими часточками. Дві петлеподібні ручки, розміщені біля самих вінців, паралельні кільцеподібному піддону. На зовнішній поверхні кіліка темно-коричневим або червонуватим лаком зображувався стоячий птах, поруч суцільною плямою — коло, два перевернутих трикутники, хрестоподібна розета з кільцями на кінцях, а також тоненькі вертикальні пелюстки та промені в нижній частині вази (рис. 1, 3, 4).

Другий варіант представлений чашами середніх розмірів з досить тонкими стінками, двома горизонтальними ручками та кільцеподібним

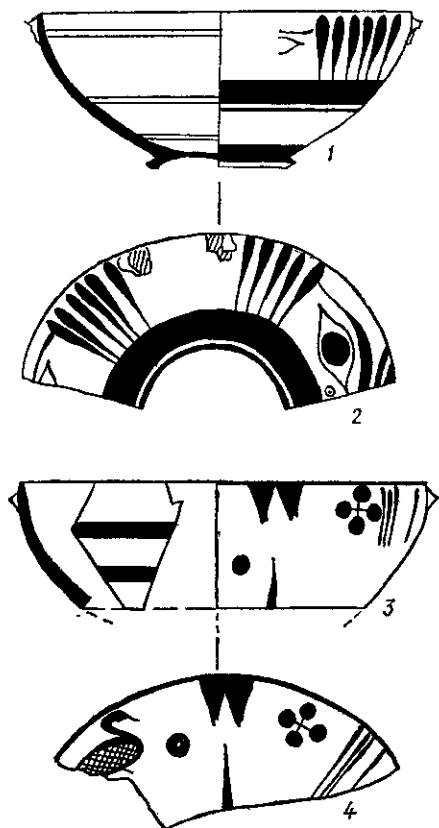

Рис. 1. Кіліки з зображенням маски (1, 2) та птаха (3, 4).

¹⁴ Копейкина Л. В. Самый ранний образец..., с. 243.

¹⁵ Там же, с. 243.

¹⁶ Boardman J. Excavations in Chios..., p. 132—133.

піддоном, які сформовані з добре відмученої глини рожевого кольору з блискітками слюди, без жорстких домішок. Їх діаметр 15,5—16 см. Ці кіліки відомі в літературі під назвою «Чаш з птахами». Їх стилістична послідовність вперше була розроблена М. Робертсоном, а надалі підтверджена Дж. Бордманом. Він пропонує таку схему розвитку посудин на основі матеріалів з розкопок на Хіосі¹⁷:

1. Найбільш ранніми (700—690 рр. до н. е.) є фрагменти чаш з чотирма смугами та схематичними метеликами на поясі в придонній частині посудини. На них зображували «родоське дерево», заштриховані ромби та вертикальні зигзаги. Зображень птахів на них ще немає.

2. Вінця кіліка зменшуються, з великої кількості мотивів зберігаються тільки три: ромб — птах — ромб, а також смужка під основним зображенням, на якій накреслено зигзаг з хрестиків. Такі зигзаги та «метелики» з'являються і під головними фризами ойнохой з птахами. На деяких кіліках у птахів схематичні, контурні обриси. Ці чаші відносять до 680—670 рр. до н. е.

3. Вінця кіліка робляться ще нижчими, фігурки птахів втрачають схематичність, а смужки зигзагів перетворюються в ряд вертикальних або косих штрихів-рисочок (650—640 рр. до н. е.).

4. В більш пізніх чашах (620—610 рр. до н. е.) орнаментальний фриз з птахами стає ширшим, тіло птаха видовжується, заповнювальний орнамент рідкий та розкиданий, з'являється маленьке кільце, а нижній пояс з рисочками замінюється крапками. Кілік стає нижчим. Спостерігається тенденція до більш відкритих та низьких форм. Кільцевий піддон інколи замінюється дископодібною ніжкою. Придонна частина чаші прикрашена контурними променями або повністю зафарбована. Всередині посудини по лакованому фону накреслені червоно-білі смуги.

Дальший розвиток веде до чаш з розетами та маскою (VI ст. до н. е.). Кіліки із зображенням птаха починаючи з 620—710 рр. до н. е. відомі в Північному Причорномор'ї. Подібні кіліки VII — першої половини VI ст. до н. е. походять з Трахтемирівського городища¹⁸.

Такого ж типу кілік виявлений разом з протокорінфським арібалом при розкопках в Гюзлу-Куле (Тарс)¹⁹. На Березані аналогічні посудини було знайдено в комплексах архаїчного часу в незначній кількості. Набагато більше фрагментів належить першому варіанту — кілікам великого діаметра з товстими стінками. Хронологічно вони, очевидно, одночасного з ними походження (кінець VII ст. до н. е.).

Ще в геометричних орнаментах птахи фігурують на діпідонських вазах, а сам тип птаха з шахово-клітинковим оперенням сягає до зображень на вазах з Егейського басейну епохи пізньої бронзи, а також Єгипту²⁰. Цей елемент орнаменту не змінюється протягом тривалого часу.

Другу групу становлять кіліки з крапковими розетами та вертикальними пелюстками біля ручок (рис. 2)²¹. Порівняно з іншими вони були найбільш поширені на Березані. Чаші сформовані з добре відмученої глини рожевого кольору з дрібними блискітками слюди. В одному фрагменті глина на зламі з дрібними чорними та білими домішками.

¹⁷ Там же, р. 132, «bird bowls», figs. 432—455 (pl. 42—43), 545—559.

¹⁸ Зберігається в експозиції ЦНПМ Києва (музей археології). *Онайко Н. Я.* Античний импорт в Придніпров'є и Побужье в VII—V вв. до н. э.— *Археология СССР, САИ*, вып. Д1-27. М., 1966, табл. III, рис. 12 (А—2).

¹⁹ *Goldman H.* Excavations at Gözlü Kule..., fig. 33, p. 44.

²⁰ *Kehnscherper G.* Kreta, Mykene, Santorin. Leipzig, 1975, s. 141; *Kantor H. J.* The Aegean and Orient in the Second Millenium B. C.—*AJA*, 1947, vol. LI, N 1, pl. VIII, h, j.

²¹ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/63-729; АБ/63-666; АБ/62-394; АБ/61-91.

Колір лаку змінювався в залежності від ступеня випалу: бузково-чорний, темний з оливковим відтінком, червоний, коричневий. На зовнішній поверхні кіліка у зоні між ручками зображувалась, як правило, п'ятипелюсткова розета, а по обидва боки від неї — вертикальні пелюстки. Таким чином, орнамент зберігає тригліфно-метопну схему розпису, яка сягає до наліпних зображень на піфосах Кносського палацу²². А. Румпф, а слідом за ним В. М. Скуднова віднесли ці кіліки до групи Евфорба (650—555 рр. до н. е.)²³.

Останнім етапом у розвитку цього типу кілік є чаші з густими тоненькими рисочками-віями замість вертикальних пелюстків. Дж. Бордман називає їх нащадками «чаш з птахами» і вважає, що вони перестали існувати в середині VI ст. до н. е.²⁴

Крапкові розети в ролі заповнювального орнаменту трапляються в розписах різноманітних форм іонійської кераміки, зокрема на родоських блюдах групи Власта «пізнього періоду» (першої половини VI ст. до н. е.)²⁵. Є вони також на родоських амфорах стилю «диких козлів». Отже, цей найпростіший елемент —

невід'ємна частина орнаментів починаючи з крито-мікенського часу. В період орієнталізуючих впливів він присутній на різноманітних видах кераміки груп Власта, Евфорба та Каміру.

На Березанському поселенні було знайдено чимало фрагментів кілік з маскою (очима), які ми відносимо до третьої групи (рис. 3, 1, 2, 3, 4)²⁶. Популярність цього мотиву була настільки великою, що він зберігається до раннього червонофігурного стилю (Епиктет). Кіліки виготовлені з добре відмученої глини рожевого кольору з невеликою домішкою блискіток слюди. Інколи від випалу глина набуває синьо-сірого відтінку. Чаші орнаментовані зовні і всередині. На зовнішній незафарбованій поверхні зображувалась так звана маска — схематичний малюнок брів, очей та носа. Іноді біля зовнішнього краю ока додатково наносились хрестики, значки.

Маска, як правило, розміщувалась між двома групами вертикальних пелюсток (по 5—6 в групі) з обох боків кіліка. Вінця та ручки зафарбовувались лаком. Нижче маски проходили дві лаковані смуги —

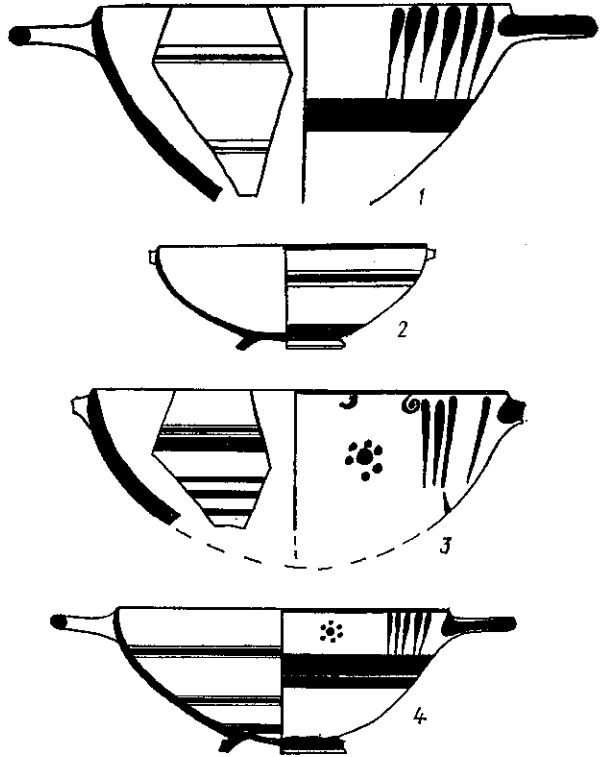

Рис. 2. Кіліки з крапковими розетами та вертикальними пелюстками біля ручок (1—4).

²² Kehnscherper G. Op. cit., s. 48—49, taf. 10.

²³ Скуднова В. М. Родосская керамика с о. Березань.— СА, 1960, № 2, с. 154.

²⁴ Boardman J. Excavations in Chios..., p. 170.

²⁵ Скуднова В. М. Родосская керамика..., с. 162, рис. 12.

²⁶ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/61-708; АБ/64-522; АБ/69-430; АБ-69-469 (2).

широка та вузька. Внутрішня поверхня кіліка повністю покривалась лаком, поверх якого наносились три ряди смуг: біла — пурпурова — біла. Колір лаку змінювався в процесі випалу від червоного до коричневого. Маска як орнамент була характерна не лише для кіліків. Подібні

Рис. 3. Кіліки з зображенням маски (1—4).

морських істот³⁰. З часом цей орнамент, трансформуючись та спрощуючись, перетворився в маску Горгони. В такому вигляді він вперше з'являється наприкінці VIII ст. до н. е. в період орієнталізуючих впливів, коли знову почали використовуватися численні елементи критських орнаментів. З другої половини VII ст. до н. е. з'являється його скороче-

зображення є на родоських блюдах останньої третини VII ст. до н. е., детально вивчених М. Робертсоном на матеріалах з Аль-Міни²⁷. Заповнювальний орнамент довкола маски складається з крапкових розет, свастик, а також з хрестоподібних розет з сердечками на кінцях. Деякі з елементів цього орнаменту зберігаються в зображеннях на березанських кіліках. Багато ваз з такими розписами належать до класу Каміру і пов'язуються з родоськими майстернями²⁸.

Поруч з маскою на ойнохоях та інших формах кераміки трапляються зображення апотропеїчного ока, що походить з Єгипту. Дуже переконливим здається висновок Л. В. Копейкіної про різні джерела походження маски та апотропеїчного ока при їх зовнішній подібності²⁹. Але, можливо, маска потрапила в Грецію не єдиним шляхом з Північної Сирії від хеттів. Початок цей мотив, очевидно, бере в крито-мікенському мистецтві. На критських посудинах морського стилю часто наявні зображення восьминогів, кальмарів та інших

²⁷ Robertson M. The Excavations at AL-Mina..., p. 10, fig. 5.

²⁸ Копейкіна Л. В. Фрагмент родосско-нонийской тарелки из раскопок 1966 г. на острове Березань.—СА, 1970, № 3, с. 199.

²⁹ Там же, с. 200.

³⁰ Maekprang M. Late Mycenaean Vases.—AJA, 1938, vol. XLII, N 4, p. 537, pl. XXI; Furtwaengler A. und Loeschcke G. Mykenische vasen. Atlas. Berlin, 1886, taf. 11(10), IV 24 AX(4), XIV(88).

ний різновид, який часто вміщують на родоських блюдах для заповнення метопи³¹. Цікаво, що в кріто-мікенський час поруч з морськими істотами за тією ж схемою зображували рослинні завитки-вусики, що нагадували очі-маску³². Цей же мотив нагадує родоське дерево на ранніх типах кіліків з Аль-Міни та Хіосу, а також прообраз його на кераміці з Мікен³³.

Кіліки четвертої групи, які прикрашені квіткою лотоса, опущеною донизу, виготовлені з добре відмученої глини сірого кольору (рис. 4)³⁴. Зовні їх поверхня сіра, жовтувато-біла або рожева. Орнамент складається з тонких вертикальних паличок-вій біля ручок, трипелюсткової квітки лотоса, опущеної донизу, та двох плям-кіл по обидва боки від неї. Малюнок нанесено темно-оливковим лаком. Всередині весь фон залито шаром темного лаку. Подібні кіліки було знайдено на Родосі (Врулія), в Навкратісі, на Хіосі, Фері, Делосі. В Причорномор'ї вони є в Пантікапеї, Мірмекії, Тірітаці в нашаруваннях архаїчного часу. Відсутність їх на некрополі Самосу другої половини VI ст. до н. е. підтверджує їх раннє походження³⁵.

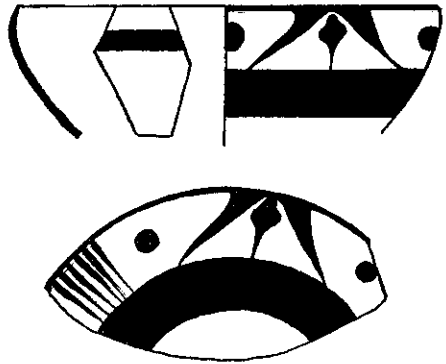

Рис. 4. Кіліки з квіткою лотоса, оберненою донизу.

П'ята група представлена шістьма незначними уламками вінець кіліків та одним чудовим екземпляром майже цілої чаші з зображенням козлів (рис. 6)³⁶. За стилістичними ознаками ці посудини поділяються на два варіанти. До першого належать шість уламків вінець (рис. 5, 1—6), чаш як великих, так і середніх розмірів. Глина на зламі рожева, інколи з домішками білих часточок. Зовні по глині, а в деяких випадках по щільній жовтуватій обмазці нанесено орнамент темно-коричневим або червонуватим лаком. Цей характерний для родосько-іонійської кераміки мотив лишався одним і тим же на виробах різних форм — амфорах, ойнохох і кіліках. Тулуб посудини поділяється на фризи, в яких розміщувались зображення козлів, що пасуться або скачуть. Поруч малювались рослинні завитки-вусики, а також заповнювальні крапкові розети. Внизу коло самого дна вази вміщено кошик променів. Подібні родоські ойнохої датуються серединою VII ст. до н. е. (група Каміру, за Шпрінгом — 560 р. до н. е.)³⁷.

До другого варіанта належить фрагментована чаша з зображенням козлів, що пасуться (рис. 6)³⁸. Її діаметр 16, висота частини, що збереглася, 7 см, ручки та піддон тут відсутні. Глина чиста, добре відмучена, рожево-жовтувато-біла, з незначними домішками білих часточок. Зовні по прозорій жовтуватій обмазці червонувато-коричневим лаком нанесено орнамент. Всередині фон кіліка заповнено червоним лаком, по якому

³¹ Копейкина Л. В. Фрагмент родосско-ионийской тарелки из раскопок 1966 г. на острове Березань, с. 200.

³² Kehnscherper G. Op. cit., s. 112—113; Furtwaengler A. und Loeschcke G. Op. cit., taf. V, 28A XII.

³³ Robertson M. Op. cit., fig. 8, f., p. 19; Furtwaengler A. und Loeschcke G. Op. cit., taf. XXVII, 223, 212.

³⁴ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/69-225.

³⁵ Шмидт Р. В. Греческая архаическая керамика Мирмекия и Тиритаки.— МИА, 1952, № 25, с. 261; Сидорова Н. А. Архаическая керамика из Пантикапея.— МИА, 1962, № 103, с. 114.

³⁶ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/64-1190; АБ/72-117; АБ/69-336; АБ/63-407; АБ/66-236; АБ/69-279.

³⁷ Скуднова В. М. Родосская керамика с о. Березани.— СА, 1960, № 2, с. 155.

³⁸ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/75-55.

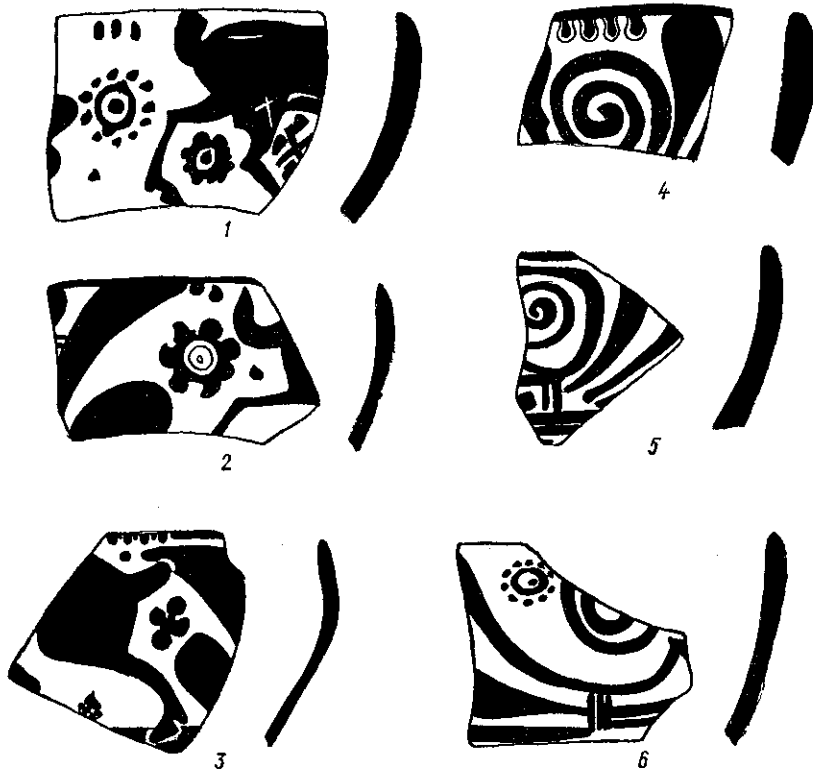

Рис. 5. Кілки з зображенням козлів (1—6).

Рис. 6. Чаша з зображенням козлів.

пурпуром та рідкою білою фарбою нанесено три ряди смуг за схемою біла — пурпурова — біла. На дні збереглися залишки медальйона з зображенням розети, а зовні піддон, імовірно, було зафарбовано. По зовнішній поверхні вгору від піддона намальовано лаком 14 паралельних кілець. Біля вінець у фризі зображено сцени з козлами, що пасуть-

ся. Ця геральдична композиція повторена двічі: по двоє козлів з подвійними квітками лотоса посередині. Фон заповнено хрестоподібними розетами з кільцями на кінцях, свастиками, трикутниками та півколами знизу й зверху. Біля кожної ручки зображено сім — дев'ять пелюсток. Аналогічні фігури козлів є на уламках родоської кераміки з Аль-Міни, що датуються останньою третиною VII ст. до н. е. та є одночасними з ойнохоями Леві³⁹. Зображення на відомій ойнохої з Темір-Гори також

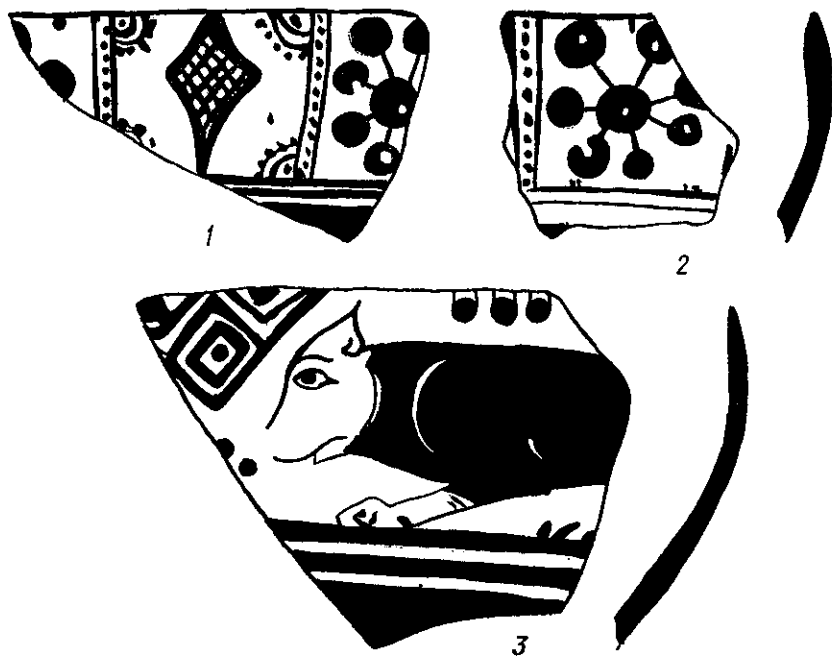

Рис. 7. Кіліки з складним геометричним орнаментом (1, 2) та зображенням собаки (3).

частково подібні цим, але відрізняються більш тонкими виконанням та деталізацією окремих дрібних елементів. Ці чаші датуються третьою чвертю VII ст. до н. е.⁴⁰

Шоста група кілік з зображенням собаки представлена лише одним уламком вінець товстостінної чаші (рис. 7, 3)⁴¹. Глина в сколах темно-червона, з білими домішками, досить груба, розпис нанесено темно-оранжевим лаком. Всередині колір лаку нерівний, темно-червоний або жовтувато-ржевий. Збереглося дві смуги — темна та жовта, нанесені по лаку зверху. Композиція складається з фігури собаки, що йде ліворуч, та заповнювального орнаменту. Фігура виконана в звичайній для родосько-іонійської кераміки контурно-силуетній манері — голова та лапа окреслені лінією, тіло суцільно зафарбоване лаком. Над головою у собаки вміщено перевернутий трикутник, розділений на секції, а також три язички заповнювального орнаменту. Внизу фриз обмежено двома лініями, нижче яких фон суцільно залитий лаком. Найближчою аналогією може бути зображення собаки з родосько-іонійського діноса кінця VII ст. до н. е. з о. Березань⁴². Подібні собаки поруч з козлами

³⁹ Robertson M. Op. cit., pl. 1, c., p. 10.

⁴⁰ Копейкіна Л. В. Расписная родосско-ионийская ойнохоя из кургана Темір-Гора.— ВДИ, 1972, № 1, с. 159; Скуднова В. М. Родосская керамика, с о. Березани, с. 156.

⁴¹ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/72-237, 217.

⁴² Зберігається в експозиції ЦНПМ Києва (музей археології), з розкопок В. В. Лапіна.

часто зображувались на родосько-іонійських ойнохоях⁴³. Аналогічний екземпляр було знайдено в Болтищі Кіровоградської області. Він трапився в похованні і датується другою чвертю VII ст. до н. е.⁴⁴ Така ж кераміка виявлена в Аль-Міні, де її датують останньою третиною VII ст. до н. е.⁴⁵ Можливо, розпис на вінцях березанського кіліка становить частину композиції — собака, що переслідує козла.

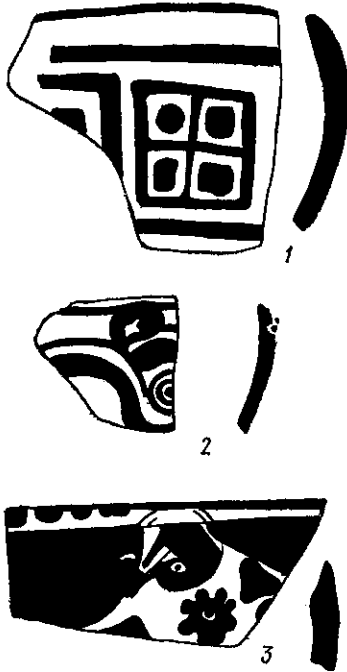

Рис. 8. Кіліки з шахово-клітинковим орнаментом (1), хіоською плетінкою (2) та гускою (3).

До сьомої групи кіліків, прикрашених шахово-клітинковим орнаментом, належить один уламок вінець товстостінної чаші (рис. 8, 1)⁴⁶. Глина в сколі темно-рожева, з дрібними білими домішками, жорстка. Орнамент нанесено по зовнішній поверхні кіліка безпосередньо по глині темно-коричневим лаком. Він являє собою два квадрати, розбиті на чотири секції з темними квадратиками-плямами всередині кожної. Внутрішня поверхня злегка підлощена, фон залитий темним лаком, по якому нанесено смугу за схемою біла — пурпурова — біла. Подібні квадрати є на горлах родоських ойнохой групи Каміра кінця VII ст. до н. е. Даний фрагмент кіліка, ймовірно, також відноситься до цього часу.

В розглянутій нами колекції є лише один уламок товстостінного кіліка, що належить до восьмої групи, — посудини з зображенням гуски (рис. 8, 3)⁴⁷. Глина на сколі сіро-рожева, з дрібними білими вкрапленнями, а також з домішками піроксену. Зовні по глині чорним нестійким лаком нанесено орнамент. Всередині фон залитий цим же лаком, по якому накреслено смуги за схемою біла — пурпурова — біла. Розпис складається з фігурки гуски та заповнювального орнаменту — крапкової розети та розети-клякси.

Манера зображення нагадує корінфські розписи плямами першої половини VI ст. до н. е. Аналогічні кіліки цього типу нам невідомі. Можливо, їх також слід датувати кінцем VII — першою половиною VI ст. до н. е.

Дев'ята група кіліків з хіоською плетінкою теж представлена одним уламком вінець посудини середніх розмірів (рис. 8, 2)⁴⁸. Глина черепка темно-рожева, чиста. Орнамент нанесено коричневим лаком по щільній кремовій обмазці. Подібну плетінку, як правило, зображували на плоскій частині вінець родосько-іонійських діносів⁴⁹. Вона трапляється в групі Каміру (ойнохой Леві). Але взагалі складна плетінка не характерна для родосько-іонійського вазопису⁵⁰. Цей орнамент, відомий ще з кріто-мікенських часів⁵¹, не зазнав значних змін.

⁴³ Копейкина Л. В. Расписная родосско-ионийская ойнохоя из кургана Темир-Гора, с. 151.

⁴⁴ Онайко Н. А. Античный импорт..., табл. II, III(7).

⁴⁵ Robertson M. Op. cit., pl. 1, h, j.

⁴⁶ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/61-14.

⁴⁷ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/62-564.

⁴⁸ АМ ЦНПМ, інв. № АБ/64-521.

⁴⁹ Сидорова Н. А. Архаическая керамика из Пантыкалея, с. 122, рис. 8.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Furtwaengler A. Op. cit., taf. XXIX, p. 251, 252.

Нарешті, остання, десята група — посудини зі складним геометричним орнаментом, представлена двома уламками вінець, що належать одному кіліку⁵² (рис. 7, 1, 2). Глина на сколі рожева, жорстка. По зовнішній поверхні нанесено орнамент коричневим блискучим лаком з графітним поліском. Всередині фон суцільно залитий темним щільним лаком з графітним блиском. По ньому нанесено смугу за схемою біла — пурпурова — біла. Орнамент розміщено у фризі біля вінець. Фриз розчленовано на квадрати двома паралельними вертикальними лініями з крапками між ними. Чергуються семипелюсткова розета з кільцями на кінцях, позначеними пурпуром, та квадрат, у центрі якого розміщений ромб, заштрихований в клітинку. Кути квадрата заповнені напіврозетами з кіл та крапок. Окремі елементи цього орнаменту часто трапляються в розписах на різноманітних формах родосько-іонійської кераміки⁵³. Манера зображення, а також деякі стилістичні особливості (напіврозети в кутах квадрата) свідчать на користь ранньої дати кіліка. Найімовірніше, це остання чверть VII ст. до н. е.

Слід відзначити, що майже всі перелічені типи кіліків представлені одиничними екземплярами. Прямих аналогій до кожного з них нами не було знайдено. Звичайно, що вивчення всього зібраного за роки розкопок Березанського поселення матеріалу дасть змогу виявити й дослідити нові типи іонійських кіліків.

Питання про центри виробництва цієї категорії посудин цікавило різних дослідників, але не можна сказати, щоб його було вирішено остаточно. Очевидно, деяку роль відіграла недостатня вивченість окремих груп іонійської кераміки. Основна маса кіліків виготовлялася в різних іонійських центрах. Вона являє собою загальноіонійське койне. Цієї точки зору дотримуються практично всі дослідники родосько-іонійської кераміки.

Безперечно, частину кіліків виготовляли в таких значних керамічних центрах, як Родос, Самос. Це підтверджується характером глин деяких з них. На основі березанського матеріалу можна виділити кілька груп іонійських кіліків, що належать окремим виробничим центрам. Більшість посудин, зокрема першої, п'ятої — сьомої груп, походить з майстерень Родосу і це ще раз стверджує його провідну роль у виробництві так званої родосько-іонійської кераміки. Для них усіх характерна темно-рожева глина з білими вкрапленнями, жорстка на дотик, з темно-коричневим лаком. Продукцією Самосу можна вважати дві групи виробів — з розетами та з зображенням маски. Глина у цих кіліків рожевого кольору, з блискітками слюди. Лак червоний, коричневий, його колір часто змінюється залежно від випалу. Решту груп кіліків поки що не можна локалізувати точно, мабуть, вони належали до різних іонійських центрів.

О. И. ШАЛАГИНОВА

**Расписные родосско-ионийские килики
архаического времени
из Березанского поселения**

Резюме

В статье рассматриваются родосско-ионийские килики архаического времени, происходящие из раскопок античного поселения на о. Березань и делается попытка их классификации. По орнаментальному признаку автором выделено десять типов киликов: с изображением птицы, с точечной розеткой и вертикальными лепестками возле ручек, с маской, цветком лотоса, перевернутым вниз, с козликами, с собакой, с шахматно-клеточным

⁵² АМ ЦНПМ, інв. № АБ/71-143.

⁵³ Скуднова В. М. Родосская керамика с о. Березань, с. 162, рис. 12 (группа Власта, первая половина VI в. до н. э.).

орнаментом, с гусем, с хисской плетеной, со сложным геометрическим орнаментом. В статье также рассматривается развитие орнаментики чаш, продолжительность бытования стилей и схем.

Н. О. ЛЕЙПУНСКА

Лутерії з Ольвії

Серед різноманітної грецької кераміки особливе місце займає так звана «товстостінна» кераміка¹, одним з видів якої є лутерії, дуже поширені в побуті античного населення*. Звичайно це посудини у вигляді широких відкритих мисок або чаш, із зливом або без нього, використовувані найчастіше для обмивань чи аналогічних господарських цілей. Основним матеріалом для виробництва звичайних лутеріїв була глина, технологія виготовлення якої близька до обробки сировини для амфор. Парадні зразки виконувались у мармурі, витончено орнаментувалися, встановлювались на спеціальних підставках у вигляді невеликих, часто канельованих колон.

Лутерії різних типів, відомі в античних центрах Північного Причорномор'я принаймні з VI ст. до н. е., існують протягом усієї грецької епохи і стають відносно рідкісними в римський час**.

Спеціальному дослідженню лутеріїв присвячено лише окремі частини праць Т. М. Кніпович, І. Б. Зеест та І. Д. Марченко². Т. М. Кніпович, поряд з вивченням різноманітної місцевої кераміки, в певній мірі систематизувала і лутерії з Ольвії. У праці І. Б. Зеест та І. Д. Марченко останнім приділено особливу увагу. Автори простежили хронологічні відмінності деяких типів лутеріїв, виділили окремі центри їх виробництва та ін. Практично, переліченими працями і обмежується дослідження цієї цікавої групи грецької побутової кераміки, тому що здебільшого лутерії згадуються тільки побічно при розгляді іншого матеріалу.

Відомо кілька центрів або районів виробництва лутеріїв, звідки їх постачали у Північне Причорномор'я: в VI—V ст. до н. е. такими осередками були невизначені поки що точніше малоазійські центри і Корінф, у IV—III ст. до н. е.— Сінопа, Гераклея та деякі інші міста Північного Причорномор'я, зокрема Пантікапей³. Проте й нині ряд посудин не можна пов'язати з певними центрами виробництва, немає виразної картини змін форми лутеріїв протягом часу.

Нижче пропонується систематизація лутеріїв на базі матеріалів з Ольвії*.

¹ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Некоторые типы толстостенной керамики из Пантिकाпея.— МИА, вып. 103. М., 1962, с. 149—166. До товстостінної кераміки звичайно відносять жаровні, переносні печі, грубі світильники, лутерії, миски типу лутеріїв тощо.

* λουτήριον — посудина для обмивань, ванна. В іноземній літературі, зокрема англійській, вживається термін «mortar» (ступка), що не відповідає функціональному призначенню цих посудин і тільки з чималою натяжкою може застосовуватися до лутеріїв з каменю.

** Один червоноглиняний лутерій з колекції Інституту археології АН УРСР належить до римського часу — на його вінцях є латинський напис. Аналогічної форми цільний лутерій знайдено в с. Козирка, де всі матеріали належать до перших століть нашої ери (зберігається в Музеї заповідника «Ольвія», с. Парутине).

² Кніпович Т. Н. Опыт характеристики городища у станции Елизаветовской по находкам экспедиции Гос. Академии истории материальной культуры в 1928 г.— ИГАИМК, вып. 104. М.—Л., 1934, с. 111—202; Кніпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И.—Ольвия, т. 1. К., 1940, с. 129—168; Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 149—166.

³ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 160—161.

* В основу систематизації покладено матеріали з розкопок Інституту археології АН УРСР (близько 250 екз. цілих посудин і фрагментів), які знаходяться в фондах Інституту. Наведені в тексті шифри є інвентарними номерами по польовим описам Ольвійської експедиції.

Для зручності опису і фіксації основних ознак уся посудина умовно ділиться на три зони — верхню (вінця, злив та їх декор), середню (тулуб), нижню (дно) (рис. 1, 1). Для кожної з них враховуються такі ознаки: визначається характер перерізу, плану і твірної вінець, зливу (ложе й боковини) і дна; особливості матеріалу, додаткові деталі (декор, графіто, діпінто). Вимірюються вся посудина і окремі її частини (найбільший і найменший діаметр, висота, ширина й висота вінець, кут їх вигину, ширина, довжина, товщина зливу, кут нахилу стінок, розміри піддона) *.

Насамперед слід вказати, що окремі частини лутеріїв мають нерівноцінне значення. Найвиразніша деталь, яка найчастіше трапляється при розкопках — вінця і прилегла до них частина посудини. Форма тулуба і дна відносно мало змінюються і взагалі недосить виразні. Не завжди простежується чітка закономірність відповідності певних форм дна і вінця. Намічається загальна тенденція такої залежності — піддон найчастіше поєднується з відігнутими вінцями, плоске дно — з суцільними, хоч можливі й досить значні відхилення.

Найважливіша ознака лутеріїв — характер оформлення верхньої частини. Різноманітні форми вінця можна розподілити на два основних варіанти: вертикальні або суцільні, що є фактично продовженням стінки посудини, і відігнуті.

Відповідно до цих основних форм слід провадити і систематизацію лутеріїв, які поділяються на посудини з суцільними (I група) і відігнутими вінцями (II група). Вироби обох груп виготовлялися в різних центрах і в різний час, в їхніх формах простежуються певні хронологічні відмінності. Дальша типологія будується на основі поєднання форми вінця і дна. До поняття типу вводяться й інші ознаки (орнаментация, певні деталі).

I група. Лутерії з суцільними вінцями (рис. 1).

Серед них є посудини різних центрів виробництва і різного часу. Необхідно підкреслити, що в чистому вигляді ця форма характерніша для ранніх періодів. Рациональність і сталість сприяли її збереженню з невеликими змінами до II ст. до н. е. Лутерії представлені головним чином фрагментами вінця і зливів, проте є і ряд цілих зразків. Дно плоске або у вигляді масивних піддонів. Резервуари низької, присадкуватої, нерозчленованої форми. Ручки звичайно являють собою орнаментовані виступи. Зливи відносно рідкі. Частина посудин орнаментована рельєфними прикрасами, які повторюють мотиви архітектурного декору. Різні варіанти суцільних вінця відповідають хронологічним змінам: так, трикутні і прямокутні в розрізі масивні великі форми (варіанти а і б, рис. 1, 14—21) зв'язані головним чином з посудинами VI—V ст. до н. е., інші форми прямокутних вінця з округлою верхньою частиною належать до пізнішого часу (IV—III ст., а можливо, й II ст. до н. е.).

Варіант а (рис. 1, 18—20). Трикутні в розрізі вінця переважно дуже масивні, на зовнішній поверхні вони іноді виділені одним або кількома жолобками. Твірна їх у цілому має округлий характер, але точка перегину в місці переходу від внутрішньої частини лутерія до зовнішньої виділена чітко. Такі вінця звичайно належать низьким широким посудинам на високих масивних піддонах.

Модифікацією цієї форми слід вважати вінця з орнаментованою зовнішньою поверхнею, пов'язані з плоскодонними лутеріями. Останні знайдено в Ольвії серед матеріалів не пізніше початку IV ст. до н. е.**

* Необхідно відзначити, що в запропонованій класифікації метричні ознаки не використовувались.

** Посудини 069-1055 трапились разом з дельфінчиками; 051-936 — у ямі № 10 з матеріалом не пізніше початку IV ст. до н. е., зокрема з дельфінчиками, світиль-

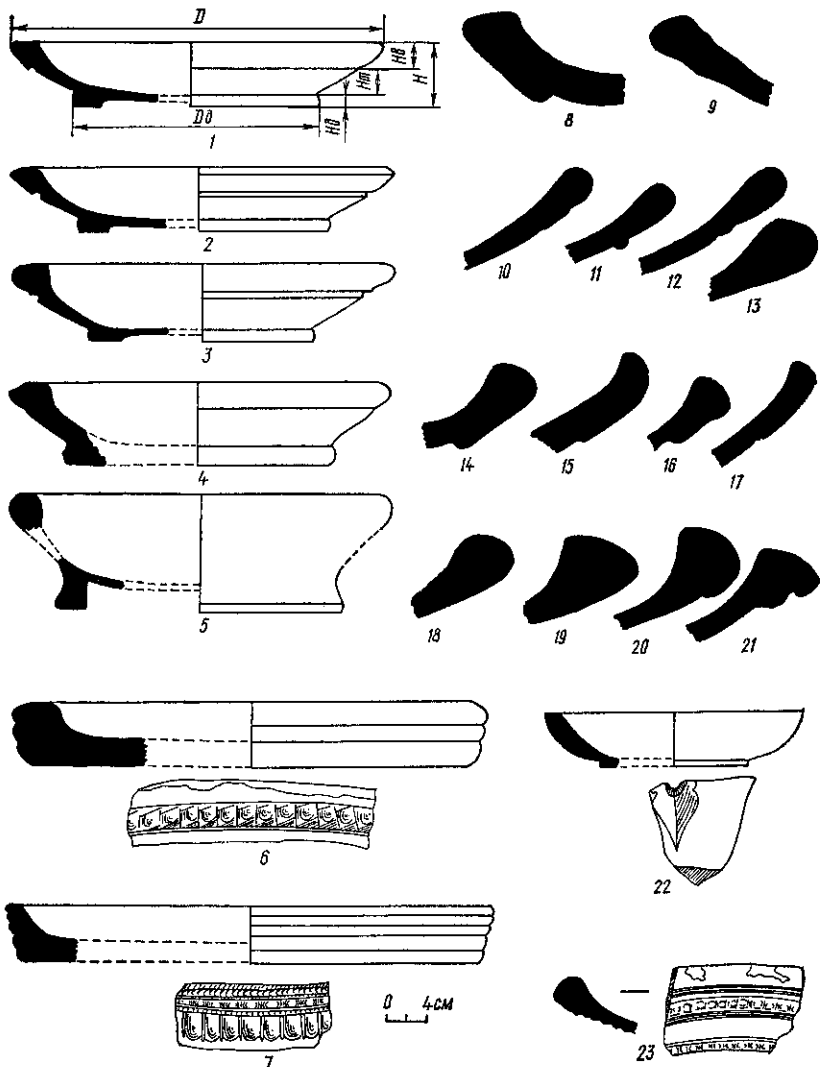

Рис. 1. Лутерії з суцільними вінцями (1—23).

Ці посудини характерні головним чином для VI—V ст. до н. е., проте, можливо, таке оформлення вінцевої частини лутеріїв застосовувалось і в IV ст. до н. е.

Варіант б (рис. 1, 8, 14—17). Вінця у розрізі мають форму витягнутого по вертикалі прямокутника з округлою або підтрикутною верхньою частиною. На зовнішній поверхні посудини часто міститься невеликий «карниз», що є нижньою межею вінця і визначає їх розміри (звичайно близько 5 см). Верхня частина ледь нахилена всередину резервуара. Глина лутеріїв з такими вінцями має різний колір (жовтуватий, цеглистий, червоний) і склад (домішки слюди, вапняку, піроксену (?) то-

никами відкритого типу; 068-2910, 065-1445 — у землянках № 1 і 8 на території некрополя разом з червонофігурним скіфосом, лекіфом, дельфінчиками (дослідник некрополя Ю. І. Козуб датує землянки V ст. до н. е.); 063-1004 — з речами не пізніше IV ст. до н. е.: чорнофігурною керамікою, сітчастими лекіфами тощо; 068-106, 071-1062, 071-1861 — серед амфор з червоними смугами та ін.

що); на поверхні є часто жовтувата обмазка. Майже всі форми цих вінець знаходять аналогії серед виробів VI—V ст. до н. е.⁴

В Ольвії та на її периферії вони виявлені разом з матеріалами VI—V ст. до н. е. (не пізніше IV ст. до н. е.) *. Проте слід відзначити відносну рідкість цих знахідок, представлених одиничними екземплярами.

Варіант в (рис. 1, 10—12). Розріз вінець близький до попереднього, але на зовнішньому боці посудини замість «карниза» валик, жолобок, тощо, або межа не виділяється зовсім. Верхня частина твірної звичайно закруглена. Такі посудини найчастіше робилися з глини південно-понтійських родовищ і мають характерні домішки, колір та обробку матеріалу. Трапляються і лутерії з глини світлого тону, очевидно, іншого походження. Цей варіант форми вінець теж знаходить аналогії в ранньому матеріалі, проте більша їх частина належить до пізнішого часу (057-603, 067-678) та ін. Отже, можна говорити про значну сталість такого оформлення вінцевої частини лутеріїв. Їх супроводить матеріал, характерний для IV—II ст. до н. е. (гераклеїські, родоські, сінопські амфори, мегарські чаші та ін.). Цей пізніший варіант прямокутних у розрізі суцільних вінець існував протягом класичного та елліністичного періодів.

Лутерії з суцільними вінцями поділяються на ряд типів, в основу виділення яких покладено відповідність форми вінець і дна. Інші ознаки не є типотворючими.

Тип 1 — масивні плоскодонні лутерії з орнаментацією в стилі архітектурного декору (ови, астрагал тощо) (062-1504, 072-23 — АГД) та ін. (рис. 1, 6, 7). Глина червона або оранжева з темними вкрапленнями, тісто грубе з домішками. Поверхня вкрита обмазкою. Знайдено посудини з матеріалами не пізніше IV ст. до н. е.**, але, судячи з орнаменту та форм, їх слід датувати більш раннім часом — VI—V ст. до н. е. Точної аналогії таким лутеріям в археологічній літературі поки що немає, проте близька за характером орнаментация є на лутеріях VI—V ст. до н. е. і на посудинах господарського призначення цього ж часу⁵.

Тип 2 (рис. 1, 2) — лутерії з масивними вінцями, що наближаються в перерізі до трикутника, на широких низьких піддонах, з резервуаром округлої форми. Вінця відділяються на зовнішній поверхні резервуара жолобком або валиком (065-550, 073-396, 060-106, 051-936 та ін.), іноді — прикрашені рельєфною орнаментацією типу архітектурного декору (051-936). Зливи звичайно прямокутні в плані, з широкими (2 см) бочковинами, акуратно обробленим ложем, сформовані у вигляді виступу вінець. Ручки-виступи орнаментовані ретельно виконаними поперечними борозенками (065—550). Одна з посудин цього типу (060-106) може представляти собою повну форму деяких лутеріїв Боспору, інші (051-936) знаходять майже повні аналоги в боспорському матеріалі⁶. Висота посудин близько 8 см, максимальний діаметр коливається в значних межах — 30—42 см.

До цього типу належать зразки різних майстерень, про що свідчать різні глини виробів: червоно-оранжевого тону з дрібними білими

⁴ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 151, 154, рис. 1, 1—3; Sparkes В. А., Talcott L. The Athenian Agora, V. XII, part. 2. Princeton, 1970, fig. 16.

В колекції Інституту археології АН УРСР є фрагмент вінцевої частини лутерія з фрагментом зливу. Цей екземпляр з світлої жовтої глини, що має великі включення (всередині черепок коричневий), походить із Закисової Балки і належить до корінфського виробництва VI—V ст. до н. е. (МІА, вып. 103. М., 1962, с. 154).

* Ділянка АГД: Центральний квартал.

** 062-1504 — в підвалі № 7 на ділянці Е6-7 (Центральний квартал) разом з святильниками відкритого типу і дельфінчиками.

⁵ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 153, 156.

⁶ Там же, с. 151, рис. 2, 3; с. 152, рис. 3, 1.

включеннями, світлої червонуваної, жовтої з блискітками слюди. Поверхня буває вкрита обмазкою світлого тону.

Такі лутерії знаходять у шарах з матеріалами не пізніше IV ст. до н. е.* Судячи з ряду їх морфологічних ознак (масивні форми деталей, нерозчленовані загальні обриси, декор архітектурного типу) і аналогічних знахідок на Боспорі, виробництво лутеріїв цього типу належить до VI—V ст. до н. е.

Тип 3 (рис. 1, 4) — лутерії з трикутними у перерізі масивними вінцями, виділеними з зовнішнього боку мілким жолобком (на висоті 2,5 см від верхньої твірної вінець), і плоским дном, відокремленим від резервуара заглибленням. Зовнішня твірна база дна скошена і закруглена до підшви. Посудина виготовлена з сіро-жовтої глини. На одному з таких лутеріїв — сліди дії вогню**. Знайдений він у шарах IV ст. до н. е.

Тип 4 (рис. 1, 5) — низькі широкі лутерії з дещо округленими в розрізі вінцями, відділеними жолобками на зовнішній поверхні. Вони мають високі масивні піддони з увігнутою зовнішньою, вертикальною внутрішньою і горизонтальною нижньою твірною. Дно, незважаючи на масивні форми вінець і піддона, досить тонке — 0,8 см. Висота посудини 11,5, максимальний діаметр 36 см.

Лутерії здебільшого зроблені з червоно-жовтуватої глини, в якій є домішки слюди і дрібні білі включення. Глина лутеріїв нагадує матеріал амфор фасоського кола. Зовнішня поверхня резервуара покривається світлою обмазкою. На одному з екземплярів є графіто.

В Ольвії у шарах не пізніше кінця V — початку IV ст. до н. е. (071-1062, 1061 разом з амфорами, прикрашеними червоними смугами) знайдено як цілі посудини, так і фрагменти. Аналогічні лутерії відомі й в боспорському матеріалі, де вони датуються VI—V ст. до н. е.

Тип 5 (рис. 1, 14—17) — лутерії з прямокутними у розрізі вінцями, з «карнизом». Цілі екземпляри в ольвійській колекції не представлені, проте відомі в боспорському матеріалі⁷. Фрагменти з Ольвії вкриті дуже щільною кремовою обмазкою, глина містить великі домішки (073-Зак. Б. 117 та ін.). Такий склад глини властивий звичайно корінфським виробам. Можливо, до цього типу належать і лутерії малоазійського походження. Вони знайдені в шарах раннього часу.

Тип 6 (рис. 1, 10—12) представлений посудинами, що мають суцільні, прямокутні в розрізі вінця (з дещо округленим характером твірної). Цілих екземплярів в ольвійській колекції немає, але вони досить широко відомі серед лутеріїв головним чином сінопського походження IV—III ст. до н. е. До цього ж типу слід віднести фрагмент мармурового лутерія (071-324) з орнаментациєю у вигляді листка плюща (рис. 1, 22).

Отже, до групи лутеріїв з суцільними вінцями належать посудини різних центрів (Мала Азія, Іонійські острови (?), Корінф, Південне Причорномор'я), головним чином архаїчного та класичного часу.

II група. Лутерії з відігнутими вінцями (рис. 2, 3).

До цієї групи входять посудини різних центрів виробництва — в матеріалі простежено різноманітні глини, серед яких переважає сінопська і червона з дрібними вапняковими домішками (можливо, ольвійська).

Відігнуті вінчики відрізняються розмірами і деталями профілювання — наявність закраїни, жолобків, підсічення тощо. Вони являють собою відігнутий назовні під різними кутами край лутерія з тим

* Наприклад, 065-550 — на території некрополя, з лекіфами, дельфінчиками, чорнолаковими відкритими світильниками; 051-936 — у ямі № 10 з матеріалами не пізніше початку IV ст. до н. е.

** 063-1004 знайдено в будинку Е-8 з червоно- та чорнофігурною керамікою, сістчастим лекіфом, лутерієм 063-1003, фрагментами амфор IV ст. до н. е.

⁷ Зеєст И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 151, рис. 2, 2, 5.

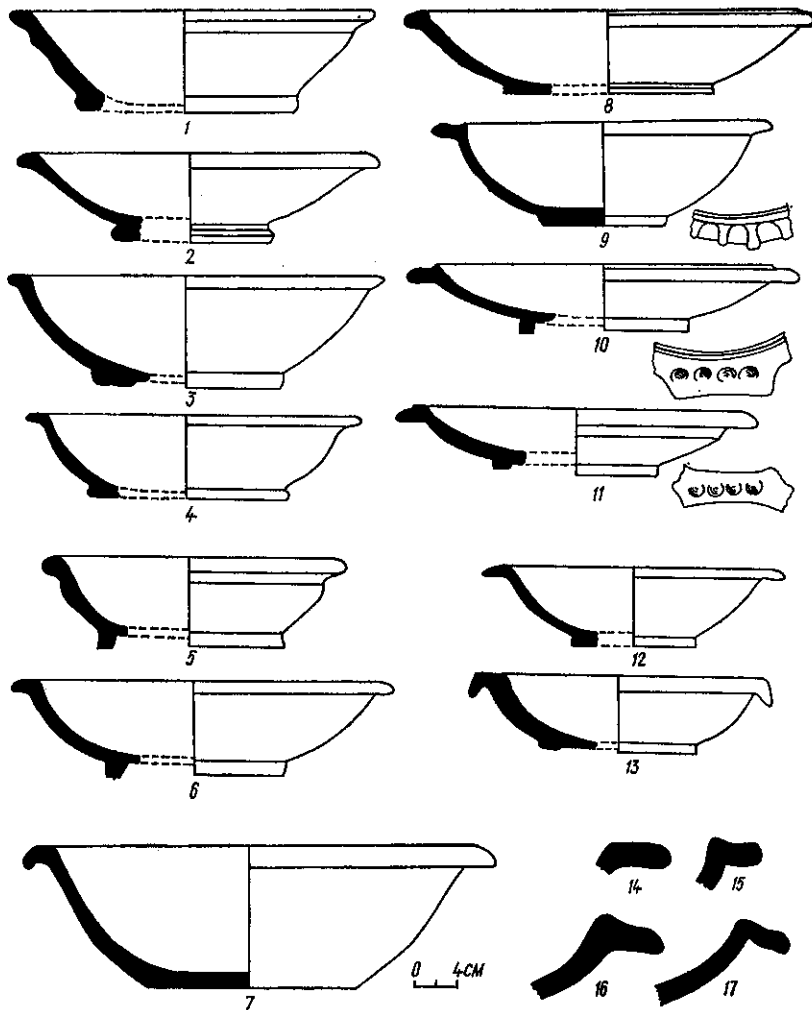

Рис. 2. Лутерії з відігнутими вінцями (1—17).

чи іншим профілюванням. Характерні головним чином для посудин елліністичного часу, хоч з'являються, мабуть, ще в IV ст. до н. е.* Проте більша частина таких вінців належить все ж до лутеріїв III—II ст. до н. е. Зокрема, серед матеріалів цього часу знайдено вінця з закраїною (068-1073, 061-139, 061-436 та ін.). Дуже характерні для кераміки III—II ст. до н. е., в тому числі ольвійської, маленькі круглі наліпи, відомі і на чашах типу лутеріїв (069-434) ⁸.

Спільною ознакою відігнутих вінців є горизонтальний або ледь похилый донизу (90°, більше або менше 90°) верхній відрізок твірної, а також досить чітке відділення вінців від зовнішньої поверхні резервуара. Вторинною, але практично завжди супутньою ознакою є відносна тонкостінність лутеріїв з такими вінцями. Варіанти їх розрізняються за такими особливостями: а) відігнуті прості вінця; б) наявність «закраїни» по зовнішньому краю, що нагадує виступ для кришки

* Серед матеріалів IV ст. до н. е.—початку III ст. до н. е. знайдено такі вінця в шарах Центрального кварталу (будинок Е-19), НГЦ (068-2707, будинок НГЦ-5); зразок 067-512 знайдено на ділянці Е разом з леканою типу кераміки Західного схилу.

⁸ Кнплович Т. Н. Кераміка местного производства из раскопа И, с. 151.

на кухонному посуді; в) жолобки на верхній площині вінець; г) наявність борозенки під ними на зовнішній поверхні резервуара.

Варіант а (рис. 2, 1—4). Посудини з такими вінцями зроблено з різних глин, серед яких переважає типова сінопська. Крім того, трапляється темна, груба, коричнево-червона, з великою кількістю білих вапнякових домішок; червонувато-жовтувата глина дещо кращої якості містить значні домішки слюди. На посудинах з червоних глин спостерігається сіра або світло-жовта обмазка*.

Варіант б (рис. 2, 8—10). Вінця з «закраїною» по внутрішньому краю. «Закраїна» має різне профілювання: дещо розмиті обриси, невиразний переріз. Вона прямокутна в розрізі, чітко відокремлена від горизонтальної поверхні вінець, згладжена, м'яко переходить у горизонтальну частину вінець, має невеликий жолобок на переході та ін.

Основна маса таких посудин виготовлена з сінопської глини, яка має виразні зовнішні ознаки. Вони звичайно тонкостінні (товщина стінки — 0,7—1,3 см). Часто посудини орнаментуються характерними вдавленнями на додатково покладеному на вінця шарі глини. Наявність закраїни особливо характерна для лутеріїв III ст. до н. е., проте подібне оформлення відоме й пізніше — в II—I ст. до н. е.⁹

Варіант в, для якого характерні горизонтально відігнуті вінця з профілюванням концентричними жолобками на горизонтальній поверхні**, не представлений виробами з південнопричорноморської глини. Всі посудини зовсім іншого, можливо, ольвійського походження. Найбільше число екземплярів відноситься до варіанта відігнутих вінець без певного профілювання, підпрямокутного або еліпсоподібного перерізу. Переважає форма вінець, наближена в перерізі до еліпса, з більшою або меншою різницею в осях, серед яких є витягнуті, близькі до прямокутника, з сплющеною, іноді заглибленою верхньою площиною, інколи — з невеликим підсіченням на зовнішній поверхні.

Часто трапляються і прямокутні, в перерізі відігнуті вінця. Однак слід зауважити, що різниця між еліпсоподібними і прямокутними вінцями не завжди досить чітко визначена. Їх розміри — 1—3 см. Матеріал таких фрагментів різний: коричнева груба глина з переважно білими домішками***, червонувата з аналогічними домішками. Значна частина цих лутеріїв за характером глини може бути віднесена до сінопського виробництва.

До групи відігнутих вінець можна включити й вінця пергамських чорнолакових лутеріїв — широкі, з горизонтальною, ледь закругленою верхньою площиною і різким її відгином униз. Ці лутерії розписані рідкою глиною різними орнаментальними мотивами, дуже часті в елліністичних шарах античних міст Північного Причорномор'я. Датуються звичайно другою половиною III—II ст. до н. е.

Привертають увагу фрагменти вінець ЮЗА-60 і ЮЗА-65 (розкопки 1974 р.) з дуже тонким профілюванням. Очевидно, ці посудини за розмірами й тонкостінністю скоріше наближалися до мисок. Все ж один фрагмент — з різко відігнутими донизу вінцями знаходить більш — менш близьку аналогію в ольвійському матеріалі¹⁰.

* В колекції є кілька унікальних екземплярів, які можна зарахувати до цієї групи. Так, один з них (№ 65-1973), зроблений з сірої глини, має чітке профілювання і певний кут відгину — 90°. Другий (№ 60) відзначається глиною з великим процентом золотистих блискіток; вінця широкі з пологим жолобком на верхній твірній і плавним профілюванням підсіченням на зовнішній поверхні при переході до резервуара.

⁹ Зеєст Н. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 159, рис. 11.

** Зразки знайдені в елліністичних шарах Центрального кварталу (069-1561, 069-481, 069-476) і ділянки НГЦ (068-2727). Цей останній екземпляр знайдено в підвалі елліністичного житлового будинку НГЦ-5 з матеріалами IV—III ст. до н. е. Точних аналогій їм поки що немає.

*** Серія таких фрагментів лутеріїв походить з розкопок Ольвії 1973 р., зокрема ділянки Північний Захід (елліністичні шари).

¹⁰ Книпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И, табл. XXXVI, 2.

Для лутеріїв розглянутої групи характерне дно, яке простежене у двох варіантах — плоске або у вигляді піддона. Суворої відповідності форми вінець і днищ не зафіксовано (нагадаємо, що плоске дно звичайно вважається ознакою більш раннього виробництва посудини).

Форма резервуара при різних вінцях і днищах схожа, він має тільки більшу або меншу глибину, що, власне, зв'язано із стабільним характером форми лутерія взагалі.

На посудинах часто є зливи, які відрізняються ступенем і виразністю вигину ложа і боковин, розширенням зливу в плані.

Лутерії нерідко мають ручки у вигляді виступів або петельчасті. Сінопські посудини в багатьох випадках орнаментовані. Найбільш поширені наліпи з глини на вінцях, профільовані рядом півовальних ямок різної форми. Крім того, на виступах-ручках наявна подекуди орнаментация у вигляді кількох, найчастіше чотирьох, акуратних круглих вдвлень.

До лутеріїв з відігнутими вінцями слід віднести такі типи посудин.

Тип 7 (рис. 2, 1) — лутерії з вінцями перехідної форми (від суцільних до відігнутих). Він представлений кількома варіантами відповідно до особливостей вінець і дна. На зовнішній поверхні вінець трапляється орнаментация (напівовальні вдвленьня на додатковому шарі глини). Посудини плоскодонні, але дно досить чітко відділяється від резервуара (063-1120, 063-130, 063-1435, 063-1439, 064-1346, 063-1003 та ін.). В одному випадку воно відокремлене (аналогічно лутерію IV—III ст. до н. е. з Ольвії з ділянки II)¹¹. Висота лутеріїв 8—10, максимальний діаметр 30—40 см.

До описаного типу належать вироби різних центрів — Сінопи, Гераклеї і, можливо, Ольвії. На деяких екземплярах є сліди дії вогню. Виявлено лутерії в шарах IV—III ст. до н. е.

Тип 8 (рис. 2, 5, 6) — посудини з різко відігнутими вінцями, на невеликих прямокутних у розрізі піддонах. Ручки у вигляді виступів бувають орнаментовані чіткими круглими ямками, що, як вважає Т. Н. Кніпович, передували півовальним вдвленьням¹². Висота 6—9, максимальний діаметр 34—38 см. За складом глини основна маса таких лутеріїв сінопського походження (073-74, 072-70, 065-1285 та ін.). Знайдені вони в шарах IV—III ст. до н. е.

Тип 9 (рис. 2, 7) представлено поки що тільки одним лутерієм з сильно загнутими донизу вінцями (верхня твірна горизонтальна) і майже плоским дном. Висота 7, максимальний діаметр 30 см. Виступ вінець орнаментований рельєфними поперечними борозенками. Злив у вигляді наскрізного отвору під вінцями. Лутерій червоноглиняний, можливо, ольвійського виробництва*.

Тип 10 (рис. 2, 8—9). Вінця посудин цього типу мають «закраїну» і плоске, але чітко виділене дно. Відомі численні фрагменти і кілька цілих екземплярів. Висота їх 10, діаметр 34 см. В ряді випадків вінця орнаментовані півовальними вдвленьнями. Лутерії мають розширені до зовнішнього кінця зливи з неширокими плоскими боковинами. Подібні посудини виготовляли в різних майстернях, до них належать лутерії з сінопської, червоної, коричневої та інших глин. Знайдено в шарах IV—III ст. до н. е. Можливо, тип продовжував існування і в II ст. до н. е.¹³

¹¹ Кніпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа II, табл. XXXVI, 2.

¹² Там же, с. 152, табл. XXVII, 1, 2.

* Без паспорта, але походить з Ольвії.

¹³ Зевст И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч. с. 159, рис. 11.

057-798, 073-337, 071-1458 — виявлені в елліністичних шарах будинку Е-12 (приміщення Д); 071-1458 — з матеріалами III—II ст. до н. е., зокрема з мегарськими чашами. Слід відзначити, що така особливість вінець, як «закраїна», відома з IV по II—I ст. до н. е.

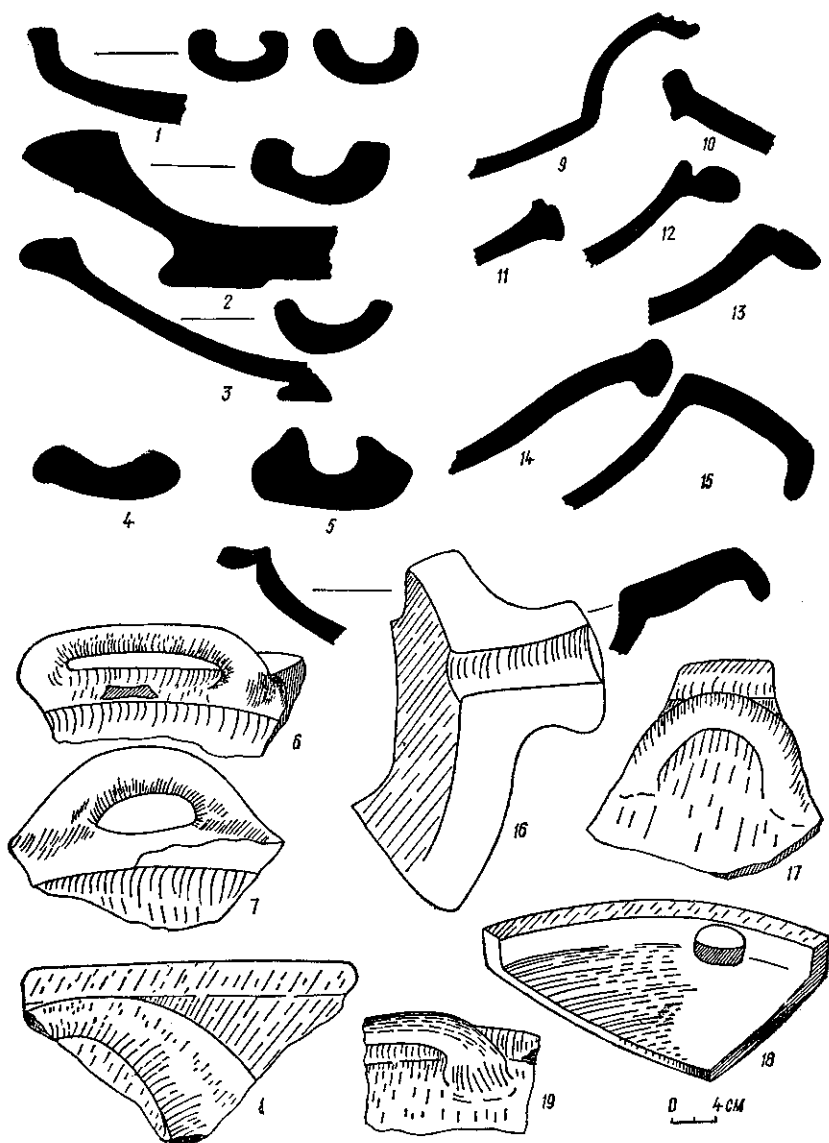

Рис. 3. Деталі лутеріїв (ручки, зливи) (1—19).

Тип 11 (рис. 2, 11) — лутерії з відігнутими вінцями та «закраїною», але дно оформлене піддоном. Ручки — виступи, орнаментовані ямками. Висота посудини 6, максимальний діаметр — 34 см. Переважають лутерії сінопського походження (072-70, 065-139).

Тип 12 (рис. 3, 9). Серед червоноглиняних посудин з відігнутими вінцями виділяються тонкостінні лутерії типу глибоких мисок (товщина стінок 0,06-0,08 см) з петельчастими ручками (068-2707, 069-481, 069-1561, 069-476), що наближаються до вертикальних стінок, поверхня вкрита білою обмазкою. Один з екземплярів має ускладнене профілювання резервуара, з ребром приблизно на середині висоти*. Петельчасті ручки розміщено безпосередньо на лінії ребра. Форма цього

* 068-2707 походить із заповнення підвалу будинку НГЦ-5.

лутерія близька до місцевих, виділених Т. Н. Кніпович¹⁴, проте описуваний екземпляр переважає їх розмірами і має дещо відмінний колір глини.

Тип 13 (рис. 3, 16). Вирізняється чітким профілюванням деталей фрагмент червоноглиняного лутерія, вкритого щільною світлою обмазкою (АГД-90, 1973 р.). Верхня площина вінець трохи заглиблена, виразно відокремлений внутрішній край. Злив широкий і короткий, з розширеними боковинами (до 2 см), заглибленим, чітко оформленим ложем і опущеним донизу зовнішнім краєм. Резервуар має округлені обриси і невелику висоту — близько 9 см. У 1973 р. знайдено три таких фрагменти на різних ділянках (АГД, Північний захід, Південний захід агори); на всіх помітні сліди дії вогню.

Увагу серед парадних посудин привертають мармурові лутерії. Хоч вони повторюють форму керамічних виробів, проте їх слід виділити в окрему групу, враховуючи особливості оформлення. В розглядуваній колекції є два екземпляри, профіль яких можна встановити. Виготовлені вони звичайно з доброго мармуру, орнаментовані рельєфами, форми резервуарів прості й лаконічні, дно плоске, вінця не виділені.

Один з таких лутеріїв під зливом прикрашено витонченим орнаментом — листом плюща, виконаним у низькому рельєфі (071-324 рис. 1, 22). Другий має орнаментований виступ-ручку, профільований аналогічно глиняним лутеріям, зокрема корінфським, але дещо спрощених обрисів (072-59)¹⁵.

Дуже важливі для загальної класифікації та визначення типу лутеріїв форми окремих частин. Тому необхідно наголосити на їх типології. Нижче розглядаються основні ознаки зливів, ручок, дна і декору.

Зливи (рис. 3, 1—5, 16, 18). За способом зчленування з вінцями їх можна поділити на дві основні групи: 1) злив є безпосереднім продовженням вінець; 2) сполучається з резервуаром отвором у стінці, розміщеним під вінцями.

Перша група поширена значно більше. Такий злив є на посудинах, що походять з усіх відомих центрів виробництва лутеріїв. Окремі екземпляри розрізняються пропорціями зливу, ступенем загнуто боковин, товщиною стінок, акуратністю обробки тощо.

Здебільшого вони бувають прямокутні або трапецієподібні в плані, розширюються до зовнішнього кінця.

Прямокутні в плані зливи звичайно виготовлені грубо, мають мілке ложе (широке, пологое або більш заглиблене, вузьке) з округленим закінченням і нечітко профільовані боковини. Розміри — 2,5—3 × 2,5 см. Найчастіше такі зливи належать сінопським посудинам, проте відомі й зразки, зроблені з глини інших центрів (червоноглиняні, можливо, місцеві).

Трапецієподібні у плані зливи мають пряме закінчення, досить глибоке ложе (до 2 см) і невеликі боковини (шириною близько 1 см). Переважно такі зливи відповідають вінцям з закраїнами (060-18, 061-985, 062-305 (сіроглиняний), 068-367 (глина з чорними дрібними домішками), 071—978). Глина найчастіше червона і сіра (місцеве виробництво?), іноді типу південнопонтійської, однак характерна сінопська глина трапляється дуже рідко. Подібні зливи характерні для елліністичного часу. До цього ж варіанту слід віднести і короткі екземпляри, які різко розширюються (069-45).

Зливи другої групи (з отвором під вінцями) досить рідкі. Отвір у більшості випадків підпрямокутний, закруглений, діаметром 2,5 см.

¹⁴ Кніпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И, с. 151. Описані нею лутерії зроблені з коричневою або зеленою глини з дрібними білими домішками і слоюдою.

¹⁵ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 154, рис. 5.

Злив зроблений дуже акуратно, має прямокутне в плані ложе і чітко профільовані боковини (рис. 3, 18). Цей тип відомий на сінопських лутеріях з невеликими вертикальними вінцями, скоріш подібних до мисок (061-574), а також на червоноглиняних.

Окремим варіантом є масивний з дуже вузьким ложем злив, який звужується до зовнішнього кінця (069-46) *.

Необхідно зауважити, що типологічну та хронологічну класифікацію зливів провести важко. На ранніх лутеріях із суцільними вінцями вони взагалі дуже рідкі. Форма зливу посудин IV—II ст. до н. е. зазнає мало змін, які полягають у більш чи менш грубій обробці, зменшенні або збільшенні бічних частин, обробці зовнішнього краю. В елліністичний час зливи іноді прикрашалися характерними круглими маленькими наліпами¹⁶.

Ручки (рис. 3, 6—8, 17, 19) є однією з важливих деталей лутеріїв, хоч і не обов'язкових. На ранніх посудинах з масивними суцільними вінцями вони дуже рідкі. Пізніше роль ручок відіграють виступи вінець, а іноді відомі й звичайні петельчасті ручки, властиві іншим категоріям кераміки.

Ручки-виступи (рис. 4, 1—3) дуже поширені на лутеріях різних центрів. Здебільшого це прямокутні виступи вінець 3—4 см завширшки, часто орнаментовані круглими ямками або іншими рельєфами. Водночас вони є прикрасою посудини.

Виступи з ямками. Ручки являють собою неширокі прямокутні виступи (2—3 см) з округленою твірною, на верхній частині яких нанесено 4—5 округлих мілких ямок (глибина 2—3 мм). Іноді вони розміщені на відстані 2—3 мм одна від одної, іноді змикаються. Часто ямки вдавнені тільки наполовину. Поєднуються вони з відігнутими вінцями. Наявні на сінопських лутеріях (з невеликим піддоном) **. Відомі екземпляри з невеликими ямками і чіткішими їх обрисами.

Виступи з рельєфною орнаментациєю. Такі ручки часті на світлоглиняних (але не сінопських) і червоноглиняних лутеріях. Виступ невеликий, 2—3 см. Схема орнаментациї складається з широких бічних частин, між якими розміщуються вузьчі рельєфні смужки (059-2262, 063-1126, 073-275 (некрополь), 074-336 (АГД) та ін.).

Петельчасті ручки (рис. 3, 6—8, 17, 19). Вони звичайно містяться на тулубі посудин і відомі в кількох варіантах: а) петельчаста, напівкругла ручка, яка щільно прилягає до резервуара ***, б) нижча і ширша, розміщена прямо під вінцями, потім піднімається вище або щільно прилягає до них, іноді навіть переходить на їх верхню площину (бувають з невеликими круглими наліпами по центру або краю, які Т. Н. Кніпович вважає особливо характерними для елліністичної ольвійської кераміки)¹⁷; в) ручки, суцільно з'єднані з тулубом, мають вигляд рельєфної імітації (їх висота 2—3 мм) або переходять на вінця (073-29, 059-590).

Придонна частина (рис. 4, 4—8, 12—18) резервуара і оформлення дна за найбільш загальними ознаками мало змінюються з часом — дно лутеріїв буває або плоске, або у вигляді піддонів. Однак середині цих основних груп є досить істотні відмінності.

* 069-46 датується римським часом за умовами знахідки і латинським клеймом.

¹⁶ Кніпович Т. Н. Кераміка местного производства из раскопа И, с. 151.

** 065-139, 065-1285, 072-70 (берег), 061-436, 069-259, 069-1296 (в центрі однієї з ямок наскрізний отвір). Більшість цих фрагментів знайдено з елліністичним матеріалом — мегарськими чашками, посудинами з витими ручками і т. д.

*** Наявні на сінопських і червоноглиняних лутеріях — 064-960, 1958 або 1960, сп. 75.

¹⁷ Кніпович Т. Н. Кераміка местного производства из раскопа И, с. 151. На сінопських або червоноглиняних лутеріях (066-1879, 063-161); 071-623 знайдена разом з мегарськими чашками.

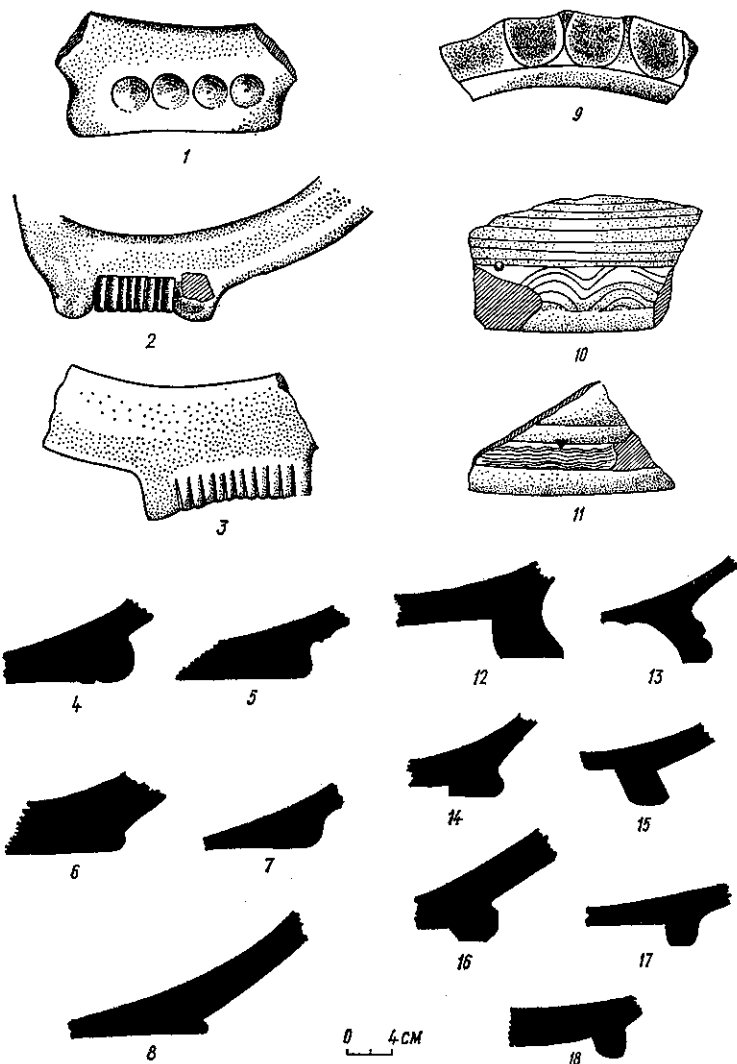

Рис. 4. Орнаментация лутеріїв. Оформлення дна лутеріїв (1—18).

Лутерії на піддонах. Останні звичайно мають кільцеву форму, оточуючи дно лутерія по його зовнішньому краю. Профілювання їх різне.

Масивні високі піддони з чіткою напівкруглою ввігнутою зовнішньою і опуклою або вертикальною внутрішньою твірною характерні для низьких широких лутеріїв з суцільними трикутними у розрізі вінцями. Висота піддона 2, ширина підшови 3 см (068-155, 069-1056, ЮЗА-074-14, ЮЗА-0-73-24 та ін.). Варіантом їх слід вважати високі масивні піддони з чітким складним профілюванням зовнішньої твірної.

Пізні піддони дуже зменшуються в розмірах (висота 1, ширина підшови 1,5 см). Розріз їх стає прямокутним або многокутним. Вони відомі на численних посудинах IV—II ст. до н. е.

Плоске оформлення дна лутеріїв властиве багатьом посудинам протягом усього періоду існування цієї категорії кераміки. Плоска частина звичайно відділяється від резервуара досить чітко виділенням перегином. Іноді в цьому місці розміщується профілювання — поличка, жолобок, валик і т. п. Підшови дна також може бути профільована концентричними жолобками. В літературі висловлюється думка, що

плоске дно становить більш ранню ознаку, особливо для сінопських лутеріїв¹⁸. Проте піддони наявні на посудинах більш ранніх груп, правда, з інших центрів.

Орнаментация лутеріїв (рис. 4, 9—11).

На лутеріях трапляється орнаментация різних типів (розпис фарбою, рельєфи тощо), проте переважають рельєфні прикраси на зовнішньому боці резервуара і на вінцях (про оздоблення ручок див. вище). Найпростішим варіантом декору є горизонтальні жолобки і валики, що оперізують резервуар лутерія на різній висоті. Розміщені вони по одному або групами.

Найбільш поширеною є орнаментация напівовальними вм'ятинами на вінцях. Її зафіксовано на лутеріях з різних глин (сінопської, червоної, світлої). Варіанти розрізняються за якістю обробки, кількістю та розмірами наліпів, відстанню між ними. Іноді орнаментована частина має вигляд невеликого виступу під вінцями (068-1427, 079-369), що відігравав, можливо, роль ручок.

Інші варіанти рельєфної орнаментации застосовуються значно рідше. Це наслідування архітектурного декору — ови, намистини (астргал) тощо, розміщені на зовнішньому боці низьких червоноглиняних лутеріїв (062-1504, 072-23, 051-936). Слід сказати, що подібної орнаментации немає на сінопських посудинах.

На мармурових лутеріях є і рослинний рельєфний орнамент — листя плюща (071-324). На світоглиняних лутеріях з суцільними вінцями відзначено хвилястий орнамент, виконаний у дуже низькому рельєфі, майже прокреслений. Є цікавий фрагмент сіроглиняної товстої посудини, аналогічно прикрашений, але грубіший*.

Орнаментация розписом відома тільки на пергамських лутеріях, де по чорному лаку рідкою глиною і білою фарбою нанесено рослинні візерунки, зображення дельфінів та ін.

Дуже рідкі графіто і діпінто.

Своєрідною орнаментальною ознакою є велика червона пляма в центрі резервуара сінопських лутеріїв, походження якої — результат застосування різних температур і комбінацій окислювальних та відновних процесів під час випалу.

Описані основні групи лутеріїв (з суцільними й відігнутими вінцями) зв'язуються, найімовірніше, з двома різними еволюційними лініями: посуд першої групи — з кам'яними виробами, про що свідчить чітка округла форма резервуара, масивні суцільні, об'єднані з усією посудиною вінця, стійка, широка форма дна. Ці лутерії звичайно мають більш приземкуваті пропорції. Суцільні вінця поєднуються переважно з масивними піддонами, набагато більшими за розміром, ніж у посудин з відігнутими вінцями. Посуд другої групи походить від керамічних (або, можливо, металевих) мисок і, власне, являє собою збільшені миски. Тут часто наявні ручки, аналогічні ручкам на звичайній кухонній кераміці.

Однією з особливостей лутеріїв є відносна одноманітність виробів: з одного боку, вони мало змінюються з часом (порівняно до іншої кераміки), з другого — продукція різних центрів має ряд спільних рис. Відоме для інших категорій кераміки явище «наслідування», або випуску схожих типів посуду в різних гончарних майстернях, іноді значно віддалених одна від одної територіально, простежується і для лутеріїв.

¹⁸ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 159.

* 062-446, 071-337 знайдено з матеріалами IV—II ст. до н. е. (родоські клейма, штампована чорнолакова кераміка, дельфінчики). Слід зауважити, що один екземпляр (071-357) супроводився більш ранніми знахідками (амфори з червоними смугами, дельфінчики).

Надходження імпортованих лутеріїв до Ольвії відбувалося протягом усього догетського періоду її історії. На ранньому етапі (VI—V ст. до н. е.) ці вироби постачали Корінф і Мала Азія, конкретні центри якої поки що не визначені.

Корінфські лутерії виготовлені з характерної світлої глини з дуже великими домішками і світлою кремовою обмазкою, мають масивні суцільні вінця, підкреслені «карнизом» з зовнішнього боку, округлий резервуар. Цілих посудин не знайдено. Проте, очевидно, за формою вони аналогічні відомим з пантікапейських розкопок¹⁹.

В Ольвії трапились чаші з рельєфним орнаментом²⁰. Глина цих посудин червонувата, з домішками слюди, нагадує глину амфор деяких іонійських островів (Самос, Фасос). Очевидно, з керамічним виробництвом цих центрів слід зв'язувати і ольвійські лутерії.

Необхідно відзначити, що в Ольвії не знайдено значного числа лутеріїв, які чітко датуються VI—V ст. до н. е. Однак серед них є екземпляри, що трапляються рідко. Так, не знаходять собі точних аналогій у боспорському матеріалі лутерії 062-1504 і 072-23 (АГД) — плоскодонні низькі (11—6 см) посудини з рельєфно орнаментованою зовнішньою поверхнею. Орнаментація виконана старанно, складається з поясів ов і перлин.

Таким чином, як і інші види кераміки, лутерії постачалися в Ольвію з іонійських центрів і Корінфа.

Дещо змінюється ситуація в кінці V—IV ст. до н. е. В цей час дуже поширюються лутерії з прямокутними в розрізі суцільними або відігнутими вінцями. Резервуар посудин більше нагадує миску, зменшується товщина стінок, піддони або зникають, або значно спрощуються і скорочуються в розмірах. Змінюється характер орнаментації, яка обмежується тепер рельєфним оздобленням вінець і ручок-виступів. У такому вигляді, з деякими хронологічними змінами, лутерії зберігаються до кінця елліністичного періоду²¹.

Основними центрами виробництва, які постачали лутерії у Північне Причорномор'я, стають міста Південного Причорномор'я — Сінопа і Гераклея. Гераклейські лутерії, відомі в Пантікапеї²², в Ольвії дуже рідкі, а сінопські трапляються повсюдно в шарах IV—II ст. до н. е. Мабуть, вони починають надходити до Ольвії одночасно з черепицею і дещо раніше амфор.

Крім того, в Ольвії є лутерії, які за властивостями глини можна вважати продукцією місцевого виробництва. На такі посудини звернула увагу ще Т. М. Кніпович²³ і датувала одні з них IV—III, інші — III—II ст. до н. е., що підтверджується пізнішими знахідками. До групи місцевих виробів слід, мабуть, віднести посудини типів 7, 9, 10, 12, 13 та численні фрагменти.

Серед ольвійських лутеріїв IV—II ст. до н. е. ряд зразків поки що не знаходить собі аналогій. Можливо, частина з них, особливо сіроглиняні, теж можуть бути віднесені до місцевої продукції.

Таким чином, у VI—V ст. до н. е. в категорії лутеріїв переважають імпортовані зразки з малоазійських, іонійських центрів і Корінфа, а з IV ст. до н. е. — південнопонтійські і з'являється також продукція місцевих ольвійських майстерень.

¹⁹ Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 153.

²⁰ Там же, с. 151. Один з ольвійських зразків (051-936; яма № 10 з матеріалами V—IV ст. до н. е.) дуже близько повторює пантікапейські (рис. 3, 1).

²¹ Кніпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И, с. 151; Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 158.

²² Зеест И. Б., Марченко И. Д. Указ. соч., с. 158, рис. 10.

²³ Кніпович Т. Н. Керамика местного производства из раскопа И, с. 151.

Місце виробництва і датування лутеріїв

№ типу	Місце виробництва, характер матеріалу	Датування, шар, супровідний матеріал
1	Невизначене. Груба червона глина, обмазка	VI — V ст. до н. е.; матеріал не пізніше IV ст. до н. е.
2	Невизначене. Червона глина з дрібними включеннями; жовта з слюдою; обмазка	VI — V ст. до н. е.; матеріал не пізніше IV ст. до н. е.
3	Невизначене. Сіро-жовта	Шари IV ст. до н. е.
4	Невизначене. Червоно-жовтувата, слюда, білі включення (Фасос?). Світла обмазка	VI — V ст. до н. е. Матеріал не пізніше кінця V — початку IV ст. до н. е.
5	Коринф	VI — V ст. до н. е.
6	Сінопа	Кінець IV — III ст. до н. е.
7	Сінопа, Гераклея, Ольвія	Шари IV — III ст. до н. е.
8	Сінопа	Шари IV — III ст. до н. е.
9	Ольвія (?)	IV — II ст. до н. е.
10	Сінопа; Ольвія (?). Червона, коричнева та інші глини	Шари IV — III ст. до н. е. Можливо, до II ст. до н. е. — знайдені з мегарськими чашками
11	Сінопа	III ст. до н. е.
12	Ольвія (?); червоноглиняні	III — II ст. до н. е.
13	Ольвія (?); червоноглиняні	III ст. до н. е.

Н. А. ЛЕЯПУНСКАЯ

Лутерии из Ольвии

Резюме

Одной из широко распространенных категорий античной керамики являются так называемые лутерии — сосуды хозяйственного, иногда парадного назначения, служившие для различных омовений и особенно характерные для греческой эпохи. В статье предлагается их типологическая и хронологическая систематизация, выявляется происхождение основных форм. Импортные лутерии поступают в Ольвию с VI в. до н. э. из разных районов — Коринф, Малая Азия, позднее — Южное Причерноморье. Массовое местное производство этих сосудов относится к IV—III вв. до н. э.

Е. В. ЯКОВЕНКО

Нові досягнення боспорознавства і проблема скіфів Східного Криму *

Роботи експедиції Інституту археології АН УРСР по трасі Північно-Кримського каналу в 60-х роках дали можливість зібрати і узагальнити конкретний матеріал з історії місцевого населення Керченського півострова в V—III ст. до н. е.¹ Було доведено, що у степовій частині Східного Криму в цей період жили осілі скіфські племена, які займалися землеробством, скотарством, вели торгівлю з боспорянами, що здійснювалася у формі товарного обміну, і перебували під безпосереднім впливом античних міст-колоній².

* Стаття є розширеним варіантом доповіді, прочитаної на засіданні скіфської секції на Сесії Інституту археології АН СРСР у квітні 1975 р. в Києві.

¹ Яковенко Э. В., Черненко Е. В., Корпусова В. Н. Описание скифских погребений в курганах Восточного Крыма.— Древности Восточного Крыма, Киев, 1970.

² Яковенко Е. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е. К., 1974.

За п'ять останніх років, що минули після першої публікації результатів дослідження культури скіфів Європейського Боспору, з'явилися нові знахідки, яким присвячена серія статей. У зв'язку з цим виникла необхідність розглянути і підсумувати все нове, співставити його з попередніми висновками і визначити дальші напрями у вивченні проблеми скіфів Східного Криму в цілому.

Щодо археологічних досліджень у степовій частині півострова, то вони, порівняно з минулими роками, проводилися у незначних масштабах.

У 1971 р. невелика експедиція Інституту археології АН УРСР працювала поблизу с. Виноградного Ленінського району³. Розкопки про-

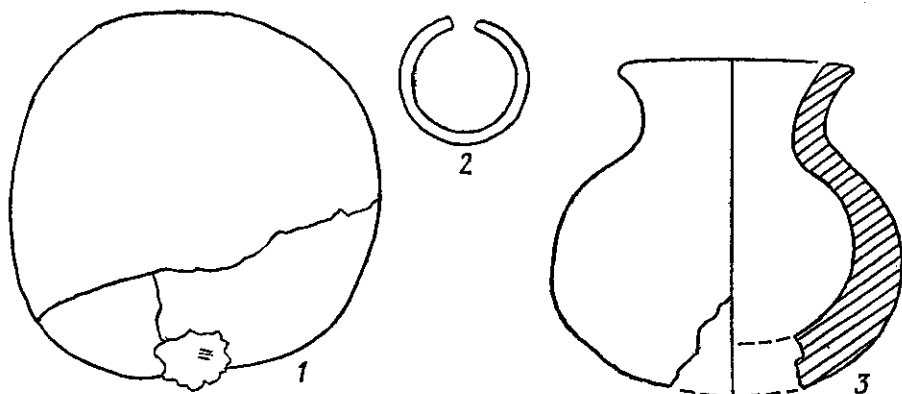

Рис. 1. Речі з поховання скіф'янки:

1 — бронзове дзеркало; 2 — золота сережка; 3 — ліпна курильниця.

водилися на могильнику, що є продовженням відкритого в 1965—1967 рр. великого могильника поблизу с. Астаніне⁴. Як і в останньому, кургани, розташовані біля с. Виноградного, містили поховання енеолітичної доби і скіфські, де є, зокрема, поховання жінки-скіф'янки в кам'яному ящику. Розміри його $2,65 \times 1,4$ м, орієнтація по осі захід — схід. Стінки ящика споруджено за другим типом кладки, найбільш поширеним серед скіфських поховань Східного Криму⁵. Поховальний інвентар типовий для жіночих могил Керченських курганів — золоті сережки, бронзове дзеркало, ліпна курильниця і вапнякова плитка типу зернотерки із слідами фарби⁶ (рис. 1).

Остання знахідка становить певний інтерес, оскільки перш за все має найближчі аналогії в досліджених в 1960—1965 рр. курганних могильниках у районі сіл Іллічеве (курган № 9, поховання № 3) і Бранне Поле (курган № 3, поховання № 2). Досі лише припускалось, що розтирання фарб на зернотерках належить до місцевого поховального ритуалу, а зараз про це можна говорити більш упевнено.

Важливою є і знахідка ліпної курильниці, що поповнює групу кулястих ліпних курильниць кримського типу⁷, виявлених у попередні роки в скіфських похованнях. Цікаво, що вона відрізняється від інших відсутністю профільованого денця; саме це зближує її за формою з

³ Збенович В. Г., Черненко Е. В. Работы Керченской экспедиции.— АО 1971. М., 1972.

⁴ Яковенко Е. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е., с. 46—49.

⁵ Там же, с. 148, табл. XI.

⁶ Збенович В. Г., Черненко Е. В. Отчет о раскопках курганов у с. Виноградное на Керченском полуострове в 1971 г.— НА ІА АН УРСР.

⁷ Яковенко Е. В. Про кулясті курильниці IV ст. до н. е.— I ст. н. е.— Археологія, вип. 2. К., 1971.

круглотілими коштовними кубками з Куль-Оби, кургану Паїніотті та ін.

В 1973 р. окремі кургани на Керченському півострові були розкопані А. О. Щепінським⁸. Серед досліджених поховань він відзначає характерні для керченських могильників типи поховальних споруд — ґрунтові ями, ґрунтові й кам'яні склепи. Незвичайними серед них слід вважати ями з підбоями, до останнього часу відомі лише у Фронтівському могильнику. На жаль, стислість публікації поки що не дає можливості детально розглянути цей тип поховань.

Цікаві також результати досліджень А. О. Щепінського у степовій частині Центрального Криму, де ним розкопано численні підкурганні кам'яні гробниці з ритуалом неодноразових повторних поховань. Ці відкриття змінюють попереднє уявлення про винятковість поховального обряду у скіфів Східного Криму⁹. Тепер ми маємо підстави твердити, що з V ст. до н. е. обряд повторних або так званих колективних поховань у кам'яних склепах і ящиках був поширений на всій території Кримського півострова.

Великий курганный могильник з 19 курганів досліджено Б. Г. Петерсом під час його багаторічних розкопок на античному поселенні поблизу с. Михайлівки¹⁰. Тут були поховання різних епох — від енеоліту до середньовіччя. В переважній більшості це впускні поховання, які значно пошкоджені земляними роботами, проте дослідникові вдалося простежити кілька різних конструкцій: кам'яні ящики, споруджені за четвертим (з суцільних плит) і другим (комбінація плит і каміння) типами кладки; кам'яні склепи, стінки дромоса яких іноді обкладені камінням; квадратні склепи (кладка третього типу). В деяких могилах зафіксовано обряд повторних поховань, де знайдено від двох до десяти скелетів. Серед поховального інвентаря є бронзові наконечники стріл, залізні наконечники списів, ліпні скіфські посудини, намисто і значна кількість грецької кераміки. Дослідник датує ці поховання V—III ст. до н. е. На нашу думку, склад поховального інвентаря і конструктивні особливості споруд дають підставу віднести згадані комплекси Михайлівського могильника до групи скіфських поховань. Вони значною мірою наближаються до курганных поховань, розташованих неподалік від Кірова.

Особливістю Михайлівського могильника, як відзначає Б. Г. Петерс, є наявність поховань римського часу, вміщених іноді у склепи попередньої епохи. Ця особливість пов'язана з існуванням античного Михайлівського поселення, де активність життя була найбільшою в римський час.

Поблизу с. Золоте в 1973 р. відкрито другий на Керченському півострові скіфський безкурганний могильник¹¹. Він розташований на кам'янистому плато і складається з прямокутних кам'яних ящиків, що мають кільцеві кромлехи. Досліджені дев'ять могил автор датує V ст. до н. е.* Залишки скелетів у могилах, здебільшого пограбованих, свідчать про наявність обряду повторних поховань, що мають західну орієнтацію і характеризуються витягнутими тілопокладеннями. Предмети поховального інвентаря — кілька залізних акінаків, пряслице, прикраси, ліпний і грецький посуд — переконують у скіфській належності комплексів.

⁸ Щепинский А. А. Исследование в равнинном и горном Крыму.— АО 1973. М., 1974.

⁹ Яковенко Е. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е., с. 59—61.

¹⁰ Петерс Б. Г. Отчет о раскопках античного поселения у с. Михайловка (1963—1973).— НА ІА АН УРСР.

¹¹ Корпусова В. Н., Орлов Р. С., Гершкович Я. П. Работы у с. Золотое.— АО 1973. М., 1974.

* Дані за матеріалами розкопок 1973 р. В наступні роки (1975, 1978) дослідження продовжені московською експедицією О. О. Масленникова.

Для нас особливий інтерес становить уламок невеликого підлощеного ліпного кубка з врізним геометричним орнаментом. Він поповнює вже досить значну колекцію керченських «інкрустованих» кубків і дає змогу більш упевнено твердити про наявність у Східному Криму групи лощеного посуду з геометричним орнаментом в керамічному комплексі часів скіфської архаїки¹².

Матеріали могильника поблизу с. Золоте змушують по-іншому розглядати групу кам'яних ящиків V ст. до н. е., досліджених у різні роки О. О. Діріним, І. Т. Кругликовою і О. М. Лесковим¹³. Останній у свій час відзначив своєрідність цих поховальних споруд і знайшов можливим пов'язати їх з таврським населенням прибережної частини півострова. Проте багаторічні дослідження у степовій частині Східного

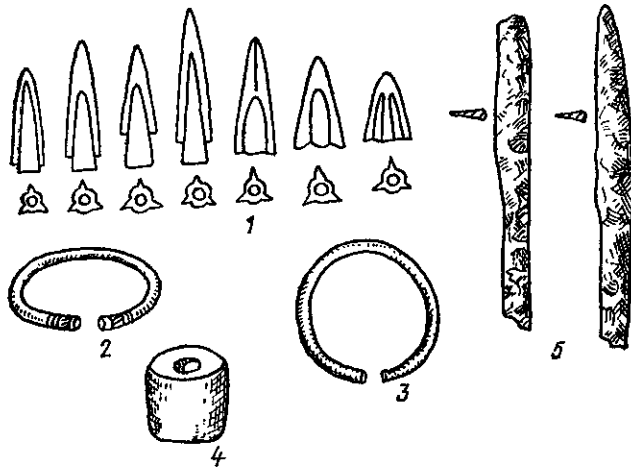

Рис. 2. Речі з кам'яного ящика поблизу с. Рибне:

1 — бронзові наконечники стріл; 2, 3 — бронзові браслети; 4 — кам'яне прясло; 5 — залізні ножі.

Криму не виявили залишків таврських поселень і могильників. Тому в нас не було підстав слідом за О. М. Лесковим твердити, що таври могли проживати на цій території окремо від решти скіфського населення, зберігаючи притаманний їм життєвий уклад, хоч ми і припускали існування в місцевому середовищі незначного таврського елемента¹⁴. Нові дослідження підтвердили вірність такого припущення, однак вони внесли значні корективи у класифікацію цієї групи поховальних споруд. Зараз немає сумніву в тому, що кам'яні ящики V ст. до н. е., відкриті у північній прибережній смузі півострова, являють собою специфічну групу: відрізняються конструктивно від курганных поховань, а також від поховальних споруд фронтовського ґрунтового могильника.

Для кам'яних ящиків прибережного типу характерний ряд особливостей: 1) відсутність курганных насипів; 2) спорудження з суцільних плит (третій тип кладки); 3) наявність кільцевих кромхлєхів. Решта ознак — обряд повторних поховань, орієнтація і тілопокладення померлих, речовий склад поховального інвентаря (рис. 2) — пов'язує ці кам'яні гробниці зі скіфськими степовими могильниками. Цікаво,

¹² Яковенко Е. В. Ліпна кераміка VI—V ст. до н. е. з Німфея.— Археологія, вип. 27. К., 1978.

¹³ Дірин А. А. Мыс Зюк и сделанные на нем археологические находки.— ЗООИД, т. XIX. Одесса, 1896; Кругликова И. Т. Каменные ящики у дер. Рыбное.— Кавказ и Восточная Европа в древности. М., 1973; Лесков А. И. Об остатках таврской культуры на Керченском полуострове.— СА, 1961, № 1.

¹⁴ Яковенко Е. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е., с. 58—59.

що серед прибережних комплексів у кам'яних гробницях відомі тільки поховання V ст. до н. е.* Для пояснення цього явища, як і для характеристики всієї групи поховань в цілому, необхідні розкопки широкого масштабу, зокрема на могильнику поблизу с. Золоте.

За останні роки джерело до вивчення історії скіфів Східного Криму збагатилося спеціальними працями — монографіями, статтями і публікаціями. Окрема серія матеріалів, що вийшла з друку протягом 1970—1975 рр., пов'язана з дослідженнями скіфських комплексів, здобутих Керченською експедицією. Ці роботи ввели в науковий обіг узагальнені результати вивчення соціально-економічних відносин, матеріальної культури та ідеологічних уявлень скіфів Європейського Боспору¹⁵.

Проте згадані дослідження базувалися головним чином на матеріалах V—III ст. до н. е., тому ми вважали за необхідне звернутися до маловідомих матеріалів попереднього етапу, в результаті чого з'явилася низка статей і доповідей, пов'язаних з пам'ятками скіфів Східного Криму часів архаїки¹⁶. Ранньоскіфські пам'ятки цієї території вивчені мало; в найближчому майбутньому передбачається з'ясувати їх поширення, генетичні зв'язки, характер поховального обряду, а також простежити контакти місцевого населення з греками на ранніх етапах колонізаційного процесу.

Певний інтерес для теми нашого дослідження становить робота Л. В. Копейкіної, присвячена уточненню датування широковідомої розписної вази з поховання воїна на Темір-Горі¹⁷. На основі сучасного рівня антикознавства дослідник пропонує дату — 40-ві роки VII ст. до н. е., що уточнює хронологію всього комплексу з Темір-Гори, який лишається досі найдавнішим серед архаїчних скіфських поховань Північного Причорномор'я.

Цікавою для нас є і праця О. Я. Неверова, присвячена каменям Дексамена Хіоського¹⁸. Тут уперше детально описано два різьблених каменя з жіночого поховання на Темір-Горі, які дослідник датує останньою чвертю V ст. до н. е.¹⁹ На цій підставі нами переглянуто попередню дату всього комплексу — IV ст. до н. е., визначено його належність до групи поховань V ст. до н. е.²⁰

Ще один важливий комплекс походить з території некрополя Тірітаки, де в 1970 р. С. С. Безсоною був розкопаний архаїчний кам'яний ящик з похованням воїна. В її публікації подано досить де-

* Кругликова І. Т. вважає, що серед поховань поблизу с. Рибне було кілька комплексів V—IV ст. до н. е.

¹⁵ Яковенко Э. В. Уздечный набор V в. до н. э. из Восточного Крыма.— КСИА АН СССР, вып. 124. М., 1970; Яковенко Э. В. Скифские погребения на Керченском полуострове.— Проблемы скифской археологии. МИА, № 177. М., 1971; Яковенко Э. В. Кулясті курильниці IV ст. до н. е.— I ст. н. е.— Археологія, т. XXV. К., 1971; Яковенко Э. В. «Скіпетр царниці» з Куль-Оби.— Археологія, вып. 11. К., 1973; Яковенко Э. В., Янушевич Э. В. Определение отпечатков растений на лепной керамике из Восточного Крыма.— АИУ, вып. III. К., 1971; Яковенко Э. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е. К., 1974.

¹⁶ Яковенко Э. В. Раннескифские памятники Восточного Крыма.— Тезисы докладов на сессии ИА АН СССР в Тбилиси. Тбилиси, 1971; Яковенко Э. В. Курган на Темір-горе. СА, 1972, № 3; Яковенко Э. В. Предметы «зверинного» стиля в раннескифских памятниках Крыма.— Тезисы III Всесоюзной скифо-сарматской конференции. М., 1972; Яковенко Э. В. Древнейший памятник искусства скифов.— СА, 1976, № 2; Яковенко Э. В. Ліпна кераміка VI—V ст. до н. е. з Німфея.— Археологія, вып. 27. К., 1978.

¹⁷ Копейкина Л. В. Расписная родосско-ионийская ойнохоя из кургана Темір-Гора.— ВДИ, 1972, № 1.

¹⁸ Неверов О. Я. Дексамен Хиосский и его мастерская.— Памятники античного прикладного искусства. Л., 1973.

¹⁹ Там же, с. 56.

²⁰ Яковенко Э. В. Погребение богатой скифянки на Темір-Горе.— Скифы и сарматы. Киев, 1977.

тальну характеристику речових знахідок і окреслено їх хронологічні рамки ²¹.

Проте ми не можемо погодитись з визначенням етнічної належності похованого. С. С. Безсонова вважає, що він був тавром, але окремі конструктивні деталі гробниці, як і склад поховального інвентаря, пов'язують цей комплекс із скіфськими пам'ятками Східного Криму. Про це яскраво свідчить і залізний акінак з антеноподібним навершям, поряд з яким лежав оселок і лошений кубок з врізним орнаментом (рис. 3), що має найближчі аналогії в похованнях скіфських могильників поблизу сіл Фронтове і Золоте.

Остання праця, на якій доцільно спинитися, присвячена дослідженню ґрунтового могильника Фронтове I ²². Автор її, В. М. Корпусова, детально розглянула конструкцію поховальних споруд, предмети інвентаря та його датування. Як видно з назви цієї публікації, В. М. Корпусова вважає, що могильник Фронтове I належав населенню Феодосійської хори.

На нашу думку, могильник, віддалений від Феодосії на 20 км, не був безпосередньо пов'язаний з хорою цього міста, скоріше може йти мова про загальнобоспорську хору, заселену головним чином місцевими племенами.

Викликає сумніви і положення В. М. Корпусової про так зване повторне поховання кісток у Фронтівському могильнику ²³. Скіфський ритуал не знає традицій повторних поховань кісток. Найімовірніше, тут має місце своєрідний обряд, коли кістяки раніше похованих небіжчиків зберігалися частково. Подібний ритуал зафіксовано двічі в малих могильних ямах Астанінського курганного могильника ²⁴ (курган № 16, пох. № 1; курган № 19, пох. № 1).

Короткий огляд нових археологічних матеріалів і спеціальних досліджень з питань історії стародавнього населення Східного Криму в VII—III ст. до н. е. підтверджує його скіфську приналежність; хронологічна і типологічна класифікація речового матеріалу та поховальних пам'яток також знайшла своє підтвердження. Проте нові

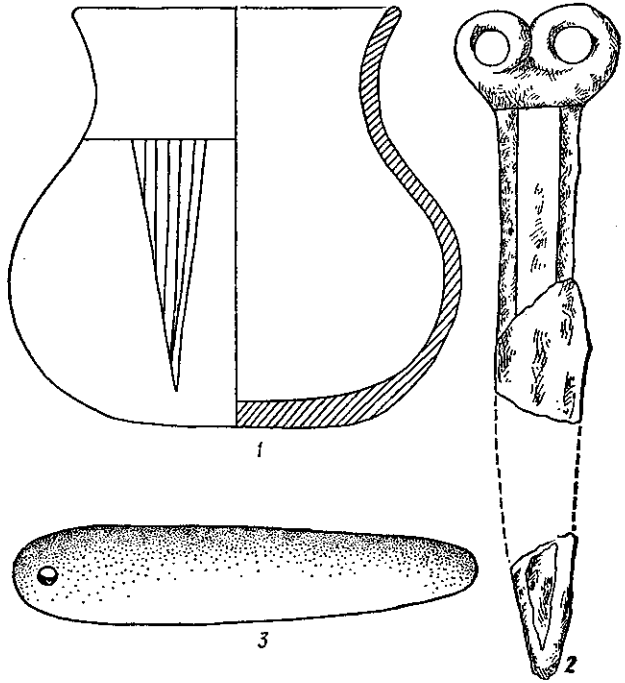

Рис. 3. Речі з поховання воїна на некрополі Тірітаки: 1 — лошений кубок з врізним орнаментом; 2 — залізний кинджал з решжами дерев'яних піхов; 3 — оселок.

²¹ Безсонова С. С. Таврське поховання з Некрополя Тірітаки.— АДУ, вип. IV. К., 1972.

²² Корпусова В. М. Про населення хори античної Феодосії.— Археологія, вип. 6. К., 1972.

²³ Там же, с. 45.

²⁴ Яковенко Е. В. Скіфи Східного Криму в V—III ст. до н. е., с. 55; Яковенко Э. В., Черненко Е. В., Корпусова В. Н. Указ. соч., с. 170, 173—174.

надходження найближчих років можуть внести певні корективи і доповнення в загальну характеристику історичної ситуації на Європейському Боспорі.

Э. В. ЯКОВЕНКО

**Новые достижения боспороведения
и проблема скифов
Восточного Крыма**

Резюме

За последние годы источник изучения истории Боспорской державы значительно пополнился как археологическими материалами, так и серией статей и публикаций. Накопление новых данных позволило автору суммировать их в связи с исследованием проблемы скифов Восточного Крыма и сравнить с предыдущими выводами. Результаты сравнения свидетельствуют, что определение культурной принадлежности степных памятников V—III вв. до н. э. на полуострове, их классификация и хронология подтверждаются археологическими материалами последних лет. В то же время выяснились интересные детали, позволившие по-новому рассмотреть группу погребений в каменных ящиках прибрежной полосы V в. до н. э. и расширить территорию обряда повторных захоронений на всю степную часть Крыма.

О. О. КРОВОТА

**Пізньопалеолітична пам'ятка
поблизу с. Говоруха
на Лугані**

Верхній палеоліт басейну Сіверського Дінця все ще залишається слабо вивченим. Перші знахідки цього часу з довоєнних зборів і невеликих розкопок М. В. Сібільова та С. О. Локтюшова здебільшого не збереглися і не були опубліковані, про них лише згадується в археологічній літературі¹. Досі єдиною пізньопалеолітичною пам'яткою, розкопки якої найбільш повно документовані, тут була стоянка в уроч. Минівський Яр (нижній горизонт)².

Кількість пізньопалеолітичних місцезнаходжень, відкритих за останні роки на Сіверському Дінці, зросла завдяки роботам Сіверсько-Донецької експедиції ІА АН УРСР³. Наслідком цих робіт є дослідження ще однієї пам'ятки з культурним шаром поблизу с. Говоруха Словяносербського району Ворошиловградської області, яка була відкрита в 1975 р. під час розкопок курганного могильника і досліджувалася весною 1976 р.

Стоянка, виявлена під насипом одного з курганів, розташована за 1 км на схід від с. Говорухи на другій надзаплавній терасі правого берега р. Лугань — притоки Сіверського Дінця (рис. 1).

В стратиграфічному розрізі простежено прошарки: 1) насип кургану; 2) похований під курганом ґрунт — 0,0—0,20 м; 3) лесоподібний палевий суглинок буруватого відтінку, дещо грудкуватої структури без виразної шаруватості, з нечіткою білоглазкою — 0,20—0,65 м; 4) лесоподібний суглинок палево-буруватий, грудкуватий, з зернами чіткої білоглазки, слабо порушений — 0,65—0,85 м; 5) суглинок буруватий, однорідний, щільний (без грудкуватості), тонкопористий, з марганцевими пунктаціями, кристаликами гіпсу — 0,85—1,60 м; 6) такий же суглинок із стягненнями дрібнозернистого гіпсу на відстані 5—7 см одне від одного (донизу вони стають дрібнішими і переходять в прожилки — 1,60—2,40 м; 7) суглинок жовтувато-бурий, з домішками піску, без гіпсу — 2,40—2,80 м і глибше*.

Культурний шар, що складався головним чином з крем'яних виробів та невеликої кількості фауністичних залишків, залягав у лесоподібному суглинку на глибині 0,5—0,73 м від поверхні похованого під курганом ґрунту, в нижній частині третього і верхній частині четвертого прошарків (рис. 2).

¹ Сибилев Н. В. Древности Изюмщины, вып. II. Изюм, 1926; Сибильов М. В. Підсумки досліджень палеолітичних і неолітичних стоянок басейну р. Донця.— Наукові записки Інституту історії і археології України, 1946, № 2; Локтюшев С. А. Донсторический очерк Средней Донечины. Л., 1930, с. 7.

² Ефименко П. П. Стоянки каменного века в окрестностях г. Изюма.— Старовинності Изюмщини, вып. III. Изюм, 1928; Левицький І. Ф., Телегін Д. Я. Дослідження стоянки в ур. Минівський Яр на Сіверському Дінці.— АП УРСР, т. IV. К., 1956.

³ Післарій І. О. Нові палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження на Ворошиловградщині.— Матеріали XIII конференції ІА АН УРСР. К., 1972; Звіти про роботи Сіверсько-Донецької експедиції за 1972—1976 рр.— НА ІА АН УРСР.

* Топографія та стратиграфія пам'ятки визначені доцентом Ворошиловградського педагогічного інституту геологом П. І. Луцьким.

При визначенні товщини культурного шару і його місця в стратиграфічному розрізі слід звернути увагу на одну особливість, помічену в процесі розкопок. Вироби з кременю, знайдені на глибині 0,50—0,65 м, були здебільшого дрібні, покриті патиною і розміщувались вертикально, під кутом або на ребрі (тобто залягали в пору-

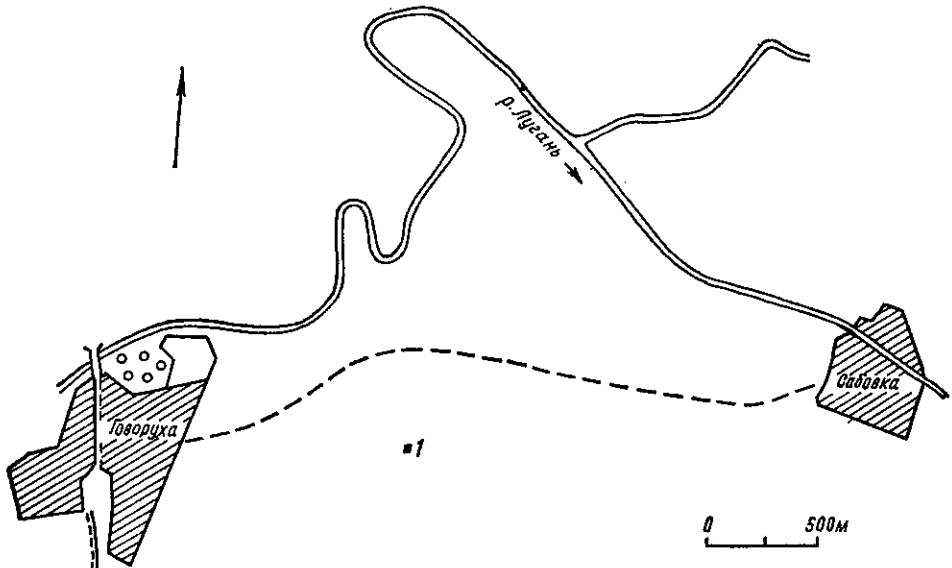

Рис. 1. Схема розташування палеолітичної стоянки поблизу с. Говорухи.

1 — розкоп.

шеному стані). Знахідки ж, виявлені нижче (0,65—0,75 м), більші за розмірами, без патини і лежали переважно горизонтально. Саме ці рештки, що без сумніву зафіксовані *in situ*, і були власне культурним шаром. Тому можна вважати, що він мав товщину 10—12 см і залягав у верхній частині четвертого прошарку (рис. 2). Верхні знахідки, які належали до того ж культурного шару (ніякого стерильного прошарку не помічено, характер крем'яних виробів тотожний), були дещо зміщені по вертикалі. Наявне також незначне переміщення і по горизонталі. На периферійних квадратах знахідок було менше, залягали вони вище власне культурного шару.

Основне місце концентрації культурних залишків площею до 22 м² за формою нагадувало неправильної форми овал без чітких контурів, витягнутий з південного заходу на північний схід. Найбільш багаті матеріалами квадрати 4Б і 5Б в північно-східній частині скупчення та квадрати 2А і 3А — в південно-західній частині (рис. 3). Тут знайдено нуклеуси та їх фрагменти, заготовки та велику кількість лусочок — слідів підправки ударних площин нуклеусів. Очевидно, це основні місця розщеплення кременю.

Культурний шар не мав специфічного забарвлення, його можна було фіксувати головним чином відповідно до знахідок кременю. Але в окремих місцях скупчення трапилось кілька невеликих шматочків червоної вохри, а в центрі — дрібні фрагменти обпалених кісток. У квадраті 2А на глибині 0,56 м знайдено фрагмент виробу з перламутру. В південно-східній частині розкопу на глибині 0,58 м виявлена також стулка невеликої двостулкової морської черепашки (рис. 3). Фауністичні залишки склались з дрібних уламків кісток та зубів коня*.

* За визначенням В. І. Бібікової.

В шурфах, закладених на суміжній з розкопом території (всього 21 шурф), знахідок не виявлено. Очевидно, можна вважати, що пам'ятка представлена лише одним скупченням культурних залишків і в повній мірі досліджена, тобто являє собою закритий комплекс.

Колекція крем'яних виробів включає 1059 екз. За сировину правив темно-сірий високоякісний кремій. Лише кілька виробів виготовлено з бурого рінякового кременю (див. таблицю 1).

Виразних нуклеусів в колекції лише два. Вони одноплосинні: за формою один конічний (рис. 4, 1), другий призматичний (рис. 4, 2). Кілька фрагментів дають уявлення ще про два типи нуклеусів: двоплосинний з перпендикулярним сколюванням в одній площині (рис. 4, 3) та двоплосинний із зустрічним сколюванням в одній площині (рис. 4, 4).

В групі заготовок, що становлять майже половину всіх виробів, відщепів значно більше (63%) ніж пластин (37%). І ті, й інші мають невеликі розміри. Переважають серед відщепів вироби, найбільша довжина яких від 3 до 1 см, а серед пластин — екземпляри шириною від 1,5 до 0,7 см. Привертає увагу те, що пластин правильної форми дуже мало.

Кремій з вторинною обробкою становить 5% його загальної кількості.

Перш за все слід зазначити, що основна кількість виробів з вторинною обробкою виготовлена з пластин (73,6%). Досить високий процент (26,4) у цій групі становлять різці. Виразні бокові різці: один — увігнуто ретушований (рис. 4, 7), три — косо ретушовані (рис. 4, 8—10), причому у двох з них ретуш спускається на край пластини. З восьми куткових різців п'ять — на куті зламаної пластинки (рис. 4, 6, 13, 14), три — на відщепі, два — з плоским різцевим сколом на черевці (рис. 4, 11, 12). Два різці атипові на відщепі (рис. 4, 15, 16).

Мікрровироби (24,5%) виготовлені на пластинках та їх фрагментах шириною не більше 0,7—0,8 см. До них належать п'ять пластинок та фрагментів з круто ретушованими краями (рис. 5, 3, 4, 10, 11, 16), п'ять пластинок з мікроретушю по краю (рис. 5, 1, 2, 12, 13, 15), пластинка з протилежною ретушю (зламана проколка? — рис. 5, 6), один фрагмент з ретушю на скошеному кінці (рис. 5, 5).

Лише одним екземпляром у колекції представлені скребки. Це кінцевий скребок на пластині, він має округлий робочий край, другий кінець його оформлено як боковий косо ретушований різець (рис. 4, 5).

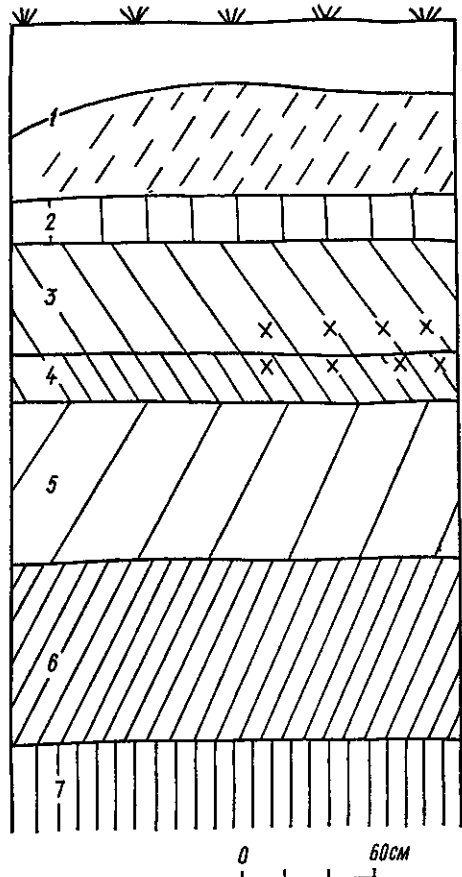

Рис. 2. Говоруха. Стратиграфічний розріз стоянки:

1 — насип кургану; 2—7 — геологічні відклади; X — культурні залишки.

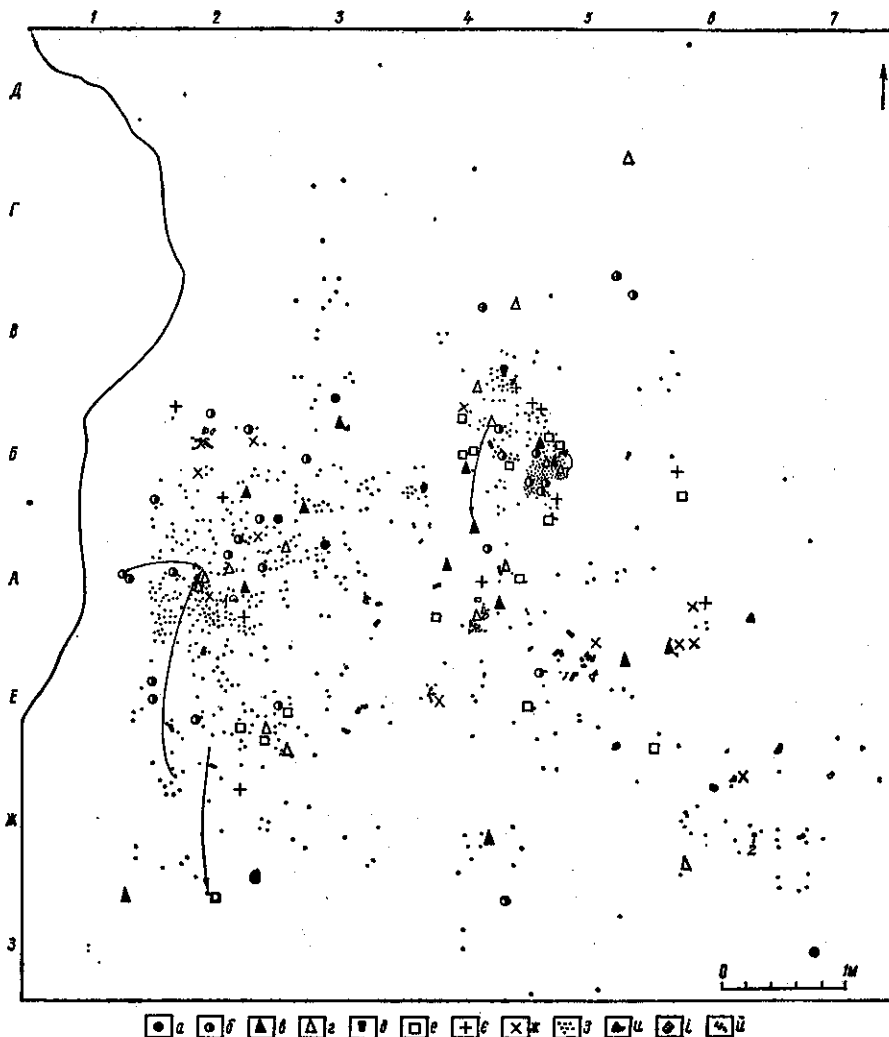

Рис. 3. Говоруха. План розташування культурних залишків:

1 — фрагмент виробу з перламутру; 2 — черепашка; вироби з кременю: а — нуклеус; б — фрагмент нуклеусу; в — різець; г — різцевий скол; д — скребок; е — мікровиріб; ж — ретушований відщеп; з — ретушована пластинка; з — відщепи, пластинки, лусочки, уламки; и — фрагменти кісток; й — вохра; й — обвуглені кістки (стрілками вказані фрагменти крем'яних виробів, що підбираються).

Серед виробів, виготовлених з пластинок, ширина яких перевищує 0,8 см, дві з круто ретушованими краями (рис. 4, 17), три з мікроретушю на краях (рис. 4, 22; 5, 14), три з виїмками (рис. 4, 19, 26), одна ретушована по краю з червця (рис. 4, 20).

Є один екземпляр вістря на ребристій пластинці із зламаним кінцем (рис. 5, 7).

До виробів, що не становлять окремих типів, належать шість пластин, сім відщепів і два уламки, частково ретушовані.

На деяких виробих збереглися сліди використання*. Так, на масивному різці помітні сліди обробки розмоченої кістки (рис. 4, 15). На ребристій пластині, як у районі ретушованої виїмки, так і на протилежній неретушованій стороні простежено сліди стругання дерева (рис. 4, 19). Виявлені вони і на масивному відщепі та ребри-

* Трасологічний аналіз за допомогою бінокюляра виконав Д. Ю. Нужний.

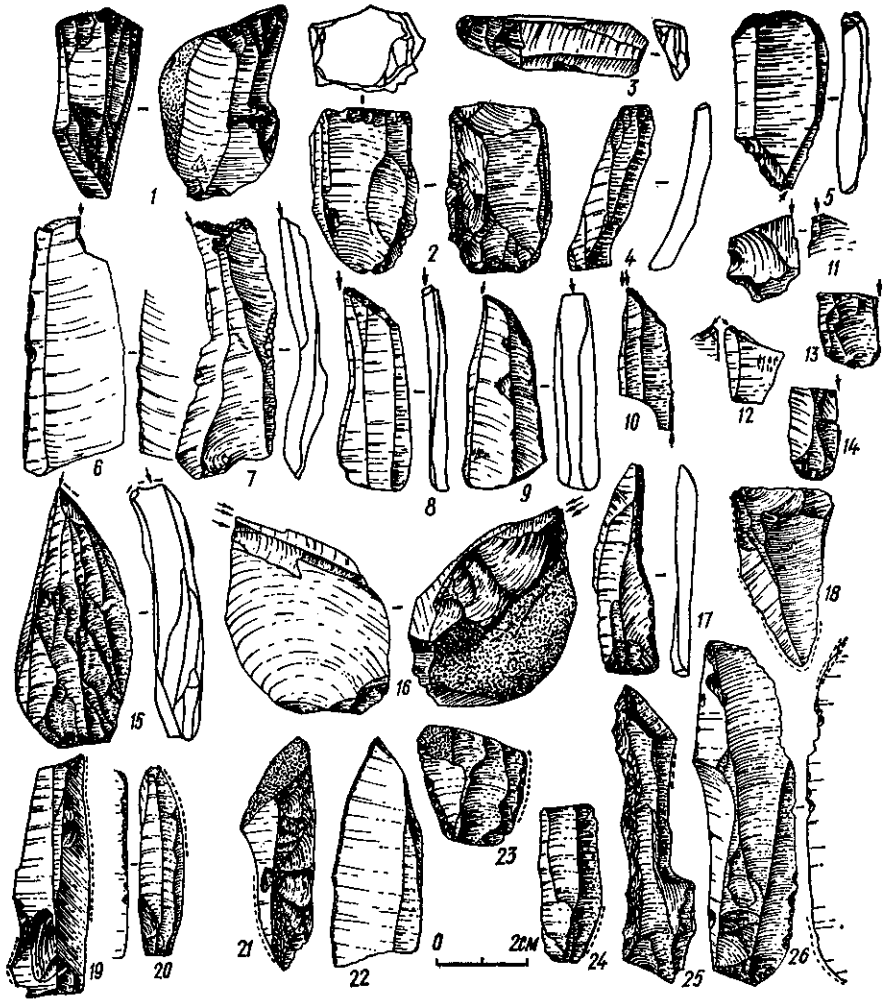

Рис. 4. Говоруха. Вироби з кременю (пунктиром позначені місця, де збереглися сліди використання).

стому сколі (рис. 4, 25). Ребриста пластина з виїмками (рис. 4, 26) використовувалась одночасно і для стругання, і для скобління дерева. Ребристий скол (рис. 4, 21) на одному боці має сліди від скобління (розмоченої?) кістки, а одна з пластинок — від розпилювання дерева (рис. 4, 24). Два вироби — пластинка з пологою ретушшю на черевці та відщеп трикутної форми — використовувались як м'ясні ножі (рис. 4, 18, 20). На одній з ретушованих сторін фрагмента пластинчастого відщепу на фасетках ретуші помітні сліди червоної вохри. З черевця тут простежується заложеність від скобління абразивного матеріалу (рис. 4, 23). Можна гадати, що це знаряддя для обробки вохри.

Перламутровий виріб, фрагмент якого знайдено на стоянці, являє собою плоский кружок діаметром 6,5 мм з отвором посередині діаметром 2 мм (рис. 5, 8).

При визначенні типу пам'ятки слід враховувати такі факти: 1) невелика товщина культурного шару та незначна площа скупчення культурних залишків; 2) розташування пам'ятки неподалік від виходів сировини; 3) незначна кількість первинних сколів у колекції (129 виробів мають жовнасту кірку, з них тільки 10 є первинними сколами).

Таблиця 1

Показники техніки розколювання кременю

Назва виробу	Кількість	%
Нуклеуси та їх фрагменти	34	3,2
Заготовки:	503	47,5
відщепи,	318	
пластини	185	
Вироби із слідами вторинної обробки:	53	5,0
на відщепах,	13	
на пластинках,	38	
на уламках	2	
Відходи виробництва:	469	44,3
лусочки,	245	
«різцеві крайові скотли»,	17	
уламки	207	
Всього	1059	100

Це приводить до висновку, що досліджена пам'ятка була тимчасовою стоянкою, де існувало виробництво заготовок та знарядь праці. Первинною обробкою кременю мешканці стоянки майже не займалися, вони, очевидно, приносили сюди вже готові нуклеуси з родовища сировини, розташованого за 7 км вище по течії р. Лугань поблизу м. Зимогір'я*.

Для датування пам'ятки зараз можна, на жаль, застосувати тільки типологічний метод. На нашу думку, за технікою розщеплення і типами крем'яного інвентаря вона датується досить пізньою порою верхнього палеоліту.

Яке ж місце займає Говоруха серед пізньопалеолітичних місцезнаходжень прилеглої території, чи можна говорити про культурну єдність її з уже відомою пам'яткою цього часу на Сіверському Дінці — нижнім горизонтом стоянки Минівський Яр? ⁴. Для інвентаря останньої характерне переважання пластин та відщепів великих розмірів. З таких же заготовок виготовлена і більшість знарядь. Крім того, хоч в колекції цієї стоянки і є мікрровироби (мікропластинки з притупленим краєм), процент їх серед знарядь незначний — 9,5%, що характерно для північних пам'яток Європейської частини СРСР ⁵. На те, що Минівський Яр тяжіє до пам'яток центру Руської рівнини, вказував О. О. Формозов ⁶.

* За визначенням П. І. Луцького, кремій стоянки походить саме з цього родовища.

⁴ Левицький І. Ф., Телегін Д. Я. Вказ. праця.

⁵ Смирнов С. В. О хозяйственных отличиях позднепалеолитических памятников степной полосы европейской части СССР.—Первобытный человек и природная среда. М., 1974, с. 155.

⁶ Формозов А. А. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке. М., 1959, с. 57.

Таблиця 2

Типологічний список виробів з вторинною обробкою

Тип виробу	Кількість	%
Різи:	14	26,4
бокові косо ретушовані,	3	
боковий увігнуто ретушований,	1	
кутові на пластинках,	5	
кутовий на відщепі,	1	
кутові з плоским сколом,	2	
атипові на відщепі	2	
Скребок кінцевий	1	1,9
Мікропластинки:	13	24,5
з круто ретушованим краєм,	5	
з мікроретушкою по краю,	5	
з протилежною ретушкою,	1	
з виїмкою,	1	
зі скошеним кінцем	1	
Пластинки:	9	16,9
з круто ретушованими краями,	2	
з мікроретушкою по краю,	3	
з виїмками,	3	
ретушовані з черевця	1	
Вістря на ребристій пластинці	1	1,9
Пластинки частково ретушовані	6	11,4
Відщепи частково ретушовані	7	13,2
Уламки частково ретушовані	2	3,8
Всього	53	100,0

Говоруха в найбільш загальних рисах (мікролітичний характер інвентаря, переважання різців над скребками, наявність негеометричних мікролітів з притупленим краєм, значний процент мікровиробів серед знарядь — 24,5%) стоїть ближче до пам'яток півдня Східної Європи, про своєрідний шлях розвитку яких писали такі дослідники, як М. Я. Рудинський, С. М. Замятнін, П. П. Єфименко та ін.⁷

Якщо порівнювати Говоруху з відомими пам'ятками степів Північного Причорномор'я та Приазов'я (Амвросіївка, Кам'яні Балки I і II, Мураловка, Велика Аккаржа), які одними дослідниками виділяються в окрему проміжну степову зону розвитку пізньопалеолітичної культури⁸, а іншими характеризуються як різнокультурні пам'ятки⁹, то за техніко-типологічними ознаками вона не виявляє особливої схожості з жодною з них. Так, і в Говорусі, і в Кам'яних Балках більшість знарядь виготовлено з пластин, але в Кам'яних Балках вони значно більші за розмірами і мають правильну форму. В Амвросіївці та Великій Аккаржі значний процент їх зроблено на відщепі¹⁰. Не збігається і типологічний набір знарядь. Зовсім не схожі типи мікролітичних виробів.

У колекції Говорухи немає ні вістер аккаржанського типу, ні кам'янобалківських прямокутних пластинок, ні амвросіївських голчастих вістер. Відсутні тут і деякі інші вироби, що становлять специфіку пам'яток: нуклеподібні знаряддя та стамески, які поєднують Кам'яні Балки з пізньопалеолітичними пам'ятками Кавказу, нуклеподібні й серединні різці Амвросіївки, нуклеподібні знаряддя та вістря зі скошеним кінцем Великої Аккаржі¹¹.

Не має Говоруха і серії якихось своїх специфічних знарядь, що давало б можливість ставити питання про своєрідне культурне явище.

Таким чином, є підстави говорити про появу нового місцезнаходження південного кола пізньопалеолітичних пам'яток Східної Європи. Відкриття його, очевидно, можна розцінювати як новий факт,

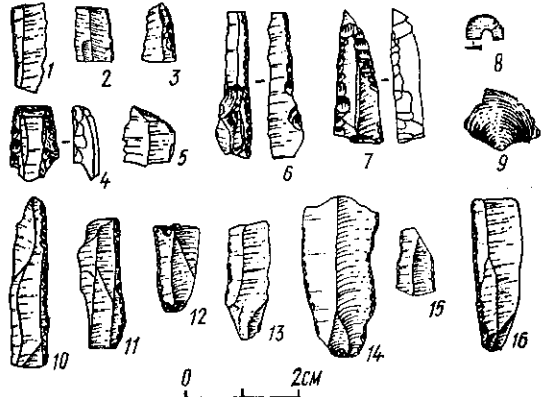

Рис. 5. Говоруха:

1—7, 10—16 — вироби з кременю; 8 — виріб з перламутру; 9 — черепашка.

⁷ Рудинський М. М. Пушкарівський палеолітичний постій і його місце в українському палеоліті.— Археологія, вип. 1. К., 1947, с. 18; Замятнін С. Н. О локальных различиях в культуре палеолитического периода.— ТИЭ, т. XVI. М., 1951, с. 135; Єфименко П. П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья.— СА, 1960, № 4.

⁸ Єфименко П. П. Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья, с. 24; Борисковский П. И. Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. М., 1964.

⁹ Гвоздовер М. Д. О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона.— ВА, 1967, № 27, с. 82—200; Григорьева Г. В. Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья и Северного Приазовья. Автореф. канд. дисс. Л., 1968, с. 5—16.

¹⁰ Григорьева В. Г. Большая Аккаржа и ее место среди позднепалеолитических памятников юга СССР.— КСИА АН СССР, № 111. М., 1967, с. 87—88.

¹¹ Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. М.—Л., 1964, с. 24, 28; Гвоздовер М. Д. Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона.— В кн.: Борисковский П. И., Праслов Н. Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья, приложение 1, с. 41.

пов'язаний з питанням про кордони між північною прильодовиковою та південною середземноморською областями розвитку пізньопалеолітичної культури Європейської частини СРСР.

А. А. КРОТОВА

Позднепалеолитический памятник у с. Говоруха на Лугани

Резюме

В 1975—1976 гг. в бассейне р. Северский Донец была исследована стоянка, которую по технике расщепления кремня и типам кремневого инвентаря можно датировать довольно поздней порой верхнего палеолита. Культурный слой, представленный главным образом изделиями из кремня и небольшим количеством фаунистических остатков, залегал в слое лессовидного суглинка на глубине 0,65—0,73 м от поверхности.

Микролитический характер кремневого инвентаря, преобладание резцов над скребками и высокий процент микроизделий среди орудий свидетельствует о принадлежности Говорухи к южному кругу позднепалеолитических памятников Европейской части СССР.

І. М. ШАРАФУТДИНОВА

Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Інгулі

У 1971 р. під час досліджень курганів поблизу с. Баратівка Ново-бузького району Миколаївської області було відкрито кілька поховань доби середньої бронзи. З них особливої уваги заслуговує поховання № 18 в кургані № 2 поблизу коноплезаводу. Цей курган був крайнім у групі, що включала понад десяток насипів, розмішених по краю надзаплавної тераси лівого берега Інгула. Діаметр кургану 30, висота 1,2 м. Тут виявлено 37 поховань, починаючи від енеоліту і кінчаючи добою пізньої бронзи. Шість з них було здійснено в катакомбах, у тому числі й поховання № 18, впущене в північно-східний сектор кургану на відстані 7,2 м від центра. Шахта в плані наближалась до квадрата з заокругленими кутами (діаметр її 1 м). Вузкий вхід

шириною 0,45 і завдовжки 0,3 м вів до камери, що розміщувалась на південний захід від шахти і була заглиблена на 0,15 м нижче входу.

Овальна в плані камера (2,1 × 1,3 м) біла орієнтована з північного заходу на південний схід. У ній на глибині 2,12 м від верхини виявлено скелет небіжчика, покладеного на спину головою до південного сходу. Ноги його були слабо зігнуті і розсунуті в колінах, але п'яти зімкнуті. Ліва рука трохи зігнута в лікті, кисть лежала на лівій половині таза (окремі фаланги розкидані гризунами). Права рука покладена вздовж кор-

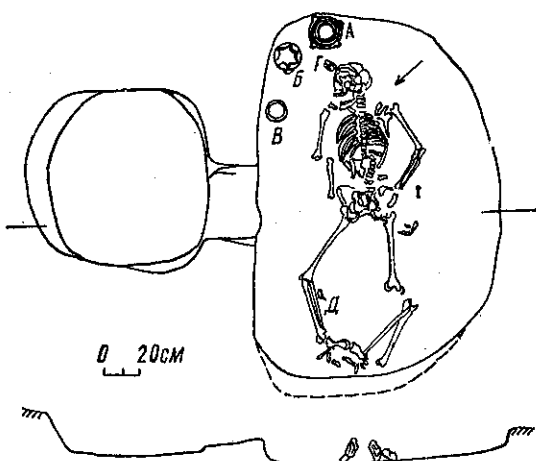

Рис. 1. Загальний план поховання № 18, курган № 2 поблизу с. Баратівки. Умовні позначення: а — амфора; б — чаша; е — коваделко-розтиральник; з — сокира; д — крем'яний різчик.

пуса, не вистачало лише променевої кістки та кисті. Череп повернутий на правий бік. Дно камери і скелет вкриті яскраво-червоною вохрою (рис. 1).

У східному кутку камери проти черепа на шарі вохри знайдені амфора, перекинута догори дном півсферична чаша, проти плеча — гранітний курант, біля скроні — кам'яний молоток, направлений вістрям до черепа, біля правого коліна — крем'яний різчик.

Амфора темно-сірого кольору, з округлим тулубом, широким плоским дном і, очевидно, прямою, відбитою ще в давнину шийкою

Рис. 2. Амфора (1) і чаша (2) з поховання в с. Баратівка.

(рис. 2, 1). На тулубі — чотири округло-приплюснуті вушка-наліпи з вертикально проколотими отворами. Зовнішня поверхня її добре заглажена і суцільно орнаментована. На плічках глибокі прокреслені лінії утворюють п'ять горизонтальних стрічок, що нагадують валики, з яких три прикрашені косими нарізками. Між ними розміщено дві гладенькі стрічки. Так само орнаментовано тулуб і дно амфори. Кожне з наліпних вушок у поєднанні з розміщеними під ним навскіс перехрещеними подвійними лініями утворюють стилізовану фігуру людини. Між ними прокреслені чотири трикутники, вершини яких сягають дна, заповненого концентричними колами. Декоративність візерунків посилюється різноманітним чергуванням гладких і по-різному карбованих стрічок. Висота збереженої частини амфори 13 см, діаметр дна — 10, тулуба — 17, шийки — близько 10 см (рис. 2, 1; 3, 1, 1а, 1б).

Чаша півсферичної форми з вушком у вигляді двох наліпів-шишечок з горизонтальними отворами посередині, що проколюють стінку наскрізь. Вгорі вона прикрашена горизонтальними проглаженими лініями й відбитками косо поставленої палички, якими утворено ряди горизонтальних ялинок. Між ними прокреслено видовжені прямокутники. Нижче розміщено шість фестонів з подвійних прокреслених ліній з косими насічками. На дні вони утворюють шестикутну зірку. У глиняній масі є домішка дрібного піску. Поверхня чаші зовні гладенька, сірого кольору з жовто-рожевими плямами від нерівномірного випалу, зсередини виступають горизонтальні смуги від загладжування зубчастим знаряддям. Чашу заповнювали тільки до половини, про що свідчить різний колір внутрішньої поверхні. Зовні збереглися темні смуги від вилитої на дно рідини та сліди вохри, якою була посипана долівка камери. Висота чаші 9,2, діаметр вінець 15—15,5 см (рис. 2, 2; 3, 4).

Коваделко з червоного дрібнозернистого граніту має форму зрізаного конуса, діаметр його плоских поверхонь 9 і 12, висота 7,4 см. Один бік частково оббитий. Більша плоска поверхня вживалась для полірування, а менша — як коваделко (рис. 3, 3).

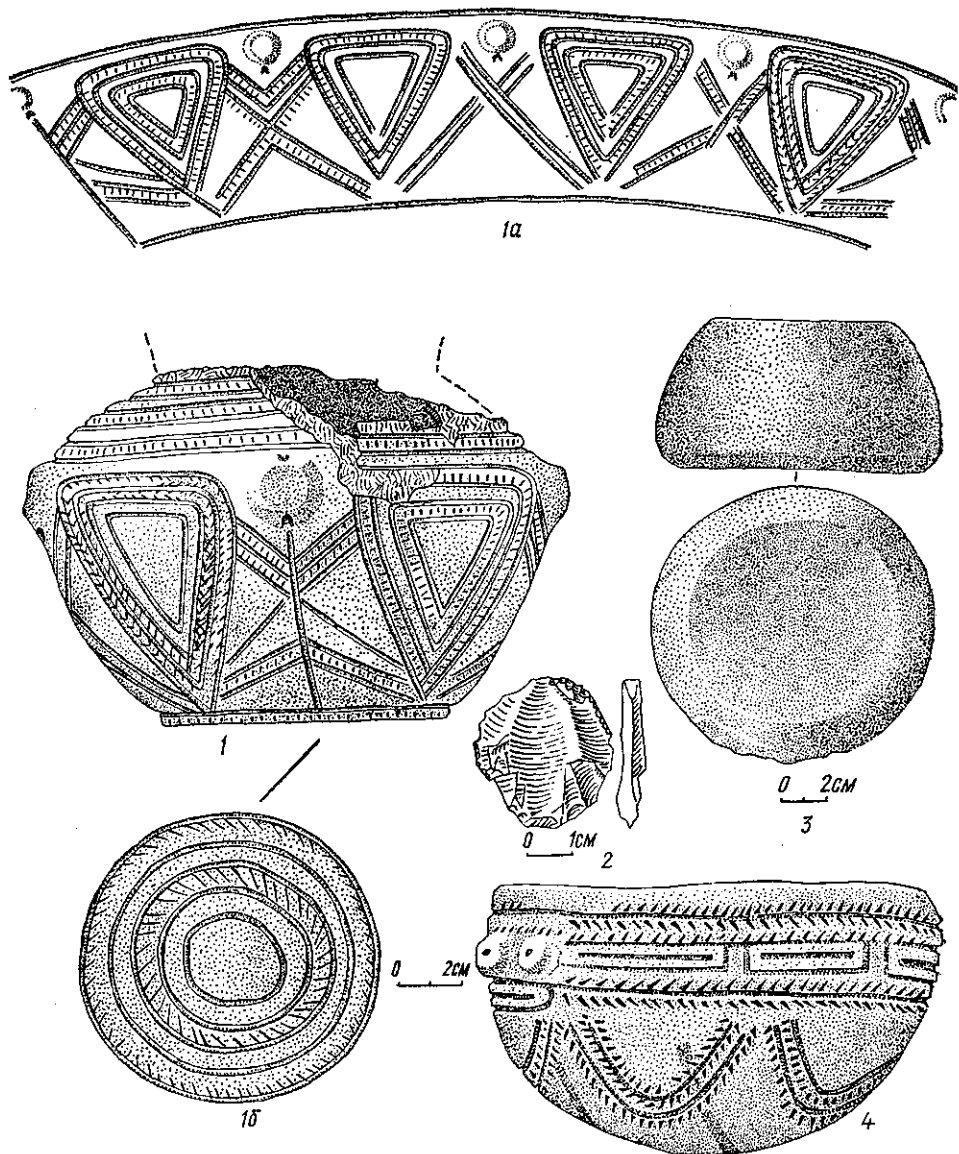

Рис. 3. Інвентар з поховання в с. Баратівка:

1, 1а, 1б — амфора; 2 — різчик; 3 — коваделко-розтиральник; 4 — чаша.

Крем'яний різчик виготовлений на тонкій округлій пластині світлого кремню за типом кінцевих скребачок на відщепі. Робочий край оформлений дрібною ретушю. Діаметр відщепи 3 см (рис. 3, 2).

Сокира-молоток з темного з зеленуватим відливом діабазового порфіриту, який має світлі вкраплення неправильної форми*, відноситься до групи зрізано-ромбоподібних, за А. Ю. Брюсовим та М. Н. Зіміною¹. Розмір її по осях 8,1 × 5,2, ширина леза 3,5 см. Обух підпрямокутний (2,1 × 2,6 см). Отвір для держака свердлили з обох боків. Діаметр його зовні 2,35, зсередини 2,2 см.

* Користуючись нагодою, дякую Г. М. Козловській за геологічне визначення.

¹ Брюсов А. Я., Зими́на М. П. Каменные сверленные топоры на территории Европейской части СССР.— САИ, вып. В4-4. М., 1966, с. 26.

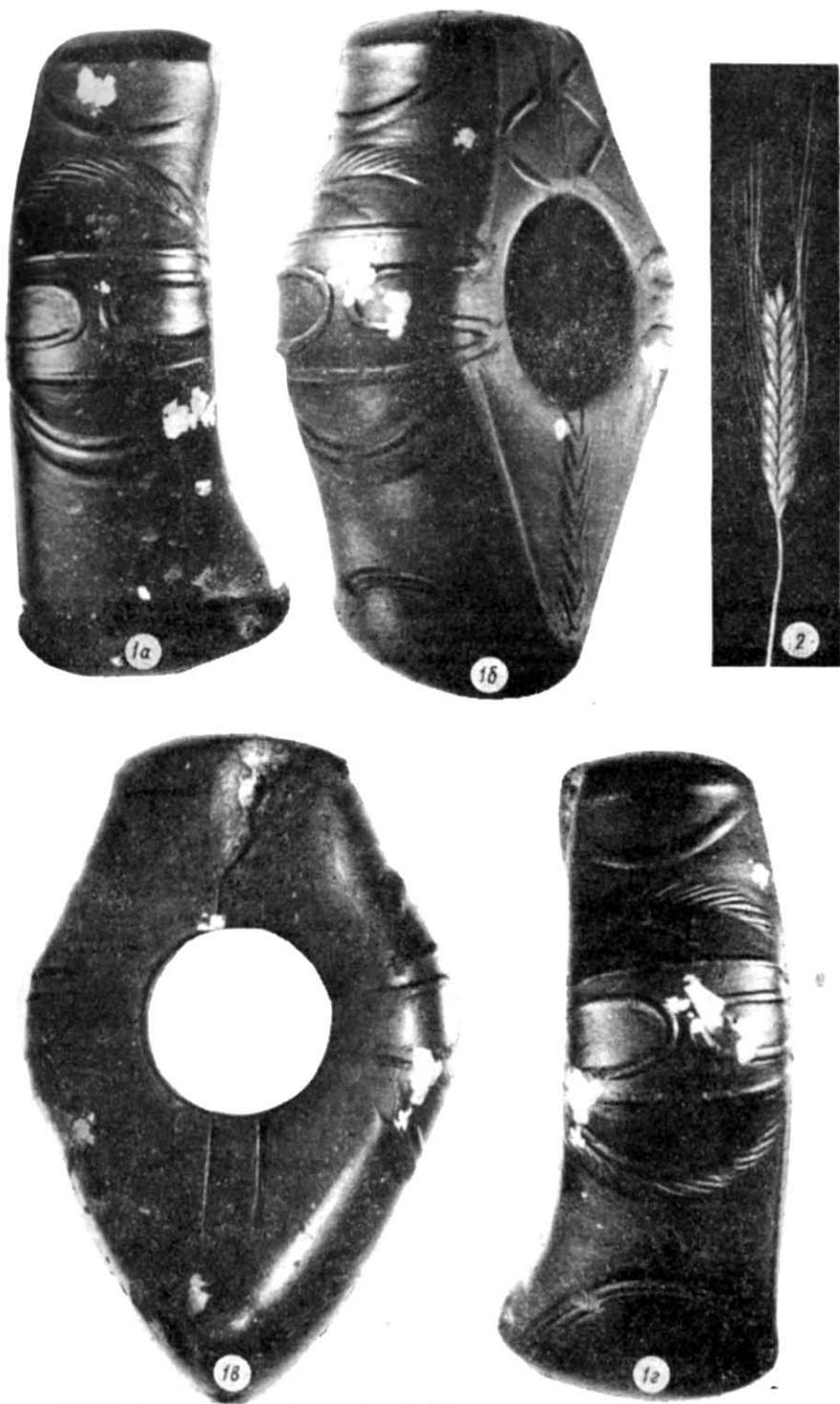

Рис. 4. 1 (а, б, в, г) — сокира-молоток з с. Баратівки; 2 — колос пшениці однозернянки.

З трьох сторін сокирка прикрашена рельєфно опуклим орнаментом на «утопленому» заповірованому фоні. На вузьких боках сокирки-молота на ребрах зображені незімкнуті овали-медальйони, утворені з боку обушка одним широким валиком з косими нарізками, а з боку леза — подвійним валиком — внутрішнім вузьким гладеньким і зовнішнім широким. Останній лише з лівого боку сокирки має нарізки. З цього ж боку потрійною лінією прокреслена дуга, що спускається від леза до медальйона. З обох сторін від обушка до медальйонів симетрично звисають рельєфні одинарні дуги. Всередині медальйонів тоненьким рельєфним контуром зображено лабриси. При вертикальному положенні сокирки весь овал нагадує стилізоване обличчя людини (рис. 4, 1а, 1г; 5, 1а, 1в).

Центральна, зовнішня щодо держака сторона сокирки окантована гладеньким валиком, з'єднаним із зображеннями у медальйонах. Посередині дуже реалістично передано рельєфний колосок, що ніби росте від леза до обушка. По обидва боки від його верхівки (між обушком і отвором) розміщено змієподібні зигзаги (рис. 4, 1б; 5, 1б).

На широкій внутрішній (оберненій до держака) стороні лише помічено візерунок у вигляді двох паралельно прокреслених через центр ліній (рис. 4, 1в; 5, 1г). Біля обушка на поверхні сокирки є давня вищербина, що частково згладилася в процесі використання знаряддя. Можливо, через цей дефект майстер, який прикрашав сокирку, не здійснив свого наміру до кінця. В такому незакінченому вигляді нею й користувалися протягом тривалого часу.

Хоч цього типу орнаментовані сокирки трапляються не дуже часто, проте кілька екземплярів їх відомо. Передусім, слід згадати сокирку, знайдену шукачами скарбів у 1917 р. теж на Інгулі поблизу с. Горожине Баштанського району Николаївської області (приблизно за 20 км нижче с. Баратівки). Короткі відомості про це поховання опубліковані І. В. Фабриціус на основі листів скарбшукачів та речей, що потрапили до Херсонського краєзнавчого музею² і зараз там зберігаються (крім сокири).

Поховання виявлено в південній частині розораного кургану діаметром 6, висотою 0,75 м. За свідченням селян, поховальна камера мала округлу форму, діаметр її — 2,4 та глибина — 2,5 м. Очевидно, це була камера катакомби, в яку шукачі скарбів потрапили зверху. На дні лежали два кістяки на спині, головами до заходу. На них були залишки шкіряного та шерстяного одягу, пофарбованого в темно-червоний колір (мабуть, посипаного вохрою). Вище голів знайдено кулясту грудку червоної фарби, 5 пар абразивних інструментів для випрямлення держаків стріл та розтиральник з пісковіку, що дуже нагадує баратівський, проте відрізняється розміром: діаметри — 8,2 та 10, висота — 4,6 см. Від тривалого розтирання вохри його поверхня стала червоною.

Між скелетами, трохи вище ліктів було знайдено орнаментовану сокиру (рис. 5, 2а—в). І. В. Фабриціус пише, що її виготовлено з чорної з білими вкрапленнями породи, визначеної як базальт (діорит?). На фотографії чітко виділяються такі ж світлі неправильної форми вклучення, як і у баратівської знахідки. За формою це теж ромбоподібна сокира-молоток, але трохи більша (розмір її по осям 9,75—6,16, ширина леза 4,55, діаметр обушка 3,88, діаметр отвору 2,25 см).

З усіх чотирьох боків сокири прикрашена рельєфними візерунками. На широкій зовнішній поверхні навхрест від отвору викарбовано по п'ять рельєфних валиків. З них три вузькі, гладенькі, а між ними

² Фабриціус І. Літопис Херсонського музею, вип. 8. Херсон, 1929, с. 4—5, рис. 1; Фабриціус І. Гороженська орнаментована сокира-молот.— Антропологія, 1929, № 3; Труды природничо-технічного відділу ВУАН, № 2. К., 1930, с. 171—177.

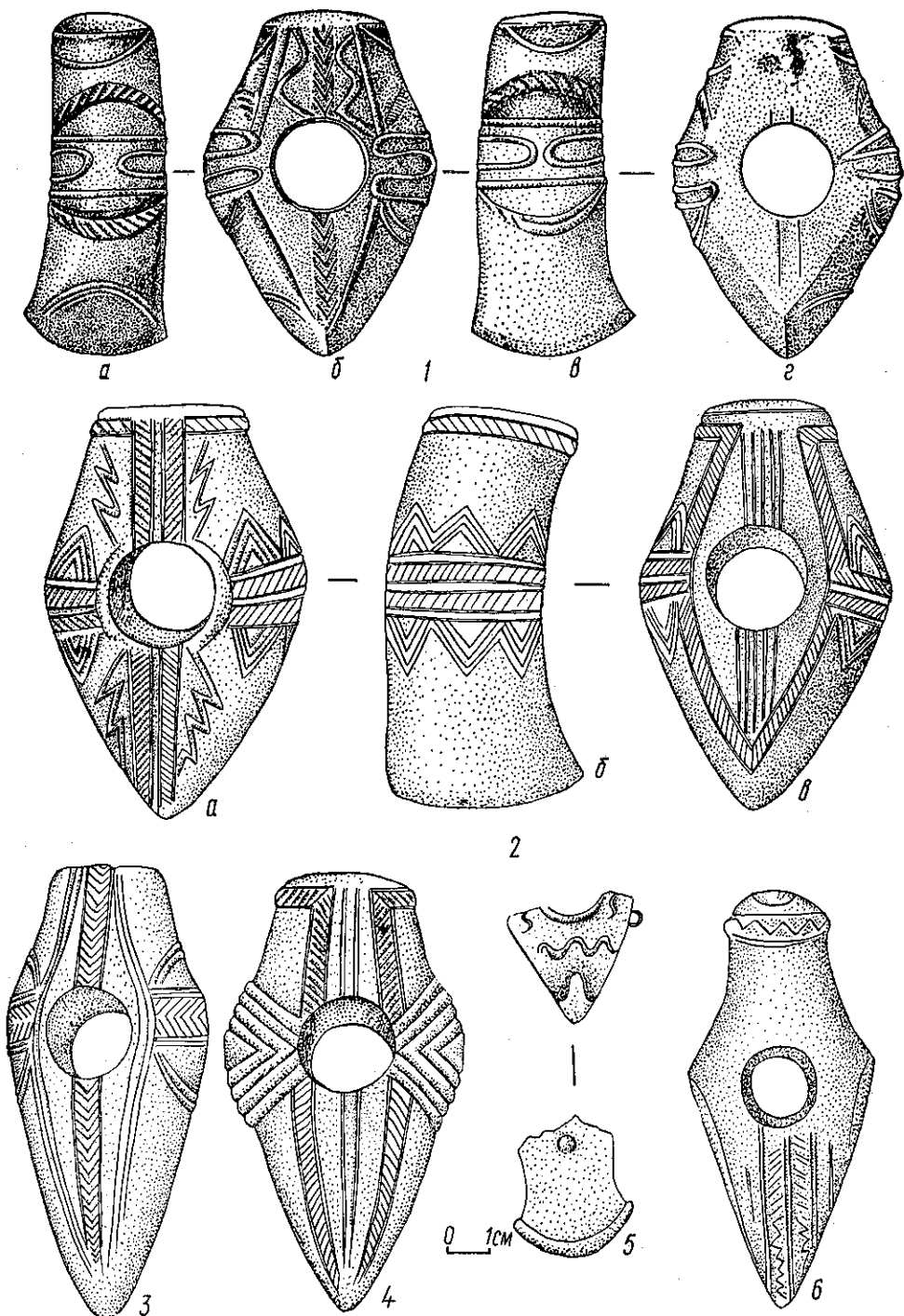

Рис. 5. Кам'яні сокири-молотки:

1(а, б, в, з) — з с. Баратівка; 2(а, б, в) — з с. Горожине (за І. В. Фабриціус); 3 — з с. Широке (за Л. П. Криловою); 4 — з с. Старобешеве (за О. О. Кривцовою-Граковою); 5 — з с. Полівка (КІМ); 6 — з с. Мартан-Чу (за В. Б. Виноградовим і С. Л. Дударевим).

два ширші з паралельними нарізками, що утворюють ялинку, гілочки якої розходяться від держака до леза і до обушка. Вздовж ялинок розміщено рельєфні зигзаги з гострими кутами (що нагадують блискавку).

По обидві сторони від поперечних стрічок, які продовжуються і на бокових поверхнях, ламані лінії утворюють трикутники. Широка, звернута до держака поверхня окантована рельєфним валиком. Посередині прокреслено п'ять поздовжніх врізних ліній.

Отже, за матеріалом, формою, технікою виконання і сюжетом, відтвореним на центральній ромбічній поверхні, ця сокирка дуже схожа з баратівською.

Третя, подібна до баратівської, знахідка відкрита в кургані в с. Широке поблизу Кривого Рога на Ингульці (кург. № 3, пох. № 6). Вона супроводжувала поховання в катакомбі, де небіжчик був покладений на спину, головою до північного сходу. За описом Л. П. Крилової, яка досліджувала курган, сокира виготовлена з твердого каменю чорного кольору з білими неправильної форми вкрапленнями. На широкій зовнішній поверхні рельєфно вирізана ялинка з гілочками, спрямованими від леза до обушка. Трохи ширші ялинки містяться в рельєфних овалах на бічних гранях (рис. 5, 3) ³.

Четверта сокира-молоток з рельєфною ялинкою — колосом, що йшов від леза до обушка, також знайдена Л. П. Криловою біля впростаного похованого в катакомбі поблизу с. Рахманівки в районі Кривого Рога (кург. № 4, пох. № 12). Вона відрізняється від описаних вище перш за все видовженою формою і зображеннями на ребрі у вигляді широкого пояса, заповненого концентричними півколами, між якими утворився ромб з увігнутими сторонами ⁴.

У 1976 р. неподалік від описаних вище знахідок у межиріччі Ингульця і Дніпра, поблизу с. Михайлівки Софіївського району Дніпропетровської області, експедиція Київського університету відкрила ще одне поховання в катакомбі з чудово орнаментованою сокиркою з діабазового порфіриту (кург. № 3, пох. № 6) ⁵.

За характером рельєфних зображень і, очевидно, за пропорціями до цієї ж групи слід віднести й уламок сокирки, прикрашеної рельєфними змієподібними зигзагами, з с. Попівки поблизу Звенигородки на Черкащині ⁶ (рис. 5, 5).

Таким чином, усі перелічені знахідки зосереджені на обмеженій території — в основному в межиріччі Ингула і Дніпра. Як сировину для них, очевидно, використано одну геологічну породу — діабазовий порфірит, який, можна гадати, походить з району Криворіжжя, оскільки діабазові родовища — дайки розташовані саме на лівому березі Ингульця та на р. Саксагані ⁷.

З інших територій нам відомі дві знахідки. Одна з них, неодноразово описана в літературі, — сокира-молоток з поховання катакомбної культури на р. Кальміус біля с. Старобешеве ⁸. Як уже відзначено І. В. Фабриціус, орнамент її частково збігається з орнаментом горо-

³ Крилова Л. П. Археологічні розкопки стародавніх курганів на Криворіжжі в 1964—1966 рр.— В кн.: Наш край. Дніпропетровськ, 1971, с. 26—27, табл. 4, рис. 21.

⁴ Там же, табл. 4, рис. 19.

⁵ Бондарь Н. Н., Антоненко Б. А., Васильченко С. А., Пиоро И. С., Самойленко Л. Г., Чмыхов Н. А. Работы Каменской экспедиции Киевского университета.— АО 1976. М., 1977, с. 271.

⁶ Talgren A. M. La Pontide préskithique après l'introduction des métaux.— ESA, II, Helsinki, 1926, fig. 75, 6.

⁷ Канниболоцкий П. М. Петрогонезис пород и руд Криворожского железорудного бассейна. Черновцы, 1946, с. 110.

⁸ Talgren A. M. Op. cit., p. 131, fig. 75, 1; Крицова-Гракова О. А. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, № 46. М., 1955, с. 114; Попова Т. Б. Племена катакомбной культуры.— Труды ГИМ, вып. 24. М., 1955, с. 36.

жинської сокири. Найвірогідніше, вона й походить із згаданого району Правобережжя.

Трохи іншої форми сокира-молоток із зеленувато-сірого порфіритодіабазу з білими вкрапленнями знайдена на курганному полі поблизу селища Мартан-Чу в Чечено-Інгушській АРСР. У цього екземпляра орнаментований лише півкулястий обушок та на зовнішній (верхній) стороні від висвердленого отвору до леза прокреслено ялинку, що закінчується біля леза двома хвилястими лініями⁹ (рис. 5, 6).

Не вдаючись до спеціального дешифрування орнаменту сокир-молотків, відзначимо, що центральне місце в орнаментальній композиції належить ялинці чи колосу, як символам дерева життя, та змієподібним зигзагам, ототожнюваним звичайно зі зміями, веселкою і дощем, блискавкою, вогнем. Ці мотиви дуже поширені в первісному мистецтві, особливо серед землеробських племен епохи енеоліту і бронзи. Їх пов'язують з ідеями відродження, родючості, з найдавнішими релігійно-космогонічними уявленнями¹⁰. Дуже можливо, що ця символика не є однозначною.

Безумовно, такі сокири-молотки вживали під час спеціальних церемоній і ритуалів. Вони могли бути символами відзнаки і влади воєначальників, вождів, жерців, тобто являли собою жезли, булави або сакральні предмети. Тільки так можна було використати сокирку з Попівки, яка мала на кінці леза потовщення, а збоку — виступишечку, що перешкоджала вживати її в ролі звичайної робочої сокири.

Про особливе призначення частини сокир свідчать зображення їх на стелах епохи енеоліту (з Наталівки, Керносівки, Бахчи-Елі, Добруджи та ін.), де вони входять до складних смислових композицій¹¹. На думку В. М. Даниленка, антропоморфні стели зображали божества з їхніми атрибутами¹². До речі, у стародавньому Вавілоні бог грозових явищ природи, вітру, бур та дощу Адад, він же Бір, Бірку (Блискавка), мав такі атрибути, як пучок блискавок і молоток¹³. О. О. Формозов пише, що, мабуть, предмети, зображені «на найдавніших антропоморфних стелах, були атрибутами вождів і старійшин»¹⁴. Не випадково в записаній Геродотом легенді про походження скіфів серед священних чотирьох золотих дарів, що впали з неба, були чаша і сокира. Ці священні золоті предмети скіфські царі дбайливо оберігали, поклонялися і приносили їм жертви¹⁵.

Мабуть, дуже глибокої давнини, часу речей-фетишів сягає уявлення давніх фінікійців про бога на ім'я Пуам («бог молотка») ¹⁶.

Про культ сокири-молотка у Передній Азії та Європі свідчать моделі цих предметів, виготовлені з глини, інколи з кістки, та мініатюрні кам'яні амулети, знайдені в багатьох культурах. Досить вичерпна бібліографія таких знахідок представлена в праці М. Я. Мерперта, присвяченій моделям сокир-молотків з багат шарового поселення доби ранньої бронзи Єзеро в Болгарії. Як відзначає дослідник,

⁹ *Виноградов В. Б., Дударев С. Л.* Культурный зооморфный топорик-жезл из селения Мартан-Чу.— Археология и вопросы атеизма. Грозный, 1977, с. 25—33.

¹⁰ *Даниленко В. Н.* Неолит Украины. Киев, 1969, с. 219—223; *Рыбаков Б. А.* Космология и мифология земледельцев энеолита.— СА, 1965, № 1, с. 24 і далі.

¹¹ *Формозов А. А.* Памятники первобытного искусства. М., 1966, с. 98—100, рис. 36; *Крылова Л. П.* Керносковский идол (стела).— Энеолит и бронзовый век Украины. Киев, 1976, с. 44 та ін.; *Щепинський А. О.* Антропоморфні стели Північного Причорномор'я.— Археологія, 1973, вип. 9, с. 21—27.

¹² *Даниленко В. Н.* Энеолит Украины. Киев, 1974, с. 83.

¹³ *Тураев Б. А.* История древнего Востока, т. 1. Л., 1936, с. 121.

¹⁴ *Формозов А. А.* Очерки по первобытному искусству. МИА, № 165. М., 1969, с. 187, 254.

¹⁵ *Геродот.* История. Л., 1972, с. 188.

¹⁶ *Тураев Б. А.* История древнего Востока, т. 2. Л., 1936, с. 6.

вони імітували не сокири взагалі, а лише ті, що пов'язувалися з військовими, парадними чи навіть ритуальними функціями. На його думку, сокири також пов'язані з культом вогню¹⁷. Сокиру-молоток з Горожиного І. В. Фабриціус розглядала як ритуальну і в орнаменті її вбачала блискавку. Нагадаємо про курильниці з вугіллям та сліди вогню в поховальних камерах, що свідчать про його культ у катакомбних племенах.

С. М. Бібіков вважає, що магічні уявлення стародавнього населення, на основі яких виник культ сокири, приписували останній сили зцілення і функції «оберега». Дослідник вказує на можливість зв'язку таких уявлень в Південно-Східній Європі з найдавнішим культом сокири у племен Східного Середземномор'я¹⁸. У цьому плані особливого значення набувають зображення лабрисів на баратівській сокирці. Адже лабрис був одним з найдавніших символів верховного божества на Криті і в Мікенах. З ним пов'язують міфи про небо і землю. Пізніше він став атрибутом і символом Зевса¹⁹.

Отже, орнаментовані молотки могли бути як жезлами, ознаками влади, так і культовими предметами і навіть символами божества. У всіх випадках наявність їх у похованні свідчить про особливий соціальний ранг померлого.

Комплекс інвентаря з Баратівки, що, крім молотка, включає орнаментовану чашу та амфору з антропоморфними зображеннями — речі явно ритуального призначення, — виділяє це поховання з ряду звичайних масових і, очевидно, характеризує належність його особі, яка мала безпосереднє відношення до релігійних обрядів, ймовірно шаману-жрецю.

Підсумовуючи викладений матеріал, зазначимо, що з восьми відомих нам сокир-молотків шість припадає на Правобережжя Дніпра, власне на басейн Інгула та Інгульця. Майже всі вони, як і в баратівському кургані, знайдені в катакомбах. Форма і розміри останніх, виступаючи положення померлих, інвентар, зокрема круглодонні чаші з прокресленими орнаментом і амфори з антропоморфними сюжетами в орнаменті, дають підставу відносити ці поховання до виділеної О. Г. Шапошиковою інгульської культури. На відміну від інших культур, що належать до катакомбної спільності, інгульська характеризується великою кількістю кам'яних сокир-молотків, у тому числі й орнаментованих. Слід звернути увагу на те, що останні виготовлені з місцевої сировини, а деталі орнаменту часто ідентичні мотивам, використовуваним для кераміки. Це особливо стосується зображень різноманітних колосків і ялинок, які найчастіше прикрашають чаші, типові для інгульських катакомбних поховань²⁰. Очевидно, сокира з катакомбного поховання на Кальміусі теж правобережного походження, на що вказує не тільки матеріал, але і стиль, і техніка орнаментізації.

Як відомо, період від енеоліту до середньої бронзи характеризується широким використанням кам'яних сокир-молотків та булав. З інгульськими племенами катакомбної культури в степах Північного Причорномор'я пов'язаний максимум поширення і вершина майстерності у виготовленні кам'яних сокир, які в наступну добу пізньої бронзи в значній мірі замінюються металевими. Не говорячи про орнамент, ви-

¹⁷ Мерперт Н. Я. Ритуальные модели топоров из Эзеро.— Памятники древнейшей истории Евразии. М., 1975, с. 163—172.

¹⁸ Бибиков С. Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская на Днестре.— МИА, № 38. М.—Л., 1953, с. 96.

¹⁹ Лосев А. Ф. Античная мифология. М., 1967, с. 114—131.

²⁰ Шапошикова О. Г. Ингульская культура.— Археологические исследования на Украине в 1976—1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. Ужгород, 1978, с. 6—8; Шапошикова О. Г., Бочкарев В. С., Шарафутдинова И. Н. О памятниках эпохи меди-бронзы в бассейне р. Ингула.— Древности Приингулья. К., 1977, с. 29—34.

готовлення просверлених шліфованих сокир-молотків з твердих кристалічних порід як порфірито-діабази вимагало певних знань, вміння і традицій, що безумовно свідчить про спеціалізацію, про існування майстрів-професіоналів. Кілька майстерень по виготовленню кам'яних знарядь відкрито в Надпоріжжі²¹. Найбільша з них досліджена П. І. Смоличевим на острові Перуні, де, крім бракованих незакінчених бойових і робочих молотків, булав, різноманітних знарядь для їх виготовлення, знайдено близько 150 виверток різного діаметра²². Така кількість знарядь значно перевищувала потребу в них одного поселення і призначалась для обміну.

Подібні майстерні, очевидно, існували і на Інгульці та Саксагані, звідки й походять орнаментовані сокири-жезли.

Інгульські поховання займають хронологічний відрізок між ранньокатакомбними і пам'ятками культури багатоваликової кераміки. Це дає підстави датувати баратівське та інше поховання з орнаментованими сокирами-молотками в межах від перших століть II тис. до XVI ст. до н. е.

Серія знахідок з Північного Причорномор'я допомагає уточнити час і культурну належність сокири з Чечено-Інгушетії. Цілком підтримуючи висновки авторів щодо визначення її як культово-парадного жезла, ми не можемо погодитись з запропонованою ними датою — початок I тис. до н. е., можливо, кінець II тис. до н. е.²³ На наш погляд, ця дата, обумовлена спробою пов'язати мартанчуську знахідку з кобанською культурою, дещо завищена. Форма сокири, як і відмічають В. Б. Виноградов та С. Л. Дударев, близька до сокир північно-кавказької культури, орнаментальна композиція ніби являється реплікою розкішно орнаментованих сокир-жезлів з інгульських катакомбних поховань, що свідчить про контакти між племенами цих віддалених територій. На існування таких контактів вказують імпорти північнокавказької культури, що трапляються в інгульських катакомбних комплексах. Зокрема, недалеко від с. Баратівки у с. Привольному (кург. № 1, пох. № 16) в катакомбах разом з чашею, прикрашеною колосками, знайдено бронзову привіску кавказького походження²⁴, аналогічну привіскам з поховань в с. Ачікулак та с. Чегем на Північно-Східному Кавказі (другий етап північнокавказької культури, за В. І. Марковим)²⁵. Отже, сокирка з Мартан-Чу, очевидно, відноситься до північнокавказької культури не пізніше II етапу. В її орнаментативі простежуються західні впливи.

Баратівська сокира-молоток цікава ще в одному аспекті. Аналіз центрального зображення приводить до висновку, що це не абстрактне дерево життя, а конкретний знак, найімовірніше пшениця. Будова колоса нагадує пшеницю-одозернянку (рис. 4, 2), дуже давній знак, що на протязі тривалого часу відігравав важливу роль у господарстві стародавнього населення. Про те, що племена катакомбної спільності знали злакові культури, свідчать різноманітні зображення колосся на чашах з інгульських катакомбних пам'яток. І, нарешті, в цьому переконує недавня знахідка зерен культурної пшениці, очевидно, одозернянки (за визначенням палеоботаніка Г. А. Пашкевич) в катакомбному похованні

²¹ Шапошникова О. Г. Про пам'ятки часу катакомбної культури в степовому Придніпров'ї.— Археологія, 1968, т. 21, с. 80—85.

²² Смоличев П. І. Дослідження острова Перуна 1929 р.— НА ІА АН УРСР, ф. ВУАК / Дн., № 41—44.

²³ Виноградов В. Б., Дударев С. Л. Указ. статья, с. 30.

²⁴ Шапошникова О. Г., Бочкарев В. С., Корпусова В. Н. Курганная группа у с. Привольного.— Археологические памятники Поингулья. Киев, 1980, с. 28.

²⁵ Марковин В. И. Культура племен Северного Кавказа в эпоху бронзы.— МИА, № 93, 1960. М., с. 62—64, рис. 26, 5; Мизиев И. М., Бетров Р. Ж., Нагоев А. Х. Археологические раскопки 1972 года в Кабардино-Балкарии. Нальчик, 1973, рис. 19.

поблизу с. Болотного в Криму, відкритому В. М. Корпусовою в 1978 р.*

Ці факти, як і знахідка рала в похованні поблизу с. Балки Запорізької області²⁶, що свідчить про наявність орного землеробства у степових племен Східної Європи у пізньоямний і ранньокатакомбний час, дають підставу дещо по-новому підійти до оцінки господарства племен катакомбної спільності.

И. Н. ШАРАФУТДИНОВА

Орнаментированные топоры-молотки из катакомбных погребений на Ингуле

Резюме

В 1971 г. у с. Баратовка Новобугского района Николаевской области на левом берегу Ингула открыто погребение в катакомбе, при котором находились амфора, украшенная стилизованными фигурками человека, круглодонная чаша и топор-молоток со сложной смысловой орнаментацией.

Характер находок, их сочетание, и особенно орнаментация, указывают на особое социальное положение погребенного, возможно, шамана-жреца.

Топоры-железы, подобные баратовскому, в разное время обнаружены еще в нескольких погребениях бассейна Ингула и Ингульца. Устройство катакомб, положение погребенных и инвентарь позволяют относить эти погребения к катакомбным памятникам ингульского типа.

По всей вероятности, топоры-молотки, изготовленные из порфириито-диабазы криво-рождского месторождения, распространялись отсюда не только по степному Правобережью, но попадали в отдельных случаях и в Приазовье.

Г. Н. ТОЩЕВ

Могильник культуры багатоваликовой керамики в с. Тузли Одесской области

Культура эпохи середньої бронзи у межиріччі Дунаю і Дністра вивчена ще недостатньо. Особливо це стосується пам'яток культури багатоваликової кераміки, представлених на згаданій території невеликою кількістю поселень та поховань курганных і безкурганных могильників¹. Відкриття і вивчення кожної нової пам'ятки цієї культури на заході Північного Причорномор'я має важливе значення для вирішення проблеми її походження та зв'язків з іншими старожитностями середньобронзової доби.

Влітку 1974 р. археологічним загonom Одеського державного університету у Татарбунарському районі на захід від села Тузли було відкрито безкурганный могильник культури багатоваликової кераміки.

* Дякую В. М. Корпусовій за дозвіл послатися на це відкриття.

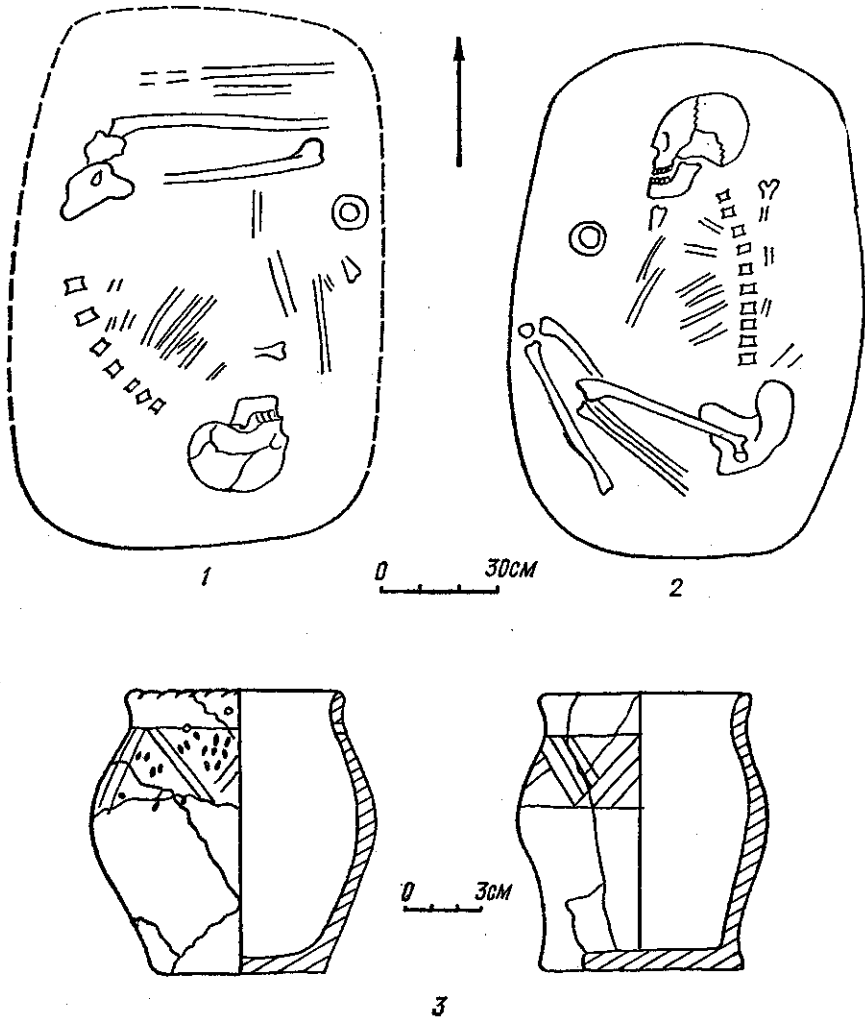
²⁶ Бидзиля В. И., Яковенко Э. В. Рало из позднеямного погребения конца III — начала II тыс. до н. э. — СА, 1973, № 3, с. 146—152.

¹ Чеботаренко Г. Ф. Могильник эпохи бронзы у с. Калфа на Днестре. — КСИА АН СССР, вып. 105. М., 1965; Шагалий Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964—1966 гг.). — МАСП, вып. 6. Одесса, 1970, с. 109—110; Дергачев В. А. Памятники эпохи бронзы. Кишинев, 1973, с. 12—57; Дунавина В. М., Дергачев В. А. Могильник многоваликовой керамики у села Данченя. — Тезисы докладов юбилейной конференции, посвященной 150-летию Одесского археологического музея. Киев, 1975, с. 68—69; Черняков И. Т. Племена Северо-Западного Причерноморья в позднем бронзовом веке. Автореф. канд. дис. Киев, 1975, с. 8—12; Черняков И. Т., Субботин Л. В., Ядвичук В. И. Некоторые проблемы древнейшей истории Северо-Западного Причерноморья. — МАСП, вып. 8. Одесса, 1976, с. 186—201.

Два поховання знайдено на схилі лівого берега балки Бікір, що впадає в солоне озеро Алібей, за 100 м на південь від її гирла. Берег балки, який має в цьому місці висоту близько 1 м, задерновано. Кістки простежувались на поверхні. Поховання розташовані на відстані 1,5 м одне від одного.

Поховання № 1 — овальна яма (1,38 × 0,96 м) зафіксована на глибині 0,5 м від рівня сучасної поверхні. Кістяк дуже скорчений, лежав

План поховань та посуд культури багатоваликів кераміки:

1 — пох. № 1; 2 — пох. № 2; 3 — посуд пох. № 1 і № 2.

на правому боці, головою орієнтований на південь. Руки кистями покладені до обличчя. Слідів вохри не знайдено. Поміж кісток рук та ніг виявлено роздавлений горщик (рис. 1, 1).

Поховання № 2 було здійснене в овальній ямі (1,3 × 0,9 м) на тій же глибині, що й попереднє. Небіжчик лежав скорчений, на правому боці, головою на північ. Кисть лівої руки зігнута до підборіддя, напівзігнута права рука витягнута до таза. Між колінами і лівою рукою знайдено роздавлений у давнину горщик (рис. 1, 2).

Обидва горщики невеликі, заввишки близько 10 см. Горщик з поховання № 1 банкоподібної форми з округлим тубулом. Шийка виділена слабо, край вінець злегка відігнутий назовні. Верхня половина

посудини прикрашена рядом трикутників, утворених за допомогою врізних ліній. Всередині трикутники заповнені рядами карбованих насічок. Під вінцями проколи і наколи з зовнішнього боку, по краю є насічки (рис. 1, 3). Другий горщик біконічної форми. Верхня частина орнаментована врізаними лініями, які утворюють ряд заштрихованих трикутників (рис. 1, 3). Тісто обох горщиків на зламі чорного кольору, з домішками дрібного шамоту, випал середній.

Обстеження поверхні землі навколо поховань показало, що у викидах від буріння свердловин трапляються уламки людських кісток. Можливо, вони належать до того ж безкурганного могильника.

Описаний вище керамічний матеріал має близькі аналогії в кераміці інших пам'яток цієї культури у похованні № 1 кургану № 3 поблизу с. Підгірна Білгород-Дністровського району, в похованнях Подніпров'я, а також безкурганного могильника біля с. Данчени². До цього часу можна віднести і поховання Бікірівського могильника, що є крайнім південно-західним пунктом культури багатоваликової кераміки на території півдня СРСР. Стаціонарне дослідження його відкриває широкі перспективи вивчення деяких питань епохи середньої бронзи.

Г. Н. ТОЩЕВ

**Могильник культури
многоваликової кераміки
в с. Тузлы Одеської області**

Резюме

В публикации дано описание двух грунтовых захоронений, обнаруженных у села Тузлы Татарбунарского района Одесской области в 1974 г. Керамический материал имеет аналогии в курганных и бескурганных погребениях культуры многоваликовой керамики. Описываемый памятник является самым юго-западным пунктом этой культуры.

М. А. ПЕЛЕЩИШИН

**Поселення поморської культури
на Західній Волині**

В останні століття до н. е. в західні райони Полісся і Волині проникають з території Польщі невеликі групи населення, що їх зараховують до так званої поморської (або східнопоморської) культури. Її назва походить від Помор'я — історичної області ПНР на захід від Вісли, на південному узбережжі Балтійського моря¹.

У статті аналізуються нові матеріали цієї культури, виявлені на території Західної Волині в процесі дослідження кількох багатощарових різночасних поселень. Відомі до цього часу пам'ятки поморської культури розташовані в 20 пунктах у західних районах Полісся і Волині, де є кілька поселень і могильників. Вони були розглянуті в працях Ю. В. Кухаренка і В. Б. Нікітіної², але ширше не досліджувалися.

² Матеріали розкопок І. Т. Чернякова в 1969 р. в Білгород-Дністровському районі Одеської області (неопубліковані, зберігаються в фондах ОАМ АН УРСР); Латынин Б. А. К вопросу о памятниках с так называемой многоваликовой керамикой. — АСГЭ, № 6. Л., 1964, с. 62, 64, рис. 1, 2; Дунявина В. М., Дергачев В. А. Указ. соч., с. 68—69.

¹ Kostrzewski J., Chmielewski W., Jażdżewski K. Pradzieje Polski. Warszawa — Wrocław — Kraków, 1965, s. 219—224; Кухаренко Ю. В. Археология Польши, М., 1969, с. 97—98.

² Кухаренко Ю. В. Памятники железного века на территории Полесья. — Археология СССР. — САИ, вып. Д1-29. М., 1961, с. 9—12; Никитина В. Б. Памятники поморской культуры в Белоруссии и на Украине. — СА, 1965, № 1, с. 195—198. (Далі — Никитина В. Б. Памятники...).

У 1963 р. невеликі розкопки проведені Л. І. Крушельницькою на поселенні поблизу с. Крилів Дубнівського району Ровенської області³. Слід зазначити, що поселення поморської культури слабо вивчені й на території Польщі⁴.

Однією з краще досліджених пам'яток вказаної культури на території УРСР є поселення біля с. Зимне Володимир-Волинського району Волинської області, яке вже згадувалося в літературі на підставі окремих знахідок 30-х років та розвідувальних розкопок Ю. М. Захарука в 1951—1952 рр.⁵ Протягом наступних років (1956—1964) поселення майже повністю досліджено. Нові матеріали дають можливість значно повніше охарактеризувати життя його мешканців*.

Поселення розташоване в центрі високого язикоподібного мису на лівому березі р. Луга (права притока Західного Бугу). Його оточує з трьох сторін заболочена долина цієї ріки (уроч. Городище). Довжина центральної частини становить 135 м, висота над рівнем долини доходить до 20 м. З часу існування тут поселення поморської культури мис зазнав значних змін. У VI ст. н. е. у зв'язку зі спорудженням ранньослов'янського городища він був перекопаний двома глибокими ровами, а пологі місцями схиля підсіпані землею.

Культурний шар пам'ятки вивчено майже повністю, за винятком кількох зруйнованих недавно ділянок. Знахідки поморської культури траплялися на всій дослідженій площі (близько 3 тис. кв. м.). Вони залягали в чорноземі і стратиграфічно займали проміжне місце між верхнім ранньослов'янським шаром і нижнім енеолітичного часу. Поселення поморської культури рідко забудоване. Лише подекуди були невеликі скупчення кусків глиняної обмазки, а також розкиданих серед них уламків посуду і кісток тварин, що вказує на існування легких тимчасових будинків з глиняними печами чи вогнищами. Відкрито також чотири невеликі ями, дві з яких округлі (діаметр 0,8—1,3 м), дві інші мали неправильно-прямокутну конфігурацію і були дещо більші. Вони вкопані у материк на 0,3—0,6 м. У їх заповненні знайдено окремі уламки посуду, розбиті кістки тварин. Деякі ями могли утворитись внаслідок вибирання глини для господарських потреб.

Комплекс речових залишків складається в основному з фрагментованого ліпного посуду, окремі групи якого дещо різняться між собою складом керамічної маси і обробкою поверхні. Він поділяється на горшки, глечики, черпаки і миски. Горшки становлять кількісно найменшу групу. Вони виготовлені з глини із значною домішкою великих зерен шамоту, інколи кварцу, зовнішня поверхня переважно темно-сіра, внутрішня — чорна, блискуча. Серед них можна виділити два основні типи.

До першого типу належать опуклобокі горшки середньої величини, з високою шийкою та плавно відігнутими вінцями. Зовнішня поверхня їх після часткового випалу вкрита до рівня шийки рідкою глиною з грубими домішками шамоту й піску. Це своєрідне облицювання, або рустика. Внутрішня поверхня, вінця і шийка посудин із зовнішнього боку старанно залощені, нерідко відокремлені від рушованої частини приблизно трикутним у розрізі наліпним валиком. Інколи на рівні валика прикріплено кілька поодиноких або парних виступів-гудзиків. Діаметр вінець одного з більших горщиків становить 38 см (рис. 1, б).

³ Крушельницька Л. І. Поселення поморської культури у Ровенській області.— Археологія, т. XXI. К., 1968, с. 194—195.

⁴ Luka Y. J. Uwagi nad dotychczasowym stanem i perspektywami rozwoju badań nad kulturą pomorską.— WA, XXIII, 4, 1956, s. 297.

⁵ Захарук Ю. М. Дослідження пам'яток доби бронзи та раннього заліза на Волині в 1950 р.— АП УРСР, т. VI. К., 1956, с. 21—22.

* Поселення досліджувалося у 1956—1960 рр. Ю. М. Захаруком і В. В. Ауліхом, у 1961—1964 рр.— В. В. Ауліхом і автором.

Подібні горщики трапляються в похованнях та як випадкові знахідки на території південних районів Польщі (Блонь, Лохинськ, Вроцлав⁶ та ін.).

Горщики другого типу мають високо підняті плічка та низькі не-виразні вінця. Зовнішня поверхня їх горбкувата, місцями рустована, злегка згладжена пальцями. Діаметр вінець одного з них — 47 см (рис. 1, 5). Аналогічні посудини знайдено в похованні поблизу с. Тро-

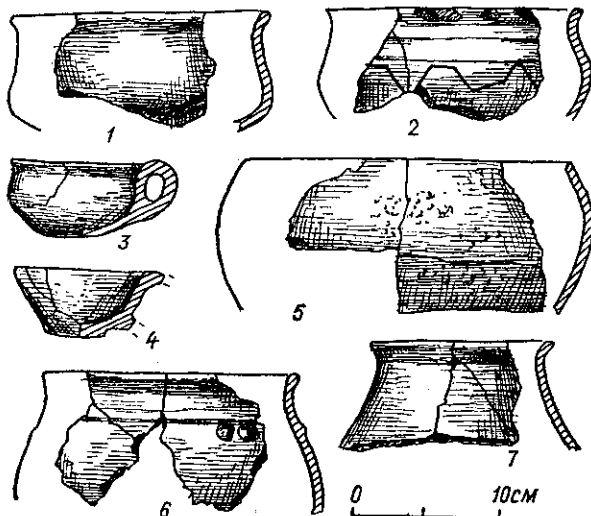

Рис. 1. Зимне, уроч. Городище. Горщики і черпаки.

Можливо, окремий тип становлять невеликі горщики приблизно біконічного профілю, з плавно відігнутими вінцями. Поверхня їх вигладжена, інколи залощена. Один з них прикрашений на верхній частині двома прямими та хвилястою лініями (рис. 1, 1, 2). Характерною формою керамічного комплексу є глечики і близькі до них черпаки з ретельно залощеною, переважно темно-сірою, рідше коричневою поверхнею. Вони виготовлені досить дбайливо, в глині — невелика домішка піску або товченого граніту зі слюдою. Глечики являють собою присадкуваті посудини з розширеною, переважно біконічною нижньою частиною та високою циліндричною або звуженою догори шийкою, оперезаною внизу горизонтальним жолобком. Днища їх відносно невеликі, дугаста плоска ручка зливається з краєм посудини. Один з краще збережених глечиків має дещо видовжену верхню частину (рис. 2, 4). Посудини прикрашені лінійно-геометричним орнаментом, розміщеним на плічках. Здебільшого це горизонтальна смужка з трьох-чотирьох заглиблених ліній, до якої примикають знизу від-різки дугоподібних смужок, що взаємно перетинаються (рис. 2, 3, 4). Інколи між двома горизонтальними лініями розміщено відрізки, які з'єднуються майже під прямим кутом, утворюючи зигзаг (рис. 2, 5, 8). На деяких посудинах подібні сюжети виконані пунктирними поясками, заповненими білою масою (рис. 2, 2). Як додатковий орнаментальний елемент наносились штампом ямки-кільця і кружки, групи здвоєних три-кутників тощо (рис. 2, 7).

Черпаки є зменшеними копіями глечиків. Один з більших екземплярів має біконічний профіль з гострим ребром (рис. 2, 1). Нижня частина деяких черпаків рустована, прикрашена групами коротких широких канелюр, що перетинаються (рис. 2, 6, 10). В окремих випадках виступає крапковий орнамент, який утворює горизонтальну стрічку (рис. 2, 9). Від описаних відрізняються два невеликі екземпляри, виго-

⁶ Nosek S. Kultura grobów skrzynkowych i podkloszowych w Polsce Południowo-Zachodniej. Krakow, 1946, tab. III, 10.

⁷ Никитина В. Б. Памятники..., с. 201, рис. 4, 1; Nosek S. Kultura..., tabl. XX, 12, 17.

товлені з глини, що містять значні домішки піску і шамоту. Один з них має вигляд конічної мисочки з грубим денцем-підставкою та ручкою, другий — нестійке денце, невиразні вінця та майже півкруглу ручку

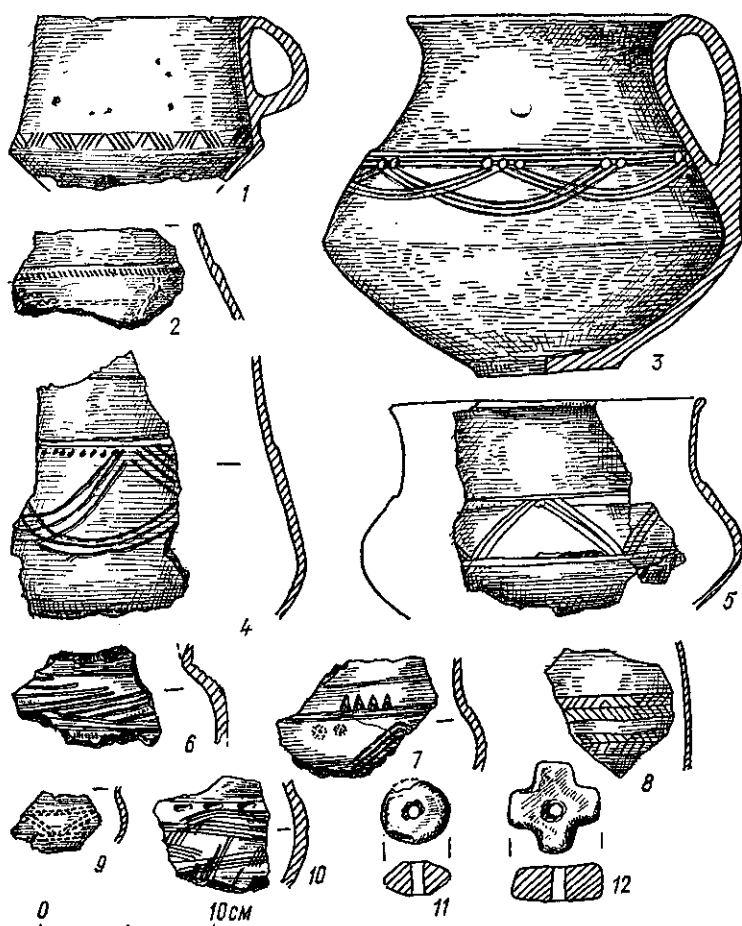

Рис. 2. Зимне, уроч. Городище. Посуд та інші керамічні вироби.

(рис. 1, 3, 4). Більшість описаних глечиків і черпаків мають близькі аналогії на території Білорусії і Польщі⁸.

Численну групу посуду складають різноманітні невеликі миски. Здебільшого вони виготовлені старанно, мають тонкі стінки з добре залощеною сіро-коричневою, рідше чорною поверхнею. Серед них є вироби трьох типів. Миски першого типу мають біконічно профільовані стінки з відігнутих краєм (рис. 3, 5). Одна посудина виділяється широким, відтягнутим до середини краєм (рис. 3, 10). Миски з лощеною поверхнею неорнаментовані. Лише кілька екземплярів, що мають частково рустовану поверхню, прикрашені по ребру або по краю овальними ямками та насічками (рис. 3, 4, 6, 11). Діаметр вінця описаних посудин становить 15—26 см. До другого типу належать півсферичні миски-чаші з потоншеним закругленим краєм (рис. 3, 1, 3, 7—9), інколи косо зрізаним досередини (рис. 3, 1). Орнамент трапляється рідко у вигляді одного-двох горизонтальних рядів скісних заглиблених штрихів на верхній частині і по краю посудин (рис. 3, 7, 8).

⁸ Никитина В. Б. Памятники..., с. 200, рис. 3, 6.

Третій тип представлений однією реставрованою та уламками кількох інших мисок. Вони мають плавний півсферичний профіль з тонким відігнутим краєм. Верхня частина однієї посудини прикрашена хвилясто-зигзагоподібною смужкою з трьох пунктирних ліній. Висота посудини — 10 см, діаметр вінець — 18 см, дна — 5 см (рис. 3, 2). Ці миски займають проміжне місце між двома попередніми типами.

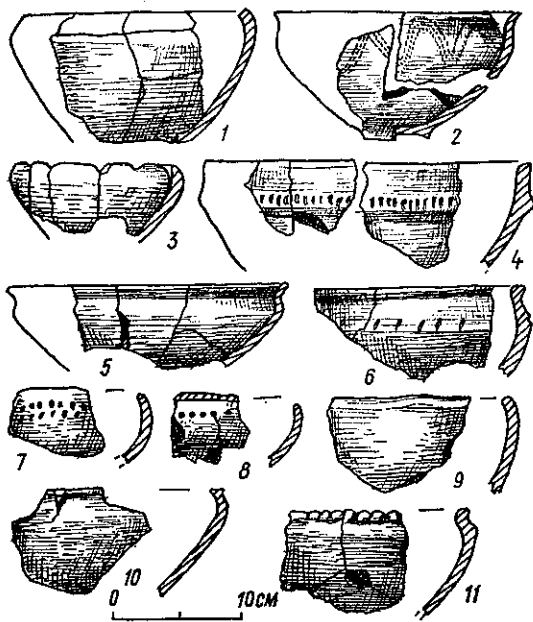

Рис. 3. Зимне, уроч. Городище. Миски.

Аналогії відомі з пам'яток поморської культури на території Білорусії і Польщі (Блонь, Лави, Соколовице та ін.)⁹. З другого боку, типологічно вони є попередниками біконічно профільованих мисок, поширених у різних культурах рубежу і перших століть н. е. Близькі форми виступають, зокрема, у комплексах пам'яток зарубинської, пшеворської¹⁰, а також черняхівської культур. Миски-чаші є і в більш західних районах поморської культури. Але подібна форма мисок властива до певної міри й більш раннім культурам на Західній Волині, наприклад висоцькій ранньозалізного часу¹¹.

З інших керамічних виробів знайдено два пряслиця, виготовлені з глини, в якій є значна домішка кварцу. Одне біконічне, друге хрестоподібне плоске (рис. 2, 11, 12). Аналогічні пряслиця відомі на території Польщі¹².

Аналіз матеріалів дає підстави вважати, що поселення існувало протягом короткого часу і було покинуте, ймовірно, в спокійній обстановці. Через відсутність надійно датуючих речей можна лише приблизно визначити час його існування, який припадає на III—II ст. до н. е. Проте ця пам'ятка на даному етапі є одним з опорних пунктів для поглибленого вивчення поморської культури в Західному Побужжі.

В околиці с. Зимне досліджено ще одне поселення другої половини I тис. до н. е. Воно розташоване поблизу від попереднього, на правому пологому березі р. Луга (уроч. Перевіз), де в 20-х роках було виявлено невелику яму з ліпного керамікою та ранньозалізничною фібулою¹³. В 1958—1959 рр. Ю. М. Захарук проводив тут розвідувальні розкопки. Культурний шар у межах шурфів і траншей залягав у чорноземі до глибини 0,9 м від сучасної поверхні. Він слабо насичений речовим матеріалом, в основному дрібними уламками ліпного посуду. Глина з до-

⁹ Nosek S. *Kultura...*, tabl. III, 3; tabl. VI, 6, 9; *Kostrzewski J., Chmielewski W., Jazdzewski K. Pradziej...*, rys. 82 : 2.

¹⁰ Кухаренко Ю. В. Пам'ятники залізного віку на території Полесья, табл. 26; Баран В. Поселення перших сторіч нашої ери біля с. Черепин. К., 1961, табл. VIII.

¹¹ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. К., 1976, рис. 17, 35.

¹² Nosek S. *Kultura...*, tabl. XXII, 6.

¹³ Cynkalski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa, 1961, s. 105.

мішкою товченого каменю, слюди, кварцу, рідше шамоту; випал добрий, поверхня темно-сірого, рідше коричневого кольору. Нижня частина багатьох посудин покрита після випалу глиною, горбкувата; верхня пролощена. Більшість уламків належить невеликим мискам і горщикам. Миски мають біконічний профіль, інколи виділене у вигляді підставки дно, рівний або зрізаний назвні край вінець. Окремі з них прикрашені

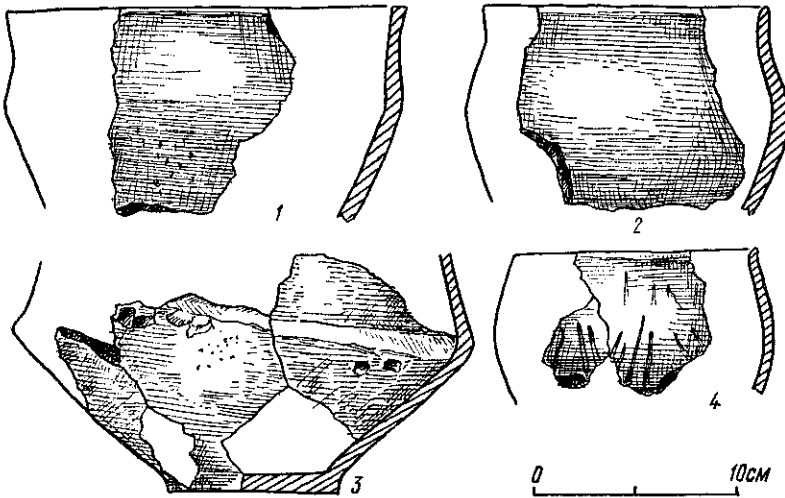

Рис. 4. Зимне, уроч. Переріз. Горщики і миски.

внизу прокресленими лініями, наліпними розчленованими виступами (рис. 4, 1, 3). Горщики мають більш плавний біконічний профіль, а в окремих випадках — яйцеподібну форму зі слабо виділеним краєм вінець (рис. 4, 2, 4). Деякі горщики прикрашені наскрізними проколами під краєм, вертикальними пролощеними широкими лініями. Знайдено також уламки кількох грузил та біконічне пряслице.

За рядом ознак описаний посуд близький до керамічного комплексу попереднього поселення. З другого боку, він має спільні риси з керамікою так званої лежницької групи ранньозалізного часу в Західному Побужжі¹⁴. Можна припустити, що поселення на урочищі Перевіз відбиває процес змішання двох різних груп населення: прийшлого, яке належало до поморської культури, з місцевим — нащадками лежницької групи ранньозалізного часу.

Нові матеріали поморської культури були виявлені автором під час дослідження двох багат шарових поселень поблизу с. Хорів Острозького району Ровенської області у середній течії р. Горинь. Одне з них розташоване на низькій надзаплавній терасі лівого берега р. Горинь (уроч. Підлужжя). В 1974 р. було досліджено площу близько 500 кв. м, на якій виявлено матеріали різних археологічних культур. У середині I тис. до н. е. тут існувало велике поселення могилянської групи ранньозалізного часу. До поморської культури належать одна землянка та кілька ям. Землянка складалася з двох розташованих поруч, приблизно однакових за величиною овальних ям та кількох невеликих півкруглих заглиблень, які надавали споруді приблизно прямокутної форми з нерівним дном. Розміри однієї з ям — $3,5 \times 2,1$ м, другої — $3 \times 1,6$ м, глибина материкових стінок відповідно 2 і 0,3 м (рис. 5). У чорноземному заповненні ям знайдено залишки глиняної печі у вигляді скупчення дрібних кусків глиняної обмазки, численні уламки ліпних посудин

¹⁴ Крушельницька Л. І. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза, рис. 24.

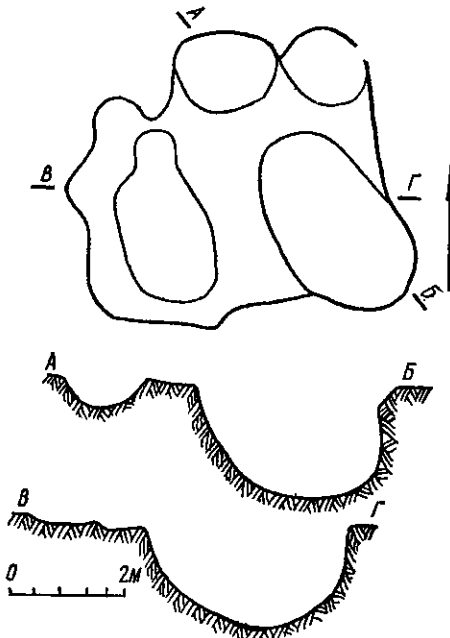

Рис. 5. Хорів, уроч. Підлужжя. План і розріз землянки.

кавими є малі біконічні черпаки чи миски, прикрашені типовим для поморської культури заглибленим штамповим орнаментом у вигляді горизонтальних і зигзагоподібних стрічок (рис. 6, 2, 3, 5, 6).

У 1976 р. під час дослідження багатшарового поселення на піщаному підвищенні правого берега р. Горинь (уроч. Ожогоща) виявлено окремі фрагменти ліпного лощеного посуду (глина з домішками дрібного піску). Серед них є уламки двох черпаків, орнаментованих смужкою з прямих і зигзагоподібних заглиблених ліній (рис. 6, 7, 8). Особливо виділяється частина тонкостінної чорно-лощеної посудини, прикрашеної складним заглибленим ромбоподібним орнаментом (рис. 6, 9). На поселенні знайдено окремі уламки грубостінного ліпного посуду, виготовленого з глини з домішками великої кількості шамоту. Цей посуд теж можна віднести до поморської культури.

Слід згадати також урну з маловідомого могильника поморської культури поблизу с. Дружкопіль Горохівського району Волинської області, де ще в 1937 р. було випадково розорано кілька ті-

і окремі вуглинки. Три інші невеликі ями зафіксовано у різних місцях дослідженої площі. Діаметр більшої з них становив 1,6 м.

Виявлений на поселенні посуд можна поділити на дві групи. Перша група включає посудини більших розмірів, у глині яких є велика кількість шамоту і піску. Зовнішня поверхня до рівня шийки горбкувата, шийка старанно пролощена і відмежована наліпним розчленованим ямками валиком. У складі другої групи — лощений посуд, виготовлений з глини, що має мінімальну домішку дрібного піску, інколи розтертого на порошок каменю зі слюдою. Поверхня його старанно залощена, темно-блискучого забарвлення. Це в основному черпаки з кулястою нижньою частиною та високою циліндричною шийкою (рис. 6, 4). Деякі з них прикрашені на верхній частині рядами штампованих кілець (рис. 6, 1).

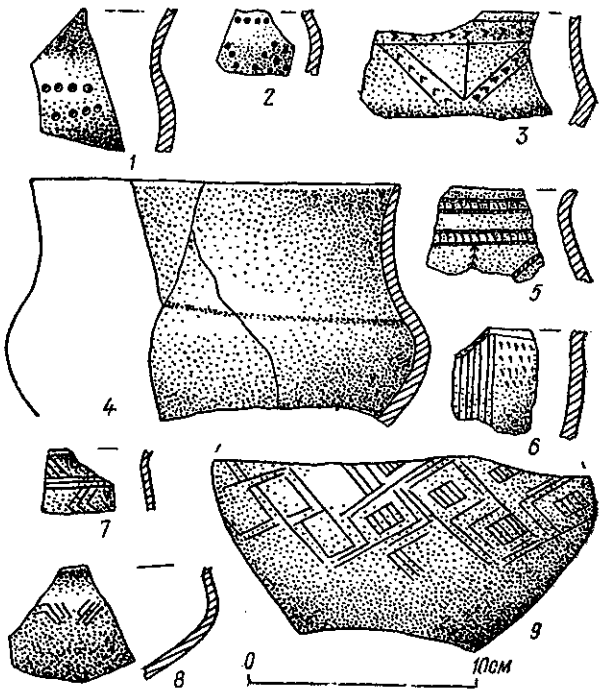

Рис. 6. Хорів. Посуд 1—6 — уроч. Підлужжя, 7—9 — уроч. Ожогоща.

лопальних урнових поховань. Урна являє собою біконічну посудину, прикрашену заглибленим орнаментом у вигляді однієї прямолінійної і двох хвилястих стрічок, що взаємно перетинаються. Висота посудини — 31 см, діаметр дна — 19 см, вінець — 22 см (рис. 7) *.

Таким чином, розглянуті матеріали свідчать, що окремі пам'ятки поморської культури в Західному Побужжі і суміжних районах Західної Волині мають певні відмінності в топографії поселень, формах посуду та його орнаментациі і т. д. Це пояснюється, мабуть, їх різночасністю, а також належністю до різних племінних груп, які переселялись на Волинь, інтенсивністю і тривалістю контактів з місцевим населенням. Однак виділення окремих локально-хронологічних груп, як і з'ясування їх місця і ролі в житті місцевих племен, вимагає ширших польових досліджень пам'яток не тільки поморської, а й інших культур рубежу і перших сторіч н. е. на Західній Волині. Що ж до участі поморських племен Західної Волині і Полісся в складних етнічних процесах, у тому числі й формуванні раних слов'ян, то в радянській історіографії останніх років з'явився ряд праць, у яких порушується це питання, але воно залишається недостатньо з'ясованим ¹⁵.

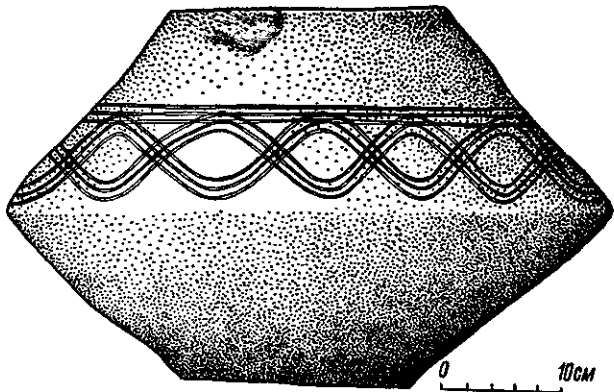

Рис. 7. Дружкопіль. Урна з поховання.

н. а. пелешин

Поселения поморской культуры на Западной Волини

Резюме

В 50—60-х гг. у с. Зимно Владимир-Волинского района Волинской области исследовались два поселения поморской культуры. На поселении в уроч. Городище обнаружены остатки нескольких строений и собран комплекс керамики, позволяющий датировать памятник III—II вв. до н. э. Керамика, найденная в результате разведочных раскопок на поселении в уроч. Перевоз, свидетельствует о смешении племен поморской культуры с местным населением.

В середине 70-х гг. изучались два памятника у с. Хорив Острогского района Ровенской области в среднем течении р. Горынь. На поселении в уроч. Подлужье исследовано углубленное жилище и несколько ям, собран небольшой вещевой материал. На поселении в уроч. Ожогоша найдены отдельные фрагменты керамики. Полученные материалы указывают на некоторые особенности памятников поморской культуры на Западной Волини.

* Посудина зберігається у Луцькому обласному музеї.

¹⁵ Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры.— СА, 1960, № 3, с. 298; Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. М.—Л., 1966, с. 214—219; Мачинский Д. А. О соотношении пшеворской и зарубинецкой культур.— Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве. М., 1965, с. 11—12.

І. Б. ЗЕЛЕНЕЦЬКА

Нове поселення зарубинецького типу в Подесенні

В 1976 р. Середньодніпровською ранньослов'янською експедицією ІА АН УРСР було проведено розкопки поблизу с. Киселівки Чернігівського району на поселенні, що відноситься до пізнього етапу існування зарубинецької культури, тобто рубежу н. е.— І ст. н. е.

Цей історичний період характеризується значними змінами у житті дніпровських зарубинецьких племен в результаті сарматської експансії у Подніпров'я¹. Напади сарматських загонів на городища Подніпров'я та контроль, встановлений ними над цією територією, близько середини І ст. н. е. поклали край зарубинецькій осілості в даному районі. Починається рух зарубинецького населення в нові, порівняно спокійні на той час місця; змінюється вигляд поселень, побут зарубинецьких племен Середнього Подніпров'я.

Північна межа просування сармат проходила, як встановлено, в районі сучасного Києва, тому можна припустити, що найбільш безпечним був район верхів'їв Дніпра та Подесення.

Висловлена в свій час П. М. Трет'яковим² версія про розселення зарубинецьких племен по Десні на початку нової ери знаходить підтвердження в археологічних матеріалах. Звичайно, тут йдеться не про тотальне їх переселення в Подесення, а тільки про переміщення певної частини мешканців.

Вивчення зарубинецьких пам'яток у Подесенні почалося порівняно недавно. У 1949—1950 рр. Сеймсько-Слов'янською експедицією під керівництвом Д. Т. Березовця було відкрито ряд пізньозарубинецьких поселень на Сеймі³. У 1955—1958 рр. Ф. М. Заверняєв виявив і дослідив 9 поселень цього часу по р. Судості — правій притоці р. Десни та 12 — на північ від Брянська⁴. Під його ж керівництвом протягом кількох років провадилися дослідження пізньозарубинецького поселення поблизу м. Почеп (уроч. Грудок), яке дало назву усій групі пам'яток цього часу у Верхньому Подесенні⁵. Крім того, це поселення й досі залишається найбільш повно дослідженою зарубинецькою пам'яткою зазначеного району. Тут же Д. Т. Березовцем, П. М. Трет'яковим, Є. А. Шмідтом та іншими були відкриті й різною мірою вивчені поселення пізньозарубинецького часу Хотильове, Сінькове, Спартак тощо. Вони утворили кістяк почепської групи пізньозарубинецьких старожитностей⁶.

У гирлі Десни різними дослідниками й в різний час також було відкрито кілька зарубинецьких пам'яток — могильник біля с. Пухівка, поселення та могильник поблизу сіл Хотянівка та Погреби⁷.

Таким чином, карта пізньозарубинецьких старожитностей Верхньої та Нижньої Десни досить докладна, хоча й не на всіх пам'ятках проводилися детальні розкопки. Набагато гірше становище в районі Се-

¹ Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры. Киев, 1972.

² Трет'яков П. Н. Зарубинецкая культура и поднепровские славяне.— СА, 1968, № 4, с. 58—68.

³ Березовець Д. Т. Звіт про роботу Сеймсько-Слов'янської експедиції в 1949 р.— НА ІА АН УРСР.

⁴ Заверняєв Ф. М. Селища бассейна р. Судости.— СА, 1960, № 4, с. 180—194.

⁵ Заверняєв Ф. М. Почепское селище.— МИА, № 160. М.—Л., 1969, с. 88.

⁶ Трет'яков П. Н., Шмідт Е. А. Древние городища Смоленщины. М.—Л., 1960, с. 134—140.

⁷ Хвойка В. В. Древние обитатели Поднепровья и их культура в доисторические времена. Киев, 1913; Канівець В. І. Звіт про розвідкові розкопки біля с. Погреби в 1952 р.— НА ІА АН УРСР; Максимов Е. В. Среднее Поднепровье на рубеже нашей эры.

редньої Десни. Донедавна тут взагалі не велись роботи, що мали на меті виявити саме зарубинецькі матеріали. Кілька відомих на цій території селищ було відкрито випадково, при дослідженні пам'яток інших культур. Так, наприклад, культурний шар з матеріалами зарубинецького часу виявив Д. І. Бліфельд, досліджуючи давньоруський могильник поблизу с. Табаївка Чернігівського району⁸. У 1968 р. під час розвідки В. І. Неприної було зібрано підйомний матеріал на поселенні поблизу хутора Оборок Бахмацького району Чернігівської області⁹. У 1975 р. Середньодніпровською експедицією ІА АН УРСР на чолі з Є. В. Максимовим при розкопках поселення ІХ—Х ст. біля м. Седнева Чернігівської області (уроч. Орешня) також було виявлено культурний шар зарубинецького часу¹⁰.

Проте, як уже говорилося, всі ці знахідки мали випадковий, фрагментний характер і Середнє Подесення залишалося білою плямою на карті зарубинецьких старожитностей.

Поселення поблизу с. Киселівки було виявлено у 1975 р. розвідувальним загonom Середньодніпровської експедиції за участю місцевих краєзнавців, а через рік тут розпочав роботу стаціонарний загін експедиції.

Це поселення — Киселівка ІІІ (Киселівка І, ІІ — пам'ятки культури київського типу) — розташоване за 14 км на північний схід від м. Чернігова на краю невисокої тераси лівого берега р. Замглай — правобережної притоки Десни. На східній ділянці, де простежується найбільше скупчення підйомного матеріалу, встановлено наявність культурного шару перших століть н. е. Тут було закладено два розкопи площею 60 та 65 кв. м. Після зняття орного шару на розкопі І та зачистки його площі виявлено пляму, близьку за формою до трикутника (рис. 1). Її оточував неглибокий рівчак шириною 0,3 м та глибиною 0,15 м. В центрі споруди були дві невеликі ямки, мабуть, від стовпів, а вдовж стін ззовні — п'ять господарських ям — льохів округлої форми, діаметром та глибиною близько 1 м. На північ від споруди розчищено залишки обпалених колод або стовпів, що були, ймовірно, частиною цієї будівлі — житла шатрової конструкції. Скоріш за все, споруда мала сезонний або тимчасовий характер, на що вказує як її конструкція, так і відсутність будь-яких опалювальних приладів.

Заповнення житла містило керамічний матеріал та нечисленні кістки тварин. Кераміка репрезентована кухонним та столовим посудом (рис. 2, 1—20). До першої категорії входять опуклобокі горщики (плечка, розташовані насередині чи $\frac{1}{3}$ висоти посудини) з виразними, плавно відігнутими назовні вінцями прямих чи загнутих обрисів (рис. 2, 1—4). Діаметри отворів від 10 до 32 см. По краю вінця у більшості випадків (близько $\frac{2}{3}$ усієї кількості фрагментів) прикрашені по зрізу чи збоку досить виразними відбитками кінця пальця або, рідше, насічкою, близько $\frac{1}{5}$ усіх донець зі збереженою придонною частиною мають сліди вертикальних розчосів, зроблених за допомогою трави або тріски (рис. 2, 10).

Друга категорія керамічних знахідок — столовий посуд — становить до 11% усього керамічного матеріалу з житла І. Це лощені миски чорного чи коричневого кольору з плавним вигином високих вінець та дещо згладженим ребром. Грані на внутрішньому боці відсутні. Миски досить високі (до 15 см) при відносно вузькому отворі — до 26 см (рис. 2, 11—20).

⁸ Бліфельд Д. И. Древнейшее славянское поселение на Черниговщине.— КСИА АН УССР, вып. 1. К., 1952, с. 53.

⁹ Неприна В. І., Корпусова В. М. Розвідка по Десні та Сейму.— АДУ, вып. V. К., 1972, с. 351—352.

¹⁰ Максимов Е. В. Отчет о работе Среднеднепровской раннеславянской экспедиции в 1975 г.— НА ИА АН УССР.

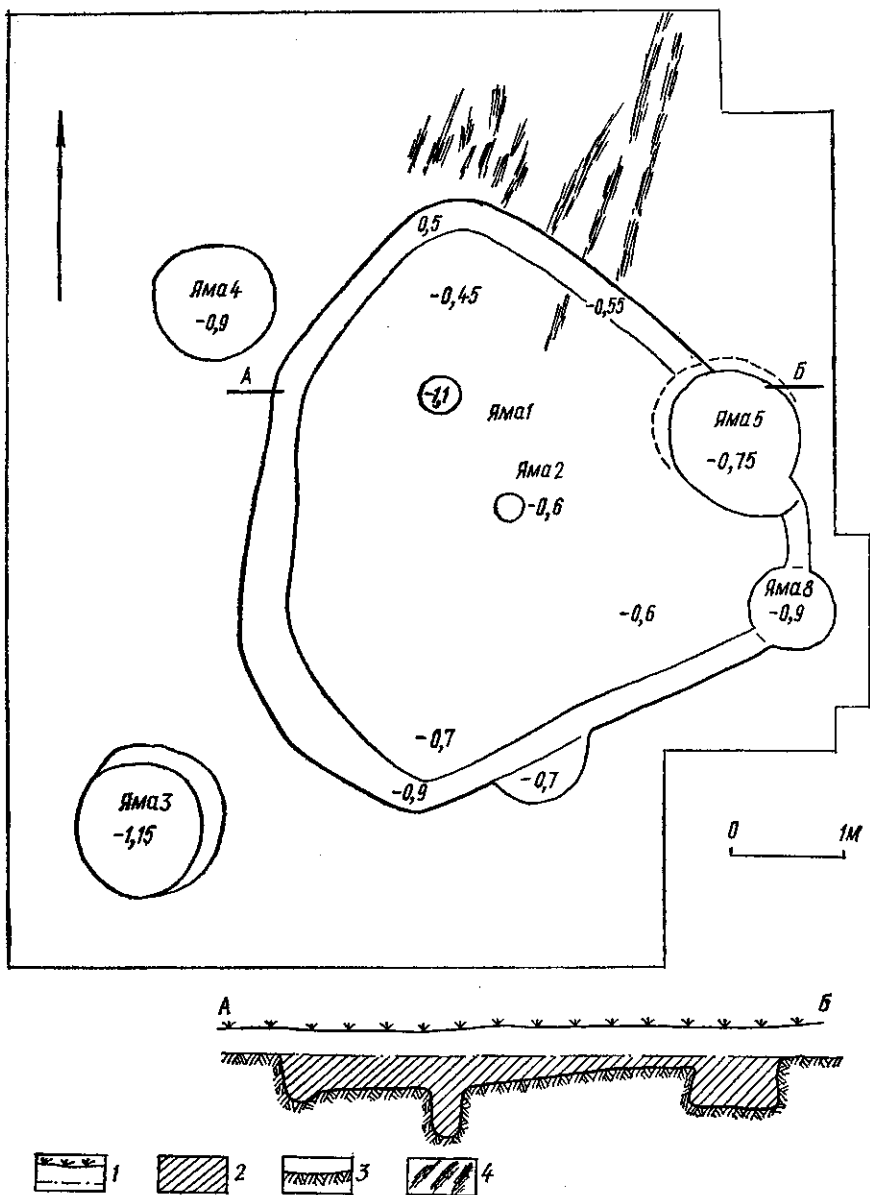

Рис. 1. План житла і поселення Киселівка III:

1 — орний шар; 2 — заповнення житла; 3 — материк; 4 — залишки обпаленого дерева.

У заповненні житла 1 знайдено, крім того, уламок вічкової намисти-ни з синього скла (рис. 4, 1).

У розкопі II, закладеному на відстані 5 м від попереднього, після зняття гумусного шару зафіксовано залишки житла, близького за формою до чотирикутника (рис. 3). Його заповнення було незначним. Горизонтальна, добре втрамбована долівка заглиблена у материк всього на 0,10—0,25 м. В центральній частині житла була яма від центрального стовпа, що підтримував покрівлю. Біля неї виявлено відкрите вогнище у вигляді невеликого заглиблення, заповненого золою та дрібним деревним вугіллям. Зовні до стін будівлі примикали сім ям-льохів звичайної круглої форми, діаметром 0,50—1,0 м. В їх заповненні, як і в житлі, зібрано уламки кераміки зарубинецького типу, що принципово

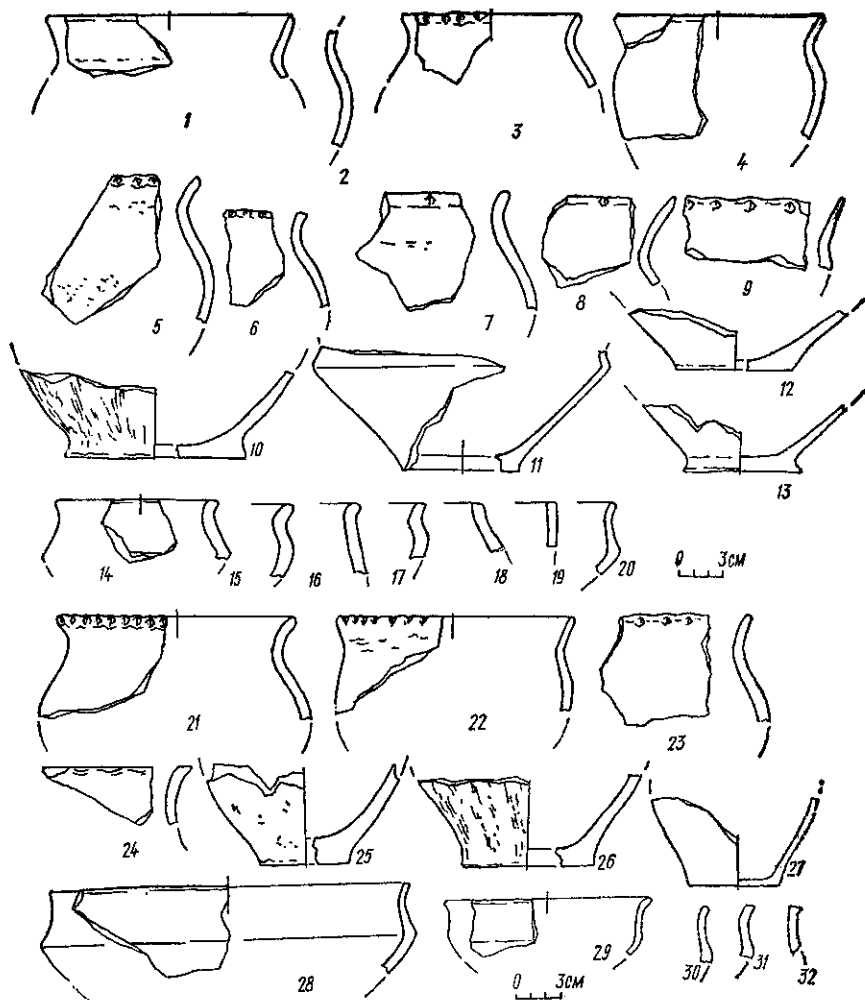

Рис. 2. Кераміка з поселення Киселівка III:

1—20 житло 1; 21—32 — житло 2.

не відрізняється від знайденої у першому житлі (рис. 2, 21—32). Це горщики таких самих форм та лощені миски. Трапився один уламок стінки горщика з орнаментом — чіткими відбитками нігтя. Є одна знахідка простих вінець, що повторюють профіль вінець лощеної миски.

На рівні підлоги житла 2 знайдено фрагментований залізний серп та ніж з прямою спинкою, тобто пізньозарубинецького типу (рис. 4, 2, 3).

На жаль, у матеріалах поселення не було речей, що допомогли б чітко його датувати. Тому висновки про час його існування можна зробити лише на підставі типологічного аналізу матеріалу.

В першу чергу звертають на себе увагу особливості топографії пам'ятки. Розташування поселень у низинах, поблизу води, характерне для пізнього етапу існування зарубинецької культури, тобто першої чверті I тис. н. е., в той час як більш ранні пам'ятки займали звичайно край високої корінної тераси. Подібна локалізація поселень у низинах відзначена для Почепського та Синьківського селищ на р. Судості, Спартак та Хотильове на Верхній Десні, Хотянівки на Нижній Десні та

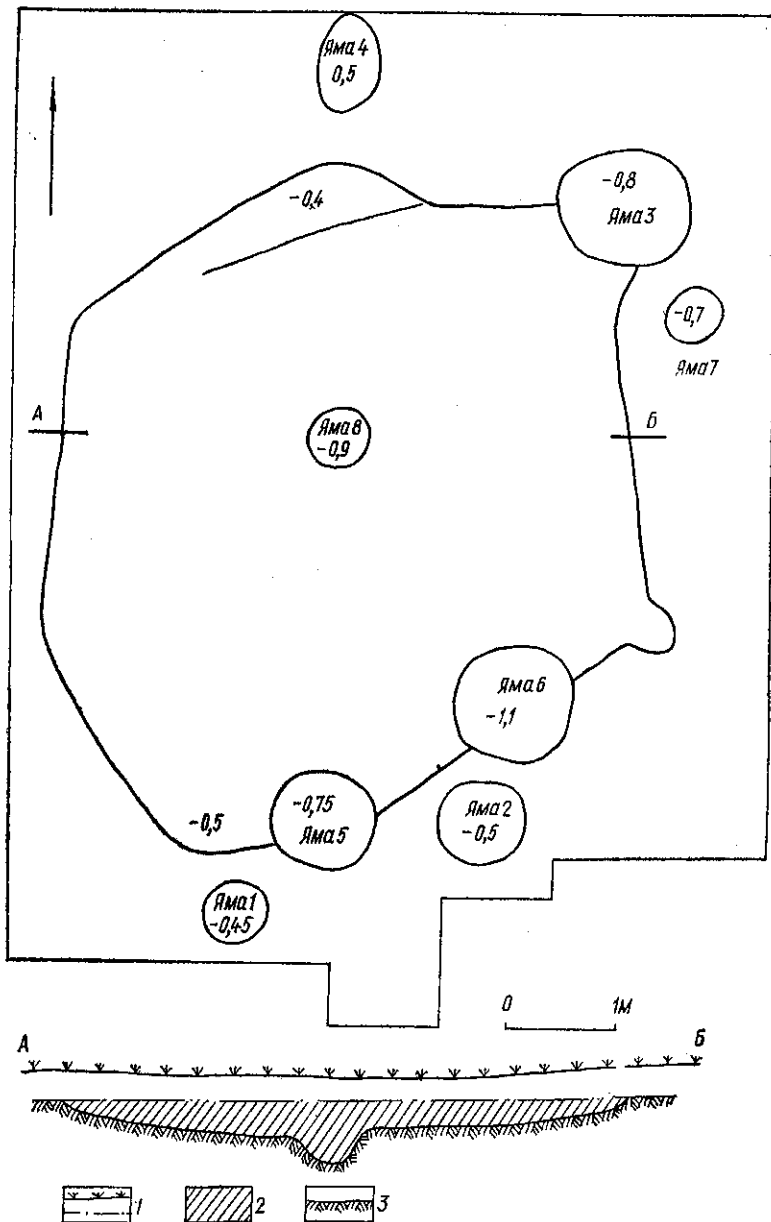

Рис. 3. План житла 2 поселення Киселівка III:

1 — орний шар; 2 — заповнення житла; 3 — материк.

для ряду пізньозарубинецьких старожитностей середньодніпровської групи (Лютіж, Оболонь-Луг IV, поселення на р. Трубіж¹¹).

Незначний культурний шар простежується лише поблизу жител і разом з невеликими розмірами самого поселення вказує на нестабільність зарубинецького суспільства в період кризи на початку нової ери. Подібні селища з невідразними ознаками осілого життя були залишені

¹¹ Заверняев Ф. М. Почепское селище, с. 89; Шмидт Е. А., Третьяков П. Н. Древние городища Смоленщины, с. 134; Бидзиля В. И., Пачкова С. П. Зарубинецкое поселение у с. Лютеж.— МИА, № 160. М.—Л., 1969, с. 51; Савчук А. П. Поселения зарубинецкой культуры в поречье р. Трубеж.— МИА, № 160. М.—Л., 1969, с. 82—87.

розрізненими колективами переселенців з району Середнього Подніпров'я.

Цей висновок підтверджує й те, що курінна конструкція житла 1, яка не має аналогій, явно не розрахована на тривале використання. Що ж до житла 2, то такі злегка заглиблені в ґрунт будівлі, чотирикутні у плані, відомі на пізньозарубинецьких пам'ятках середньодніпровської групи, хоча й не являють собою домінуючого тут типу житлових споруд. Для деснянських поселень типу Почепа характерним житлом є квадратна напівземлянка з долівкою, заглибленою в ґрунт на 0,5—0,8 м, та сторонами довжиною 3—4 м. З житлом 2 їх зближують деякі конструктивні особливості (наявність центрального стовпа й відкритого вогнища в центрі будівлі). Ці особливості є характерною рисою пізньозарубинецьких пам'яток Подесення і зберігаються тут протягом другої та третьої чвертей I тис. н. е.¹²

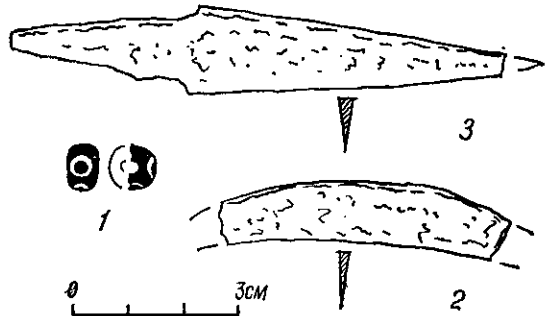

Рис. 4. Індивідуальні знахідки з поселення Киселівка III:

1 — вічкова намистина (житло 1); 2 — уламок залізного серпа; 3 — залізний ніж (житло 2).

Керамічний комплекс Киселівки III знаходить аналогії в матеріалах цього ж часу з Середнього Подніпров'я та Подесення. Опуклобокi горщики з вінцями, орнаментованими відбитками пальця, були дуже поширеним типом кухонного посуду протягом існування зарубинецької культури на розглянутій території. Проте безпідставно вважати, що горщики з комплексу поселення належать саме до пізнього III періоду і з'являються на Десні разом з населенням, що прийшло сюди з Подніпров'я. По-перше, вдавлення на вінцях виразні й досить часті (як на горщиках з комплексів Хотянівки, Почепа, Спартак та ін.¹³) і мають аналогії на пізньозарубинецьких пам'ятках на Середньому Дніпрі (поселення Грині, Казаровичі — уроч. Горки, Таценки¹⁴). По-друге, на придонних частинах багатьох посудин є розчоси (житло 1 — 15%, житло 2 — 20%), подібні до тих, що трапляються на пізніших пам'ятках зарубинецької культури. Загалом горщики з опуклим тулубом, описаною вище орнаментациєю та розчосами в придонній частині можна вважати характерною рисою пізньозарубинецьких пам'яток Київського Подніпров'я та Подесення. В них поєднані риси, притаманні раннім керамічним формам (спосіб орнаментациї та «скіфоїдна» опуклобока форма посудини) та більш пізнім (зокрема, згадані розчоси).

Друга група представлена лошеними мисками досить стабільних форм. Миски з плавним, ес-подібним профілем стають широко розповсюдженими в пізньолатенський час і з'являються на багатьох зарубинецьких пам'ятках Середнього та Верхнього Подніпров'я, Полісся, Південного Бугу.

Таким чином, кераміка разом з типом жител та топографією поселення свідчить про належність Киселівки III до пізньозарубинецького

¹² Третяков П. Н. Древности II и III четвертей I тыс. н. э. в Верхнем и Среднем Подесенье.— В кн.: Раннесредневековые восточнославянские древности. Л., 1974, с. 57—58.

¹³ Заверняев Ф. М. Почепское селище, с. 106—110; Третяков П. Н., Шмидт Е. А. Древние городища Смоленщины, с. 188.

¹⁴ Максимов Е. В. Новые зарубинецкие памятники в Среднем Поднепровье.— МИА, № 160. М.— Л., 1969, с. 39—45.

часу. Цікаво, що кераміка заключної фази цієї культури, незважаючи на ряд локальних відмінностей, досить одноманітна (мається на увазі склад керамічного комплексу та загальні форми посудин) навіть там, де окремі групи пам'яток не зв'язані між собою генетично, як на Середньому Подніпров'ї та Подесенні.

Варто звернути увагу на майже повну відсутність серед матеріалів деснянських поселень пізньозарубинецького типу предметів античного імпорту (Киселівка III, Спартак, Чулатове), звичайних для раннього періоду цієї культури як у Середньому Подніпров'ї, так і в Посейм'ї (Харівка, Мар'янівка Путивльського району) й відомих у дещо пізніших пам'ятках (Почеп). Цей факт пояснюється кризою античних центрів (зокрема, Ольвії — головного постачальника імпорту в Подніпров'я) у першій чверті I тис. н. е. Традиційні зв'язки зарубинецької культури з Північним Причорномор'ям змінюються в нових історичних умовах в результаті впливу балтських та шеворських племен — безпосереднього чи сприйнятого від інших культур. Цей вплив добре відчувається на пам'ятках Подесення. Північне походження мають розчоси на горщиках, у деяких типів мисок є аналоги на шеворських пам'ятках. Ці ж нові тенденції спостерігаються й на поселеннях середньодніпровської зони (Грині, Казаровичі).

Вже давно стало очевидним і про це багато писали, що зарубинецька традиція не припиняє існування в середині I ст. н. е. Навпаки, цей час можна вважати початком нового етапу в розвитку культури, кульмінацією якого було формування нових груп пам'яток — на Верхній Десні, на Південному Бузі, в поріччі Трубежа. Питання про початок цього процесу поки ще вирішене тільки для почепської групи. На підставі розглянутих матеріалів можна припускати, що зарубинецькі племена просувались по Десні, від її гирла до верхів'їв, і, якщо вважати поселення типу Киселівка III проміжними ланками цього просування, то воно відбулося в першій чверті I тис. н. е. Проте не виключена участь у формуванні почепської групи інших, більш південних лівобережних угруповань. Звідти, очевидно, здійснювався контакт верхньодеснянського населення з мешканцями городищ Нижнього Подніпров'я, а також з античними центрами в ранньоримський час. Про південні зв'язки почепської групи свідчать форми мисок, скляні вироби, деякі інші предмети імпорту (наприклад, печатка з єгипетського фаянсу, знайдена на Почепському селищі).

На перехідний характер поселення Киселівка III вказують ще й такі обставини. У керамічному матеріалі пам'яток кінця I—II ст., таких, як Грині, Казаровичі, спостерігаються форми, близькі до кераміки наступного періоду — другої чверті I тис. н. е. Те ж саме відзначене й для поселень на Десні, що виникають пізніше Киселівки III (наприклад, Чулатове). В цьому плані слід розглядати й особливості в розташуванні поселень, і конструктивні деталі жител. На Середньому Подесенні таких особливостей в керамічному матеріалі не виявлено, а в житловому будівництві вони тільки починають виникати (центральний стовп у житлі та відкрите вогнище). Тому можна зробити висновок, що поселення Грині та Казаровичі хронологічно ближчі до почепської групи, ніж Киселівка III, виникають одночасно з нею і далі становлять основний субстрат формування культури київського типу в двох головних районах її поширення — Середньому Подніпров'ї та Верхньому Подесенні у другій чверті I тис. н. е. Щодо поселень типу Киселівка III (тобто району Середньої Десни), то вони хронологічно й територіально займають проміжне місце між зарубинецькими пам'ятками рubeжу н. е. та пам'ятками зарубинецького типу I—II ст.

Поки що важко з'ясувати, яку роль відіграло пізньозарубинецьке населення Середнього Подесення у формуванні тут пам'яток культури київського типу, хоча останні відомі в цьому районі у великій кількості.

Вирішити це питання можна буде лише після дальшого, більш детального вивчення вказаної території і насамперед відкриття тут нових пізньозарубинецьких пам'яток.

И. Б. ЗЕЛЕНЕЦКАЯ

**Новое поселение
зарубинецкого типа
в Подесенье**

Резюме

Поздnezарубинецкие поселения на территории Среднего Подесенья стали изучать лишь в последнее время. Среднеднепровской раннеславянской экспедицией на поселении Киселевка III в 1975 г. были исследованы остатки двух углубленных жилищ. Керамика представлена лепными округлобкими горшками и лошеными мисками. На основании типологического анализа материала поселение было отнесено к началу I в. н. э. Возможно, что Киселевка III — пункт на пути продвижения зарубинецких племен из Среднего Поднепровья в районы Верхнего Подесенья в условиях сложной политической обстановки, сложившейся в Поднепровье в первые века н. э.

Несомненно, что поздnezарубинецкие памятники Подесенья явились основным субстратом формирования последующих культур на этой территории.

О. М. ПРИХОДНЮК

**Городища Халеп'є і Григорівка
на Середньому Дніпрі**

Під час археологічного сезону 1971 р. Канівська слов'яноруська експедиція Інституту археології АН УРСР провела обстеження давньоруських городищ Середнього Подніпров'я в зоні Канівської ГЕС з метою визначення, наскільки загрожує цим пам'яткам руйнування водами водосховища і де невідкладними є охоронні розкопки. Обстежувались городища в Трипіллі, Халеп'ї, Вітачеві, Іван-Горі, Щучинці, Ходорові, Григорівці, Монастирку.

Для проведення охоронних робіт було обрано городища в с. Халеп'є Обухівського району Київської області та с. Григорівка Переяслав-Хмельницького району тієї ж області*. Незважаючи на те, що вони відомі ще з кінця минулого століття, стаціонарні дослідження тут не велись, крім того, їм у першу чергу загрозувало затоплення з підняттям рівня Дніпра.

Халеп'є — давньоруське городище, розташоване на північно-східній околиці села, на правому високому березі Дніпра, зайнятому колгоспними будівлями та садибами колгоспників. Це ділянка над урвищем висотою 25—30 м, що постійно підмивається паводками Дніпра. Внаслідок розмивів значна частина городища обвалилася, в окремих місцях чітко простежується культурний шар та сліди заглиблених споруд.

Пам'ятка складається з укріпленого дитинця площею близько 1,5 га та посаду площею понад 10 га, розміщеного на території сучасного села.

Дитинець займає відроги корінного берега, з північного боку обмежені глибокою долиною, по якій протікає струмок, що впадає в Дніпро. Зі сходу дитинець оточений глибоким яром. З напільного боку городище укріплене валом, ледь помітним на поверхні, та ровом, по якому тепер проходить ґрунтова дорога (рис. 1). Північна частина дитинця (з боку Дніпра) зайнята колгоспними будівлями, а південна — будинками та присадибними ділянками колгоспників.

* Експедиція у Халеп'ї працювала в складі В. Й. Довженка (начальник експедиції), А. І. Кубишева, О. М. Приходнюка, О. О. Паршиної, С. П. Пачкової, В. В. Чумаченка; в Григорівці — В. Й. Довженка, А. І. Кубишева, О. М. Приходнюка, О. О. Паршиної та В. В. Чумаченка.

На поверхні трапляються знахідки давньоруського часу та ліпні фрагменти кераміки другої половини I тис. н. е.

Основні роботи в с. Халеп'є були сконцентровані на території дитинця, де розміщувався колгоспний двір, який на значній площі відведено під тік, викладений цеглою та забетонований. Навколо дерев'яної будівлі (з чотирьох її сторін) при допомозі бульдозера було знято цег-

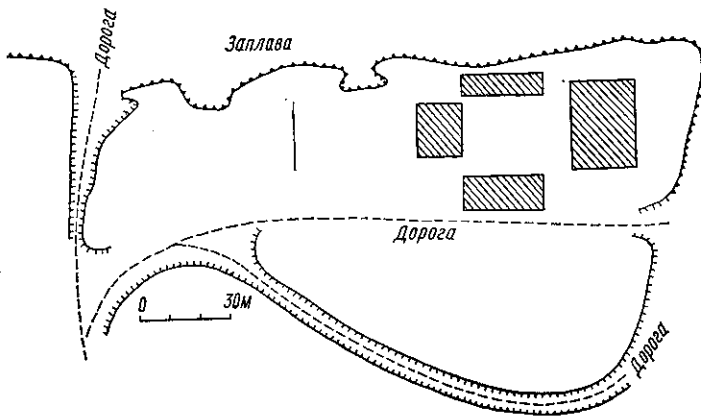

Рис. 1. Схематичний план городища в с. Халеп'є (заштрихованими квадратами позначено розкопки).

ляне та бетонне покриття і верхній шар ґрунту на 25—30 см. Площа розчищених ділянок становила 1225 кв. м. Після зачистки південної ділянки № 1 (17 × 12 м) виявлено об'єкти, сконцентровані в східній її частині. Біля північного кута розкопу відкрито частину давньоруської напівземлянки, яка перерізалася пізньою ямою.

Напівземлянка прямокутна в плані, глибиною 0,5—0,6 м від сучасної поверхні, орієнтована стінами за сторонами світу. Збереглася лише південно-східна частина житла розмірами 3,4 × 2,2 м. Його долівка вимощена глиною і обпалена *. В південно-західному куті простежено залишки глинобитної, овальної в плані печі діаметром 1,4 м. Її західна частина зруйнована пізніми перекопами. В перерізі черинь печі лінзоподібний, він складався з шарів глини та прошарків золи і вугілля. Заповнення напівземлянки — темний ґрунт, перемішаний з давньоруською керамікою, вугіллям та попелом. Знайдено також кістяну голку та кістки тварин.

У південно-східному куті розкопу було виявлено пляму неправильної в плані форми, в якій трапляється різночасний матеріал. В результаті зачистки в південно-східній частині заповнення на глибині 0,4—0,5 м від сучасної поверхні простежено овальну в плані яму з більшим діаметром 1,4 м і глибиною 0,5—0,6 м від сучасної поверхні. Її заповнював пухкий ґрунт, серед якого виявлено кістки тварин та кераміку XVII—XVIII ст., а можливо, й пізнішого часу.

Яма перерізала велике прямокутне з заокругленими кутами приміщення розмірами 5 × 4 і глибиною 0,8 м від сучасної поверхні. Очевидно, це залишки якоїсь будівлі, де знайдено пізньосередньовічну кераміку, кахлі та перетлілі кістки тварин. Є й давньоруська кераміка, особливо багато її було в центральній частині. Як з'ясувалося згодом, тут розташована яма давньоруського часу, що була зрізана пізнішою будівлею. Простежено лише плоске овальне дно діаметром 2 на глибині

* Долівки жител підмашувалися глиною і випалювалися в зв'язку з тим, що матеріком тут був пісок, який залягав на глибині 0,35—0,40 м від сучасної поверхні.

0,9—1 м від сучасної поверхні. Виявлена тут кераміка належить до XII—XIII ст. У заповненні ями знайдено й фрагмент ліпної ранньосередньовічної сковорідки.

Вздовж східної стінки розкопу розчищено три ями з керамікою XVII—XVIII ст.

Ділянку № 2 площею 14×20 м було досліджено на схід від дерев'яної будівлі. Культурний шар потужністю 0,3—0,5 м залягав на глибині 0,3—0,4 м від поверхні. Він сильно зруйнований пізніми перекопами.

На площі розкопу зафіксовано три глинобитних вогнища. Перше з них виявлено в південно-західному куті на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. Це овальна споруда діаметром близько 1 м. За 3 м на схід від неї на тій же глибині розчищено друге вогнище діаметром близько 1,1 м. Між ними на площі 18 кв. м простежується глиняна підмазка з вкрапленнями дрібної перепаленої глини, вуглинок, давньоруської кераміки тощо. Третє вогнище відкрито поблизу південно-західного кута розкопу на глибині 0,5 м від сучасної поверхні. Воно овальне в плані, діаметром 1,2 м. Навколо нього на площі близько 20 кв. м місцями наявна глиняна підмазка, на якій знайдено давньоруську кераміку. Не виключено, що в обох випадках зафіксовано залишки наземних жител з глинобитними вогнищами. Біля східної стінки розкопу на площі 25 кв. м простежено плями глиняної підмазки, яка залягала на глибині 0,4—0,5 м від сучасної поверхні. Тут виявлено скупчення давньоруської кераміки. Можливо, що це долівка якоїсь наземної споруди.

Ділянка № 3 площею 20×11 м розчищена вздовж західної стінки дерев'яної будівлі на глибину 0,3—0,4 м від сучасної поверхні. Як і в попередніх випадках, культурний шар тут сильно перекопаний. Зафіксовано лише окремі сліди давньоруських об'єктів.

У північно-східному куті розкопу на глибині 0,4 м від сучасної поверхні розчищено овальний у плані глинобитний черінь діаметром 1 м, в який була вмурована давньоруська кераміка. На ньому був попіл, вугілля та фрагменти давньоруської кераміки XII—XIII ст. Навколо череня на площі 6 кв. м подекуди трапились підмащені глиною, утрамбовані ділянки з включеннями печини, вуглинок і кісток тварин. Очевидно, це залишки наземного житла.

Ще один глинобитний черінь неправильної в плані форми, розмірами $0,7 \times 0,6$ м, виявлено у центральній частині розкопу на глибині 0,4 м від сучасної поверхні. На цьому лежали фрагменти давньоруської кераміки. Біля західної стінки розкопу простежено невелику овальну яму діаметром 1,2 і глибиною 0,5 м від сучасної поверхні, в якій була давньоруська кераміка XII—XIII ст.

На ділянці № 4 площею 40×10 м, розчищеній з північної сторони дерев'яної будівлі (з боку Дніпра), археологічних об'єктів не виявлено.

За 100 м на захід від дитинця, на території посаду, де в берегових відшаруваннях спостерігались заповнення з культурними залишками давньоруського часу, було закладено невеликий розкоп розмірами 5×5 м. Тут виявлено залишки прямокутної давньоруської напівземлянки, північна частина якої зруйнована урвищем. Південна стінка, що збереглася повністю, мала довжину 3,3 м, західна і східна (які збереглися частково) — 2 і 1,5 м. Споруда орієнтована стінами майже за сторонами світу. Долівка житла заглиблена в ґрунт на 0,8 м від сучасної поверхні, вона вимасчена шаром глини товщиною 5 см і обпалена. Підмазка збереглася лише місцями.

В південно-західному куті стояла кругла в плані, куполоподібна піч діаметром 1,4 м. Глиняні стіни її, товщиною 20 см в основі, збереглися на висоту 15 см. Челюсті шириною 50 см розташовані зі східного боку. Глинобитний черінь споруджено на висоті 20 см від рівня долівки. Заповнення споруди складалося з піску, густо перемішаного з попелом,

вугіллям і давньоруською керамікою XII—XIII ст. Трапляються денця з клеймами. Серед інших знахідок виділяються залізний ніж, два кам'яних бруски та кістяна проколка.

Над заповненням напівземлянки на глибині 20—30 см від сучасної поверхні зафіксовано пізньосередньовічний матеріал у вигляді окремих фрагментів кераміки та керамічних кахлів.

Григорівка — також городище давньоруського часу. Дніпро в районі с. Григорівки протікає з півночі на південь з незначним відхиленням на захід. Городище і прилягаюче до нього поселення розташовані на правому березі Дніпра, на пологому підвищенні, що починається приблизно за 0,5 км від ріки. Підвищення в нижній частині шириною близько 2000, а у верхній 500 м обмежене двома пагорбками і ярами. З півдня цю територію оточує яр, що має два відгалуження, які починаються за 400 м від його гирла. Ліве відгалуження обмежує площу поселення з півдня, а праве ділить його на дві частини. В північній половині розміщено дитинець та прилягаючий до нього посад (уроч. Городок), у південній — лише поселення (уроч. Кут). Загалом сліди культурного шару у вигляді фрагментів давньоруської кераміки простежуються на поверхні за схилом протягом 1000 м зі сходу на захід і 700 м з півночі на південь. Поблизу дитинця знайдено ліпну кераміку дофеодалного часу, шиферні прясла, залізну дужку відра, давньоруську кераміку та фрагмент людського черепа.

Місцевість, де розташоване городище, відзначається топографічною складністю. Вздовж правого берега Дніпра тягнуться численні давно утворені глибокі яри та балки і підвищення з крутими й пологими схилами, порослими чагарником та лісом. На дні багатьох ярів і балок протікають струмки, а зі схилів пробиваються джерела. Навіть і тепер тут багато важкопрístupних місць. Отже, городище було надійно захищене від рапових нападів.

Дитинець городища, споруджений на правому боці глибокого яру, являє собою овальне підвищення розмірами 60×50 м, яке оточене кільцевим валом і ледь помітним ровом. Вал піднімається над навколишньою місцевістю на 1—1,5 м, а з внутрішньої сторони — на 0,5—1 м. Зі східного і західного боків рів упирається в урвище яру. В цих місцях його ширина досягає 5—7 м. Прилягаючі до городища стінки яру підправлені і заокруглені.

Перший розкоп, закладений у східній частині городища, охоплював вал, яким воно обмежувалося з цього боку, і суміжну внутрішню ділянку. Розкоп був витягнутий з півночі на південь, упирається в урвище яру та виходив за межі оборонного рову. Його довжина 47, ширина в центрі 6, а з країв по 2 м. На поверхні валу знято верхній шар ґрунту на 20—30 см до рівня насипу, а в інших місцях до 1 м, де йшла материкова глина. Відкриті ділянки валу являли собою насип лесу, перемішаного з чорноземом, який, очевидно, було виїнято при спорудженні оборонного рову. Вал в основі завширшки 7—15 і висотою 0,7—1 м. Очевидно, його знівельовано ще в давнину. По внутрішній його поверхні простежено скупчення каміння неправильної форми, складене безсистемно. На поверхні валу виявлено сліди двох вогнищ у вигляді перепаленого ґрунту та скупчень золи. Південне з них округле в плані діаметром 1,5 м, товщина перепаленого шару до 20 см. Друге вогнище розташоване на відстані 5 м на північ від першого. Воно овальне в плані з більшим діаметром (2 м), товщина обпалення 20 см. Можливо, це сліди сигнальних вогнищ. На площі, прилягаючій до валу з внутрішньої сторони, об'єктів не виявлено.

В розкопі знайдено давньоруську кераміку XII—XIII ст., ліпні черепки другої половини I тис. н. е., залізний риболовецький гачок, залізне кресало, срібне кільце, кістяний предмет та кістки тварин. З південного боку простежено оборонний рів, що прилягав до валу. Він ши-

риною 8 м у верхній частині і звужується до 1,5 м вниз. Глибина від рівня навколишньої місцевості 2 і від вершини валу 3 м. На дні знайдено округле каміння та кістки тварин.

На південний схід від городища на території посаду було викопано п'ять пошукових траншей з метою з'ясувати стратиграфію і виявити археологічні об'єкти. У траншеї № 3 трапились сліди горілої глини і вугілля. Тут було закладено розкол розмірами 5 × 6 м, розташований на відстані 25 м від східного боку дитинця. В південній частині розкопу на глибині 0,3 м від сучасної поверхні простежено залишки якоїсь споруди. Це заглиблене приміщення прямокутної форми, розмірами 2,4 × 1,8, глибиною 0,8 м від сучасної поверхні. Долівка залягала на рівні материкового мергелю. Вздовж південної і західної стінок на глибині 0,3 м від сучасної поверхні збереглися залишки обгорілих колод товщиною 20 см. Приміщення на висоту 0,3 м від долівки було заповнено великими шматками перепаленої глини (очевидно, це частини глинобитних стін). Споруду орієнтовано стінами майже за сторонами світу. Серед розвалу знайдено давньоруську кераміку XII—XIII ст., фрагменти амфор, кістки тварин.

На відстані 1 м від цього приміщення частково досліджено ще одну споруду. На її сліди натрапили на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. В мергелевому матеріку по прямій лінії було простежено заглиблення, витягнуте з північного заходу на південний схід, глибиною 10 і шириною 20—30 см. На протилежних його кінцях були ями діаметром 0,30—0,35 і глибиною 0,35 м. Очевидно, тут виявлено сліди плахи південно-західної стінки будівлі з ямками від кутових стовпів. У південному куті споруди розчищено майже прямокутну яму з закругленими кутами розмірами 0,9 × 1,3 і глибиною 0,6 м від рівня мергелевої долівки. У півночі і півдня до ями примикали невеликі заглиблення у вигляді уступів глибиною 10—20 см. Ймовірно, вона мала господарське призначення. За 0,5 м на південний схід від неї простежено на долівці перепалену пляму діаметром 0,8 м. Заповнення приміщення складалося з темного ґрунту, перемішаного з вуглинками, золою та давньоруською керамікою XII—XIII ст. Тут же знайдено кістяну проколку та залізний рибальський гачок.

У траншеї № 5, яку було викопано на відстані 140 м на південний схід від дитинця, зафіксовано ще одне давньоруське житло. В закладений розкол розмірами 6,4 × 4,7 м потрапила більша частина споруди, нерозкопаною залишилася тільки південно-західна її ділянка.

Напівземлянка була прямокутної форми, площею близько 20—25 кв. м і глибиною 0,9 м від сучасної поверхні. Вона орієнтована кутами майже за сторонами світу. В північному куті розчищено круглу в плані глинобитну піч діаметром 1,2 м. Її споруджено на останці висотою 0,2 м від рівня долівки. Стінки товщиною 10 см збереглися на висоту 15 см. На черені та поблизу його знайдено роздавлені горщики та мідну ковану дротину. До челюстів, розташованих з південного боку, прилягала овальна в плані припічна яма розмірами 0,5 × 0,8 м і глибиною 25 см.

В західному куті напівземлянки простежено яму від кутового стовпа діаметром 0,55 і глибиною 0,4 м. Вздовж північно-західної і південно-західної стінок виявлено ще по одній овальній ямі діаметром 0,5 і глибиною 0,2—0,3 м. Це сліди опорних стовпів, які підтримували стіни.

За межами давньоруського житла, в південно-західному куті розкопу, на глибині 0,6 м від сучасної поверхні в жовтому ґрунті з вкрапленнями золи та вуглинок розчищено скупчення ліпної слов'янської кераміки третьої чверті I тис. н. е. Серед фрагментів трапляються біконічні форми.

У відслоннях лівого схилу яру в урочищі Кут на глибині 0,4—0,5 м від сучасної поверхні було простежено сліди перепаленої глини. Тут

закладено невеликий розкоп розмірами $3,6 \times 1,8$ м, в якому виявлено сильно зруйновану глинобитну піч. Від неї збереглася частина стінок та череня розмірами $1,5 \times 1$ м. Місцями вони ошлаковані. Стінки в основі шириною 0,2 м збереглися на висоту 0,3 м. За 0,7 м на схід від печі розчищено круглу в плані яму діаметром 0,7 і глибиною 0,8 м від дав-

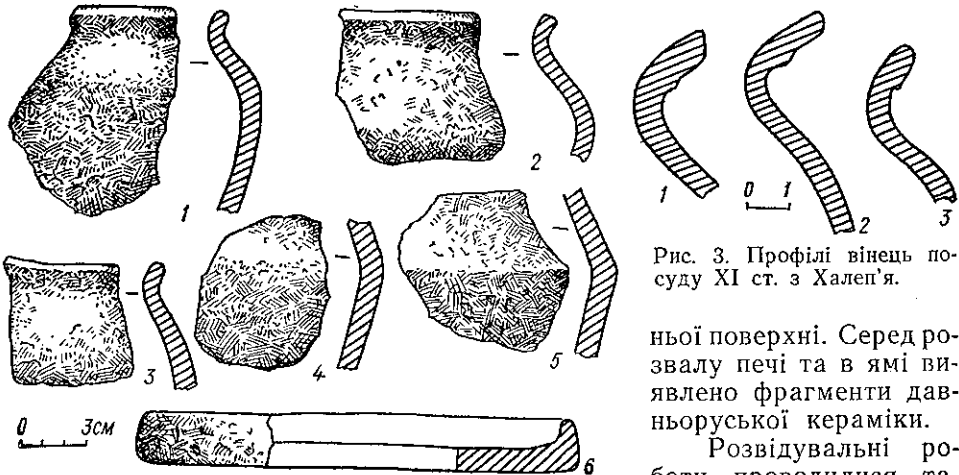

Рис. 2. Липна кераміка другої половини I тис. н. е.: 1, 3, 4, 5 — Григорівка; 2, 6 — Халеп'є.

Рис. 3. Профілі вінець посуду XI ст. з Халеп'я.

ньої поверхні. Серед розвалу печі та в ямі виявлено фрагменти давньоруської кераміки.

Розвідувальні роботи проводилися також на високому пагорбі, що має назву Тополів Горб. При шур-

фуванні місцевості і зачистці зсувів у північно-східній його частині знайдено окремі фрагменти давньоруської кераміки XII—XIII ст.

Таким чином, під час стаціонарних робіт на городищах в селах Халеп'є і Григорівка розкопано відповідно 1225 і 300 кв. м площі, на якій переважали об'єкти XII—XIII ст. Проте сліди життя у вигляді липної кераміки (рис. 2) простежуються з другої половини I тис. н. е. Незначна частина уламків з Халеп'я відноситься до XI ст. (рис. 3, 1—3). Тут виявлено також споруди періоду пізнього середньовіччя. Давньоруськими об'єктами є напівземлянки з глинобитними печами (Халеп'є, Григорівка), залишки наземних жител з глинобитними вогнищами і споруди господарського призначення (Халеп'є).

Давньоруський керамічний матеріал типовий для XII — першої по-

ловини XIII ст. Найчастіше трапляються горщики з короткою вертикальною або нахиленою шийкою та сильно відігнутими назовні округлими вінцями з жолобком з внутрішньої сторони (рис. 4, 1—11; рис. 5, 1, 2). Окремі екземпляри без жолобка (рис. 4, 12), деякі мають невелику ручку біля вінця. Є також фрагменти великих корчаг з вузьким горлом, які по тулубу прикрашені наліпними валиками з пальцьовими вдавленнями або «хвилею», фрагменти амфор київського типу та уламки покришок. На денцях багатьох виробів простежуються клейма (рис. 6, 1—15). Досить часто трапляються і фрагменти при-

Аналіз остеологічного матеріалу з с. Григорівка

Вид	Кількість кісток	Кількість особин
Бик свійський	75	4
Вівця свійська	2	1
Коза свійська	4	1
Вівця і коза свійські	16	3
Свиня свійська	28	6
Кінь	11	2
Лось	1	1
Олень благородний	1	1
Козуля	5	2
Свиня дика	2	1
Заєць русак	1	1
Курка свійська	4	2
Щука	1	1

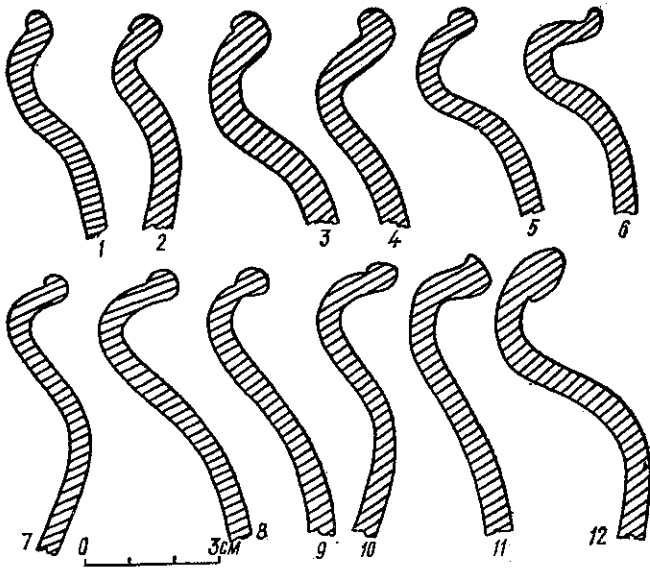

Рис. 4. Профілі вінець посуду XII—XIII ст.:
1—6 — Григорівка; 7—12 — Халеп'є.

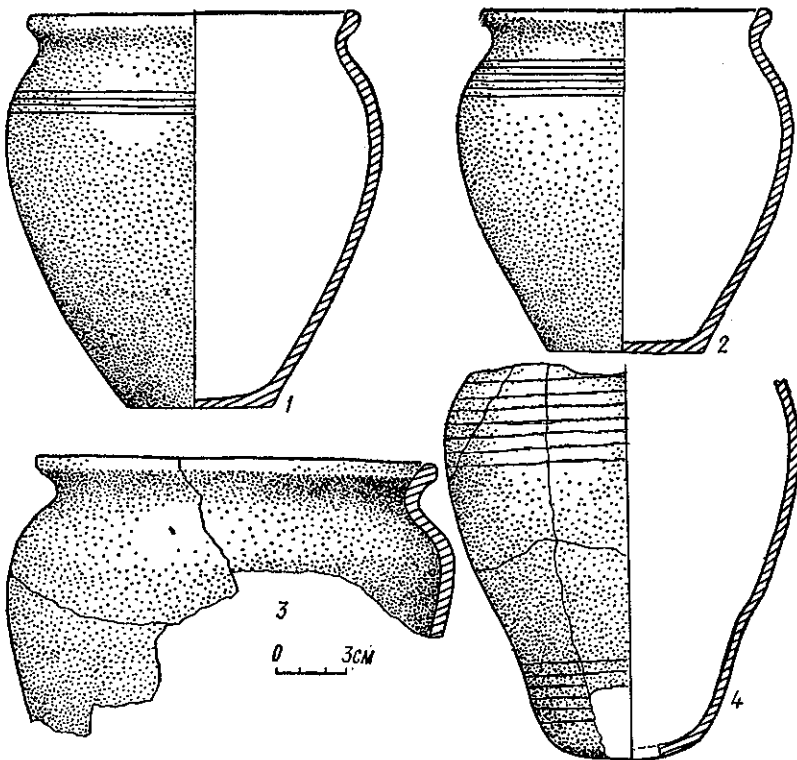

Рис. 5. Кераміка: 1, 2, 4 — Григорівка, 3 — Халеп'є.

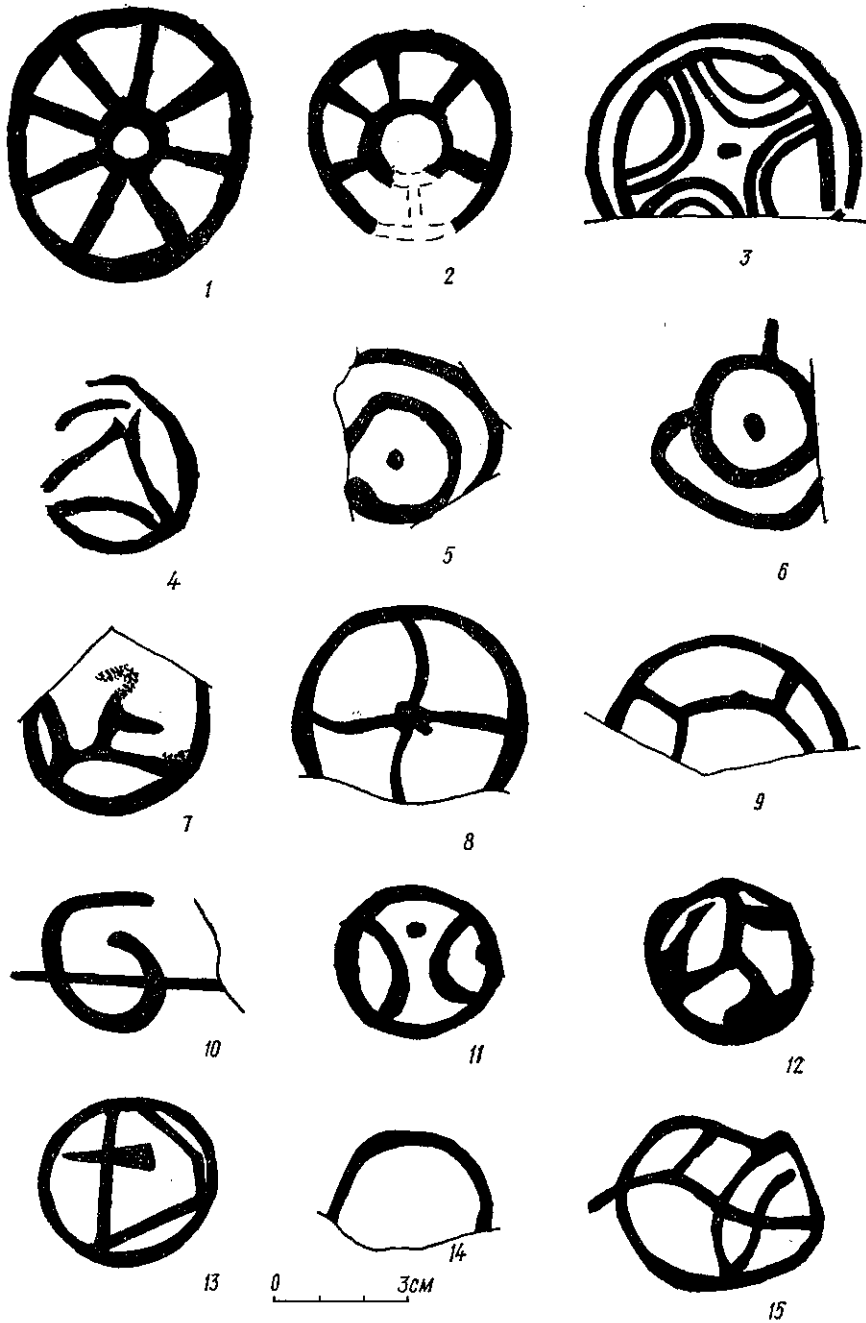

Рис. 6. Зразки клейм на денцях посуду XII—XIII ст.:

1, 2, 4—8, 10—15 — Халеп'є; 3, 9 — Григорівка.

Серед інших виробів наявні залізні предмети: частини замків, ножі (рис. 7, 10—12), скоби (рис. 7, 13), цвяхи (рис. 7, 14, 15), дужка від відра (рис. 7, 3), рибальські гачки (рис. 7, 1), кресала (рис. 7, 4, 9). З кістяних речей виявлено гребінь (рис. 7, 16), голку, проколки (рис. 7, 6, 7), предмети невідомого призначення (рис. 7, 5, 8). Знайдено також срібне кільце (рис. 7, 2), мідну дротину (рис. 7, 19), фрагменти скляних браслетів (рис. 7, 17, 18, 20, 21), шиферні прясла (рис. 7, 22, 23) та ін.

При розкопках виявлено велику кількість кісток. Проте їх не в однаковій мірі можна використовувати як джерело до вивчення господарства. Зокрема, на городищі в с. Халеп'є різночасні культурні шари перемішані внаслідок пізніх перекопів. Тому нижче наводяться лише результати визначення остеологічного матеріалу з Григорівки*.

Здобуті під час розкопок матеріали свідчать, що розквіт життя на городищах в Халеп'ї і Григорівці припадає на XII — першу половину

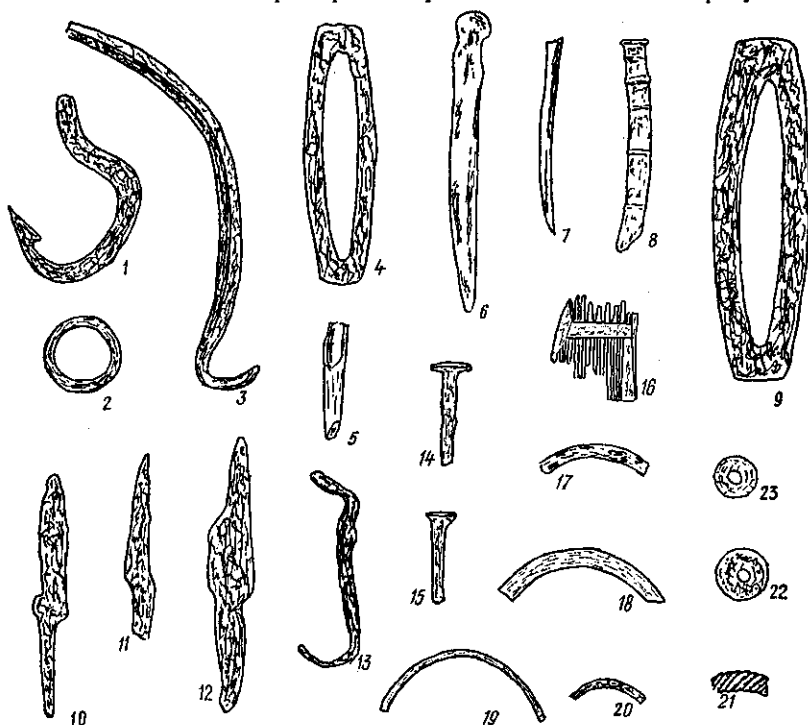

Рис. 7. Знахідки з городищ:

1—5, 7—9, 14—16, 18—24 — Григорівка; 6, 11, 12, 13, 17 — Халеп'є.

XIII ст. Проте наявність кераміки XI ст. і літописні повідомлення вказують на їх заснування в кінці XI ст. Саме до цього часу відносять перші писемні згадки про місто Халеп¹. Досліджувані городища входили до складу оборонної лінії, яка мала охороняти від кочівників південні підступи до Києва. Загинули вони внаслідок татаро-монгольської експансії (очевидно, під час батієвої навали). Проте населення не було знищено повністю. Після відходу ворога на місці городища в Халеп'ї виникло поселення, яке до наших днів зберігає назву літописного міста, а в Григорівці населений пункт засновано дещо в стороні від давньоруської фортеці.

О. М. ПРИХОДНЮК

Городища Халеп'є и Григоровка на Среднем Днепре

Резюме

В археологическом сезоне 1971 г. Каневской славяно-русской экспедицией Института археологии АН УССР были предприняты раскопки древнерусских городищ в селах Халеп'є и Григоровка в Среднем Поднепровье.

* Визначення кісток проведено кандидатом біологічних наук Н. Г. Белан.

¹ Повесть временных лет. М., 1950, с. 160.

В Халепе исследована площадь около 1225 кв. м, где обнаружены остатки наземных и углубленных жилищ, хозяйственные сооружения. В Григоровке на участке до 300 кв. м зафиксированы исключительно углубленные постройки. На городищах собран почти идентичный материал XII—XIII вв. Это керамика, изделия из железа, кости, стекла и т. д.

Кроме того, при раскопках памятников встречен раннесредневековый керамический материал, а в Халепе — и позднесредневековый.

Є. В. ЧЕРНЕНКО, О. В. СИМОНЕНКО,
В. Ю. МУРЗІН

**Ранній залізний вік
у виданнях наукових установ
Північного Кавказу**

Протягом останнього десятиріччя Чечено-Інгушський науково-дослідний інститут історії та філології і Чечено-Інгушський університет випустили серію наукових праць (збірників та монографій) з археологічних та етнографічних проблем¹. Деякі з них вже розглядалися на сторінках академічних видань². Об'єктом даного огляду є III і IV томи «Археолого-етнографічного збірника» та збірник «Археологія і питання атеїзму». Вони привернули нашу увагу переважно тому, що в ряді вміщених там статей питання давньої історії Центрального та Північно-Східного Кавказу висвітлюються в тісному зв'язку з синхронними матеріалами суміжних регіонів, і зокрема Північного Причорномор'я та Подніпров'я.

Рецензовані праці пройняті думкою про необхідність дальшого вивчення контактів аборигенного населення з іраномовними племенами степів Південно-Східної Європи в ранньому залізному віці, з'ясування впливу останніх на матеріальну культуру і, можливо, ідеологію кавказців. Оpubліковані в розглядуваних збірниках матеріали дають можливість провести подібні дослідження.

Звернімось спочатку до відповідних статей «Археолого-етнографічних збірників» (т. II, III, IV). Передусім слід відзначити багаті колекції з могильників передскіфських і скіфських часів (VIII—IV ст. до н. е.) з районів П'ятигір'я та Чечено-Інгушетії, які опубліковано в статтях В. Б. Виноградова, А. П. Рунича і Н. Н. Михайлова. Серед речових заповнень п'ятигорських некрополів виділяється серія предметів (біметалеві кинджали і мечі, бронзові двокільцеві вудила і часто вживані разом з ними трипетельні псалії, довговтульчасті бронзові наконечники стріл з ромбоподібною і овальною головою та ін.), що трактуються деякими спеціалістами або як атрибути степової, киммерійської або давньої скіфської культури³⁻⁴.

Не приєднуючись до будь-якої з цих точок зору, автори публікацій все ж роблять цілком правильний висновок про те, що кінські вудила, біметалеві кинджали, березівський псалій, ечківашський і білоріченський наконечники піхов — унікальні для Північного Кавказу предмети — потрапили до кобанців в околицях Кисловодська або від іраномовних кочівників Південно-Східної Європи, або через її посередництво.

Деталі кінської зброї і всі супутні їм предмети матеріальної культури «киммерійського» плану надзвичайно важливі для розробки абсолютної хронології як п'ятигорських, так і інших пам'яток раннькобанської культури. Ця проблема особливо актуальна нині у світлі праць О. І. Тереножкина і О. М. Лескова, які визначили два хронологічних етапи — чорногорівський і новочеркаський⁵ в культурах Півдня Європейської частини СРСР у передскіфський період.

У цьому зв'язку цікаві спроби визначити датування деяких комплексів з могильників Меблева фабрика № 1, Березівський № 1 та ін. В цілому їх треба визнати вдалими, хоча нове трактування послідовності зміни предметів кінського убору в пам'ятках

¹ Археолого-етнографічний збірник, т. II. Грозный, 1968; Археолого-етнографічний збірник, т. III. Грозный, 1969 (далі — АЕС, т. III); Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. Грозный, 1972; Археолого-етнографічний збірник, т. IV. Грозный, 1976. (Далі — АЕС, т. IV); Археологія и вопросы атеизма. Грозный, 1977 та ін.

² Трофимова Г. А. (Рец. на II том АЭС). — ОЭ, 1969, № 2/3, с. 173—174; Кобычев В. П. (Рец. на кн.: Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. Грозный, 1972). — СЭ, 1973, № 5, с. 165—166; Черненко Е. В. (Рец. на кн.: Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время. Грозный, 1972). — Археологія, вип. 12. К., 1974, с. 103—104.

³⁻⁴ Лесков А. М. Заключительный этап бронзового века на юге Украины. Автореф. док. дисс. М., 1975, с. 51, 53, 60, 68; Тереножкин А. И. Киммерийцы. Киев, 1976, с. 104 і далі.

⁵ Тереножкин А. И. Черногоровская и новочеркасская ступени киммерийской культуры. — Новейшие открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции, ч. II. Киев, 1975; Тереножкин А. И. Киммерийцы, с. 198—201; Лесков А. М. Заключительный этап бронзового века на юге Украины, с. 51—52, 62—69.

VIII—VII ст. до н. е. на Півдні СРСР повинні внести корективи в інтерпретацію авторів⁶.

Подані в збірниках матеріали скифських часів найкраще ілюструють думку про те, що «тісні контакти місцевих племен із скифами та савроматами знайшли помітне відображення в матеріалах Нестерівського, Лугового та інших могильників VI—IV ст. до н. е. передгірських і навіть гірських районів»⁷. Існуючі нині археологічні джерела з ранньоскифського періоду в Центральному і Північно-Східному Кавказі фіксують поки що окремі комплекси VII ст. до н. е., зокрема й ті, на яких позначився скифський вплив. Поодинокі вони і в опублікованих інвентарях могильників (Меблева фабрика № 1, Березівський № 1, «Індустрія» та ін.). В. Б. Виноградов пов'язує цей факт з розгромом аборигенів під час скифських походів⁸.

Правда, з початку VI ст. до н. е. в кобанських поховальних пам'ятках дуже помітні предмети скифської «тріади», і насамперед зброя. Це добре простежується в нововивчених об'єктах (Султангірський № 1, Клин-Ярський № 2, Білоріченський № 1 та інші могильники).

Але позитивні наслідки скифо-савроматського впливу на культуру автохтонних кобанських племен знайшли вияв перш за все в матеріальному аспекті. Поховальний обряд кобанців (суттєва складова частина ідеологічних поглядів) не зазнає особливих змін, що добре демонструють нові пам'ятки скифського періоду як П'ятигір'я, так і Чечено-Інгушетії (гробниці поблизу с. Ялхоймох). Лише зрідка в кобанських некрополях трапляються поховання з західним орієнтуванням кістяків і витягнутим тілопокладенням, але відношення їх до традиційних місцевих поховань не перевищує 1 : 10⁹.

Статті В. Б. Виноградова, А. П. Руніча, В. І. Марковіна, В. А. Петренка знайомлять з новими сарматськими матеріалами на Центральному і Північно-Східному Кавказі. Це поховальні комплекси могильників Кобан-гірського, Клин-ярського № 3 та інші з П'ятигір'я, могильники поблизу сіл Балаи-Су і Байтарки, знахідки з Агішбатоя і Мескер-Юрта (Чечено-Інгушетія). Вони підтверджують виявлену раніше тенденцію до посилення сарматських елементів у культурі кавказьких аборигенів на рубежі двох ер, і особливо на початку н. е.

У статті В. Б. Виноградова і В. А. Петренка, де характеризуються нові джерела вивчення сарматської епохи в Чечено-Інгушетії, звернуто увагу на необхідність монографічного висвітлення сарматських пам'яток на цій території.

Слід окремо спинитись на деяких статтях збірника «Археологія і питання атеїзму» — першого видання на подібну тематику в археологічній літературі. Окремі його розділи особливо цікаві тим, що в них робиться спроба розкрити вплив іраномовних племен степового світу Євразії, і зокрема зрубно-кіммерійських племен, на ідеологію північних кавказців. Так, у статті С. Л. Дударева ритуальні ямки, викопані біля голови воїна-кобанця з поховання № 34 «Меблева фабрика № 1», що є невід'ємною рисою в некрополях Північного Кавказу в доскіфський період, порівнюються з аналогічною деталлю поховального обряду деяких зрубних пам'яток Північного Причорномор'я (Широка могила, радгосп «Степовий»). У праці В. Б. Виноградова і С. Л. Дударева, присвяченій аналізу семантики культової сокирки кінця II — початку I тис. до н. е. з с. Грушеве (Чечено-Інгушетія), вказується на можливе відображення світогляду степняків у символічному, зооморфному оформленні предмета (поєднання образів птаха і сонця). Висновки авторів обережні і мають попередній характер, що цілком правомірно в умовах обмеженості джерел.

На основі аналізу зооморфної кераміки Ханкальського 2-го городища В. А. Петренко приєднується до групи археологів, що пов'язують появу посуду з ручками у вигляді звірів в пам'ятках сарматського періоду Північного Кавказу з проникненням кочівницького елемента.

Я. Б. Березін і С. Н. Совенко слідом за К. Ф. Смирновим, Л. Г. Нечаєвою та іншими трактують появу катакомбного обряду поховання як наслідок осідання там сармато-аланських племен. А. М. Ждановський розглядає обряд поховання Леніно-Хабльського могильника в Адигеї (пам'ятки, заліщеної змішаним меото-сарматським населенням).

Оригінальна замітка В. А. Кореняко присвячена загальнотеоретичній проблемі дослідження поховального обряду у всій його багатогранності.

Слід згадати і публікацію Х. М. Мамаєва (дещо відмінну від розглянутої проблематики ранньозалізного віку), в якій інтерпретуються матеріали розкопок культового вогнища на аланському Алхан-Калинському городищі. Вони мають певний інтерес для дослідників культури та ідеології салтово-маяцького населення, частину якого становили алани — вихідці з Північного Кавказу¹⁰.

⁶ Тереножкін А. І. Вказ. праці; Лесков О. М. Вказ. праця; Чередниченко Н. Н. Основные этапы развития конской уздаы Евразии в середине II — начале I тыс. до н. э.— Новейшие открытия советских археологов. (Тезисы докладов конференции), ч. 1. Киев, 1975, с. 79—80.

⁷ Крупнов Е. И. Десять лет деятельности Северо-Кавказской археологической экспедиции Чечено-Ингушской АССР.— АЭС, т. 3, с. 16.

⁸ Виноградов В. Б. Центральный и Северо-Восточный Кавказ в скифское время, с. 78.

⁹ Там же.

¹⁰ Плетнева С. А. От кочевий к городам. М., 1976.

До рецензованих збірників увійшов також ряд статей на суто кавказознавчу тематику, присвячену епохам каменю і бронзи (Л. В. Кольцов, В. І. Марковін, В. А. Петренко, М. Х. Ошаев), ранньозалізному віку (В. Б. Виноградов, В. Д. Байбик, Т. М. Гантимурова, І. Д. Магомедов, В. В. Кривицький), ранньому середньовіччю (С. Ц. Умаров, Н. Х. Багаєв), пізньому середньовіччю (В. Б. Виноградов, С. Ц. Умаров, Р. А. Даутова, М. Б. Мухожуєв, Н. Н. Бараничєнко та ін.).

Згадані збірники включають значну серію праць з розробкою історико-етнографічних проблем.

Оцінюючи значення всіх трьох збірників у цілому, слід зауважити, що вміщені в них матеріали значно розширюють джерелознавчу базу вивчення ранньозалізного віку, раннього і пізнього середньовіччя Північного Кавказу. Вони є певним внеском у галузі дослідження цих епох. Статті збірників стануть у пригоді тим, хто вивчає зв'язки стародавніх кавказців з навколишнім світом, розвиток релігійних уявлень у багатонаціонального населення Північного Кавказу.

В. Є. РАДЗІЄВСЬКА, Б. А. ШРАМКО

Нові археологічні пам'ятки на Харківщині

За останні роки Харківське обласне товариство охорони пам'ятників історії та культури зробило чимало для виявлення, охорони та дослідження археологічних пам'яток на території області. У цій роботі активну участь взяли археологи Харківського державного університету, Харківського історичного музею, археологічної секції Харківського палацу піонерів, вчителі середніх шкіл та краєзнавці. Спільними зусиллями за останні п'ять років вдалось виявити близько ста нових пам'яток, а частину з них дослідити шляхом розкопок. Найцікавіші результати дали дослідження в зоні будівництва Трав'янського водосховища (басейн р. Харків) між селами Липці, Великі і Малі Проходи та Мороховсьць, на трасі каналу Дніпро-Донбас¹, у зоні будівництва каналу і водосховищ на пічках Мерла і Мерчик та на поселенні Поляни поблизу Ізюма.

Зокрема, в басейні р. Мерла на південний захід від Краснокутська вперше знайдено поселення неолітичної культури ямково-гребінчастої кераміки (Петровського I, Колонтаїв I), розкопано могильник черняхівської культури поблизу с. Павлюківка та поселення цієї ж культури в околицях с. Войтенки. Повні публікації всіх нових матеріалів — справа майбутнього. Ця стаття присвячена опису розкопок поселення Поляни I, а також поселення і могильника в с. Любовка, які дали важливі матеріали бронзового та раннього залізного віку.

Селище Любовка розташоване на краю першої надзаплавної тераси правого берега р. Мерла поблизу ферми колгоспу ім. Кірова. Поруч є джерела з питною водою. Площа поселення розорюється, а частина його зайнята сучасними будівлями. Під час розкопок була розкрита ділянка площею 336 кв. м. Культурний шар у вигляді чорного гумусного піску досягав глибини 95 см. Дослідження показали наявність на поселенні двох основних горизонтів: бронзового і раннього залізного віку.

На поверхні простежувались три дуже розорані зольники скіфської доби. До цього часу належать також сім господарських ям і залишки святилища. Культурні матеріали складаються головним чином з фрагментів ліпної кераміки VI—V ст. до н. е. у вигляді слабопрофільованих горщиків (рис. 1, 1, 3—4). Край вінець гладкий або прикрашений пальшовими вдавленнями, косими насічками, наліпним розчленованим валиком. Часто вони поєднуються з проколами. Трапляються банкоподібні горщики, прикрашені також наліпним валиком і проколами (рис. 1, 2). Серед інших посудин слід відзначити уламки лощених мисок, черпаків (рис. 1, 5—7), корчаг, ваз на конусоподібній ніжці (рис. 1, 9), невеликих чашок (рис. 1, 8). Особливий інтерес становить уламок ліпного посуду з відбитками ячменю, проса і якоїсь рослини з бобових. Разом з описаною керамікою у верхньому горизонті культурного шару знайдено глиняні прясла, уламки покришок, точильні бруски (рис. 2, 5), уламки зерпотерок з кварциту, прашові камені. Наявні уламки диварних тиглів і шлаки. До імпортої кераміки належать фрагменти грецьких амфор VI ст. до н. е.

Остеологічний матеріал незначний. У його складі кістки таких свійських тварин, як велика рогата худоба, кінь, свиня, вівця або коза. Кістяні вироби представлені тільки проколками і уламком чаші, зробленої з черепа людини.

Додаткове уявлення про господарську діяльність і ремесла мешканців поселення дають металеві вироби. Знайдено уламок залізних вудил, залізне шило і бурав, тонку бронзову обкладку і бронзову шпильку цвяхоподібної форми (рис. 2, 1—4, 6). Остання, як і увесь комплекс знахідок, підтверджує, що верхній горизонт селища Любовка датується VI—V ст. до н. е.

Цікавим є святилище цього ж часу, виявлене на ділянці під шаром зольника на глибині 65 см. Тут розчищено прямокутну площадку з утрамбованої суміші глини з чорноземом. На кутах її були ями для стовпів, що підтримували якесь перекриття. Перед площадкою розміщувались два глиняних жертovníки. Перший мав вигляд глиняного кола з діаметрами 48—50 см і 8 см завтовшки. Жертovníк був обпалений до червоності і вибілений крейдою. Другий, розташований на відстані 145 см від першого, мав подібну

¹ Шрамко Б. А. Исследования археологических объектов в зоне Травянского водохранилища и связанной с ним оросительной системы.— Сборник рефератов НИИР. Серия 29. История. № 7. М., 1975, с. 16—17; *Бородулин В. Г. Работы Харьковского исторического музея.— Археологические открытия 1975 г. М., 1976, с. 308.*

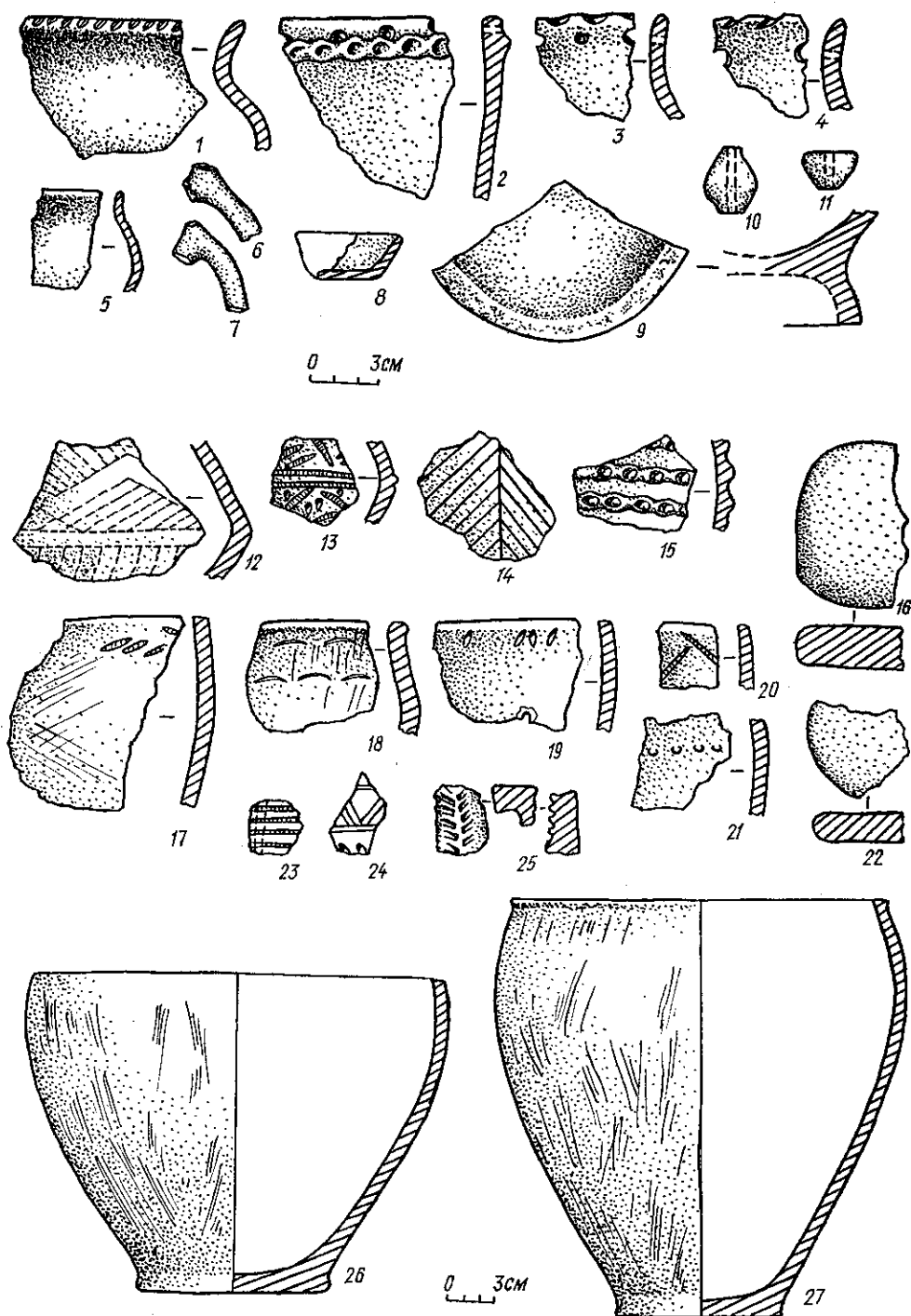

Рис. 1. Знахідки на поселенні Любовка:

1-9 — уламки глиняного посуду; 10-11 — пряслиця скіфського часу; 12-22, 24 — уламки посуду; 23 — пряслице; 25 — уламки ливарної формочки; 26-27 — горщики зрубної культури.

будову (діаметр 52 см). На прямокутній площині біля жертовників спостерігався тонкий шар золи від згорілої соломи, в якому траплялись обвуглені стеблини. В шарі святилища знайдено культові глиняні коржикі, глиняні пряслиця, уламок ліпного горщика, орнаментованого наліпним валиком з пальцьовими вдавненнями, уламки чорнолощених черпаків. Імовірно, що святилище було присвячено землеробському культу родючості.

Нижня частина культурного шару на селищі Любовка належить до бронзового віку. Тут знайдено п'ять господарських ям і велику землянку. Верхня частина останньої простежена на глибині 70—80 см, а долівка — на глибині 160—180 см. У плані землянка мала форму прямокутника з сторонами $21,6 \times 9,9$ м. Уздовж стін споруджено підвищен-

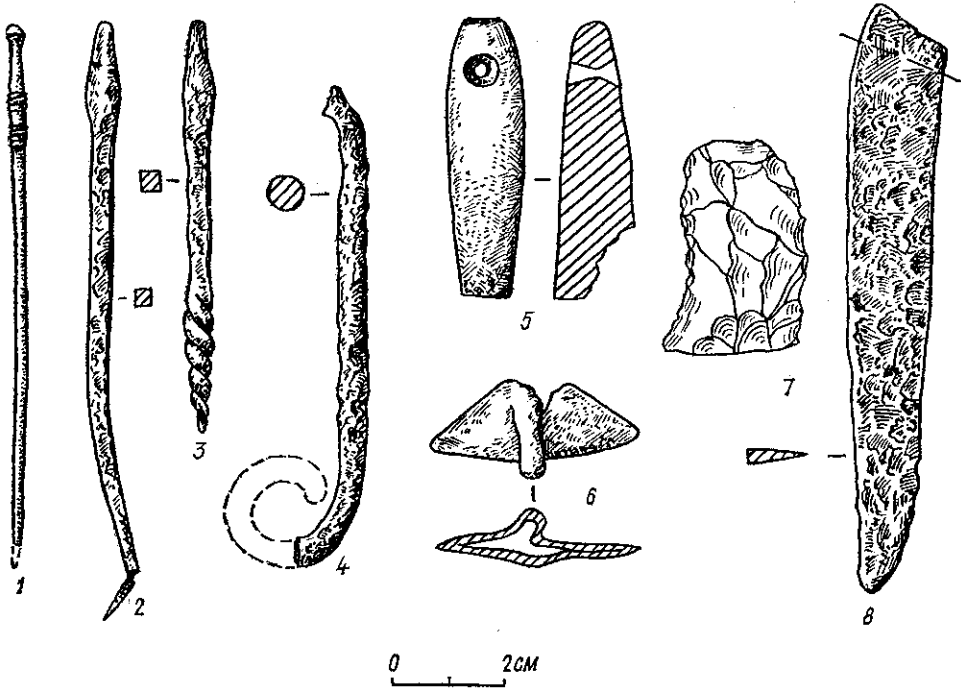

Рис. 2. Металеві і кам'яні вироби, знайдені на поселенні Любовка:

1 — шпалька; 2 — шило; 3 — бурав; 4 — уламок вудил; 5 — точильний брусок; 6 — бронзова обкладка; 7 — скребок; 8 — залізний ніж (1, 4 — бронза; 2—4, 8 — залізо; 5—7 — камінь).

ня до 40 см, на якому можна було сидіти або лежати. Воно мало ширину 130—165 см. Землянка орієнтована по довгій осі з півночі на південь. Перекриття її підтримували два ряди основних і кілька допоміжних стовпів, що розміщувались вздовж приміщення. Усього знайдено 12 ям від стовпів. У північній частині землянки відкрито кругле вогнище діаметром 85 см, край якого був викладений з своєрідних глиняних «щеглин» (прямокутних або квадратних) різного розміру. Довжина їх — 10—14 см, ширина — 8—12 см, товщина — 7—8 см. Висота країв вогнища досягала 25 см.

Для з'ясування культурної належності і датування землянки вирішальне значення мають знахідки на долівці і в нижній частині заповнення житла. Тут знайдено лише матеріали зрубної культури. Переважає кераміка у вигляді банкоподібного посуду з прямим загнутим до середини або слабо відігнутим краєм (рис. 1, 17—20). Він або не має орнаменту, або прикрашений у верхній частині насічками, відбитками зубчастого штампа чи кінця палички. Рідше трапляються фрагменти посудин гострореберної форми (рис. 1, 12—13, 24), багато орнаментовані відбитками зубчастого штампа, шнура, палички, а також прокресленими лініями. Один фрагмент стінки був прикрашений півкруглими відбитками (рис. 1, 21), інші уламками — розчленованим валиком або наколами з «перлинами». Знайдено також кілька уламків покришок (рис. 1, 16, 22). Є фрагменти багато-валікової кераміки (рис. 1, 15). Крім посуду, до керамічних виробів належать глиняне пряслице, орнаментоване зубчастим штампом (рис. 1, 23), уламок глиняного культового коржика з відбитками проса і уламок ливарної форми для браслета (рис. 1, 25).

Кам'яні та крем'яні вироби нечисленні. Серед них крем'яні скребки, розтирач з кварциту, шліфувальний камінь, або точило. Дуже важливою знахідкою в заповненні землянки на глибині 160 см, тобто на дні, є залізний ніж з обламаним черешком (рис. 2, 8). Відсутність останнього не дає можливості точно визначити форму ножа. Металеві ножі з одностороннім лезом в пам'ятках епохи бронзи басейну Сіверського Дінця траплялися і раніше, але вони зроблені з бронзи. Подібний бронзовий ніж знайдено в складі

Райгородського скарбу сабатинівського часу на р. Айдар². Українське Лівобережжя і басейн Дону входять, як відомо, до території, де рано з'являються вироби з заліза³. В зв'язку з незвичайністю знахідки було зроблено металографічний аналіз ножа*. Зразок для дослідження взято з його масивної частини (рис. 2, 3). Мікрошліф (рис. 3, 1) показав, що метал має структуру великозернистого фериту з дрібними включеннями шлаків. Виріб дуже простий, викуваний з кричного заліза без застосування будь-яких спеціальних методів обробки металу. Отже, він входив до числа дуже ранніх залізних виробів.

Керамічний комплекс землянки в основному належить до ранньозрубного періоду. Але поява посудин з валиком і наколами, які утворюють «перлини», а також знахідка

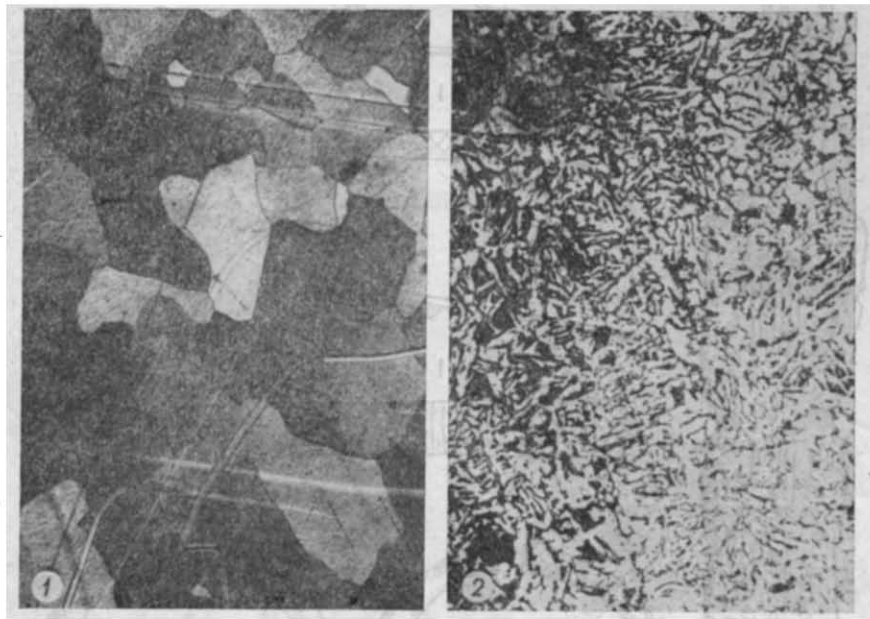

Рис. 3. Мікроструктури ножа з Любовки (1) і меча з Краснокутська (2).

залізного ножа вказують або на кінець ранньозрубного періоду, або вже на початок сабатинівського часу.

Під час розкопок в Любовці був відкритий ще безкурганний могильник сарматського часу. Виявлено дві могили, але одна майже повністю зруйнована ямою пізнішого часу. Друга збереглась повністю. Могильна яма прорізала культурний шар селища і досягла глибини 135 см. Поховання розташоване у трапецієподібній могилі. Довжина її 210, ширина з одного боку 100, а з другого 80 см. Тут була похована жінка 25—30 років. Кістяк лежав на спині з витягнутими вздовж тулуба руками, головою на північ з невеликим відхиленням на схід. Ноги випростані. Дно могили — жовтий материковий пісок. На правій ключиці кістяка знайдена бронзова фібула з залізною голкою (рис. 4, 3), а ліворуч, трохи нижче ключиці, — бронзова фібула з підв'язаним приймачем (рис. 4, 2). На обох руках вище зап'ястка було одягнуто по одному бронзовому браслету (рис. 4, 4—5). Біля шиї знайдено 43 скляні намистини, три коралові і жовтий бісер (рис. 4, 6). Після промивання скелета водою на лицьових кістках черепа виступила фарба: коричнева на надбрів'ях і рожева на вилицях. Очевидно, обличчя похованої жінки було покрито мінеральною фарбою, яка потім перейшла на кістки. За фібулами⁴, виявленими в похованні, його можна датувати II—III ст. н. е.

² Лесков А. М. О северопрichernоморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы.— Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. Киев, 1967, с. 160, рис. 9. 1.

³ Граков Б. Н. Старейшие находки железных вещей в европейской части территории СССР.— СА, 1958, № 4, с. 8—9; Шрамко Б. А. Появление и освоение железа в Восточной Европе.— Из истории борьбы КПСС за построение социализма, вып. IV. Харьков, 1965, с. 219—227.

* Аналіз проведено спільно з Л. Д. Фомінім.

⁴ Амброз А. К. Фибулы юга европейской части СССР II в. до н. э.— IV в. н. э. М., 1966, с. 68—69; табл. 12, 8—11; с. 70—72, табл. 10, 14.

Слід також відзначити, що неподалік від Краснокутська трапився залізний меч-акінак скіфського часу. Навершя і перехрестя меча не збереглися. Нижня частина відламана (рис. 4, 1). Металографічне дослідження леза показало, що воно має перлітоферитну структуру. Зерно дрібне — бал шість-сім. Шлакових включень мало. Таким чином, меч зроблений із середньовуглецевої сталі доброї якості* (рис. 3, 2).

До важливих пам'яток належить і поселення Поляни I, розташоване на краю надзаплавної тераси лівого берега Сіверського Дінця напроти с. Шпаковка Ізюмського району. Площа поселення розорюється під городи. Під час попереднього обстеження

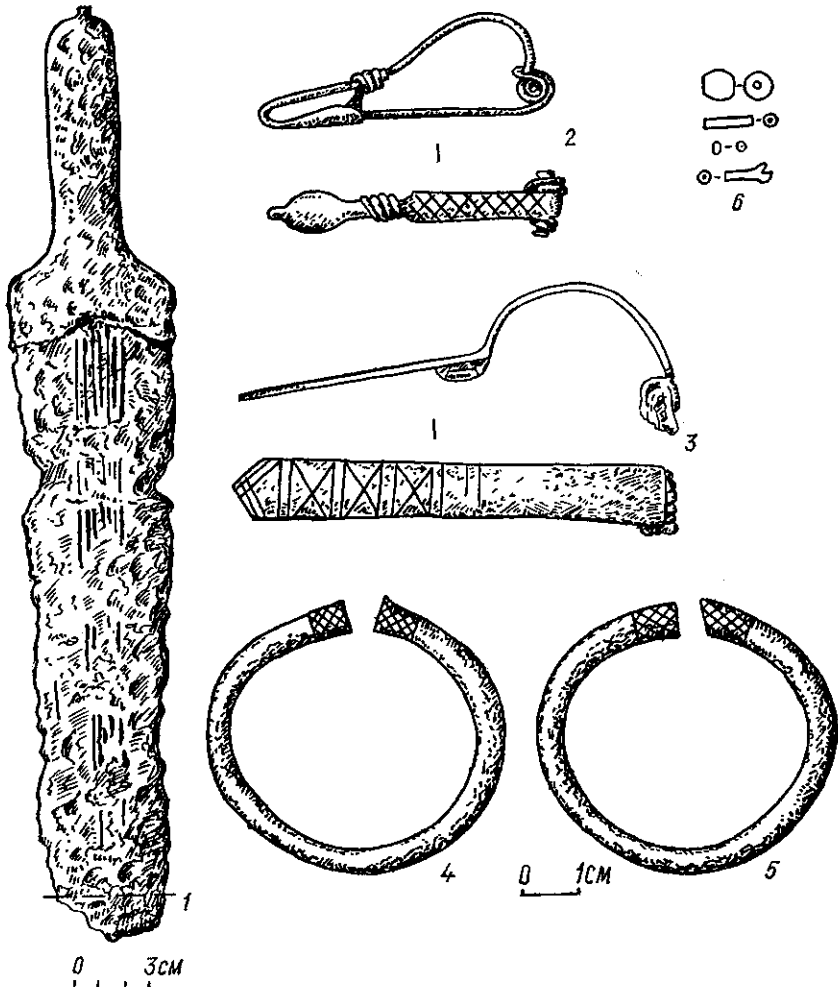

Рис. 4. 1 — меч, знайдений біля Краснокутська; 2—6 — речі з сарматського поховання в Любовці: 2—3 — фібули; 4—5 — браслети; 6 — намисто.

виявилось, що основну масу матеріалу становить кераміка зрубної культури епохи бронзи, лише зрідка в північній частині поселення трапляється салтівська кераміка. Під час розкопок у південній частині було розкрито 290 кв. м. Культурний шар у вигляді гумусового піску на цій ділянці цілком належить до епохи бронзи, але стратиграфія і характер знахідок свідчать про два хронологічних етапи життя на поселенні.

Культурні залишки раннього періоду залягали переважно на глибині від 40—60 до 110 см. У цьому горизонті було відкрито землянкові житла і п'ять господарських ям. Житлові споруди в плані прямокутні. Перше приміщення виявлено на глибині 40 см від сучасного рівня ґрунту, а дно було заглиблене до 135 см. Площа його 5 × 10,5 м. Житло орієнтоване по довгій осі з заходу на схід. Друге приміщення розташоване за 5 м на північ від першого. Його розміри 5 × 6 м, глибина 100 см. Орієнтація по довгій осі з північного заходу на південний схід. Обидва житла розташовано на схилі піщаної тераси, і тому стінки приміщень дуже деформовані. Стовпові ями відсутні (мабуть, перекриття спиралось на боки ями).

* Аналіз проведено спільно з Л. Д. Фомінін.

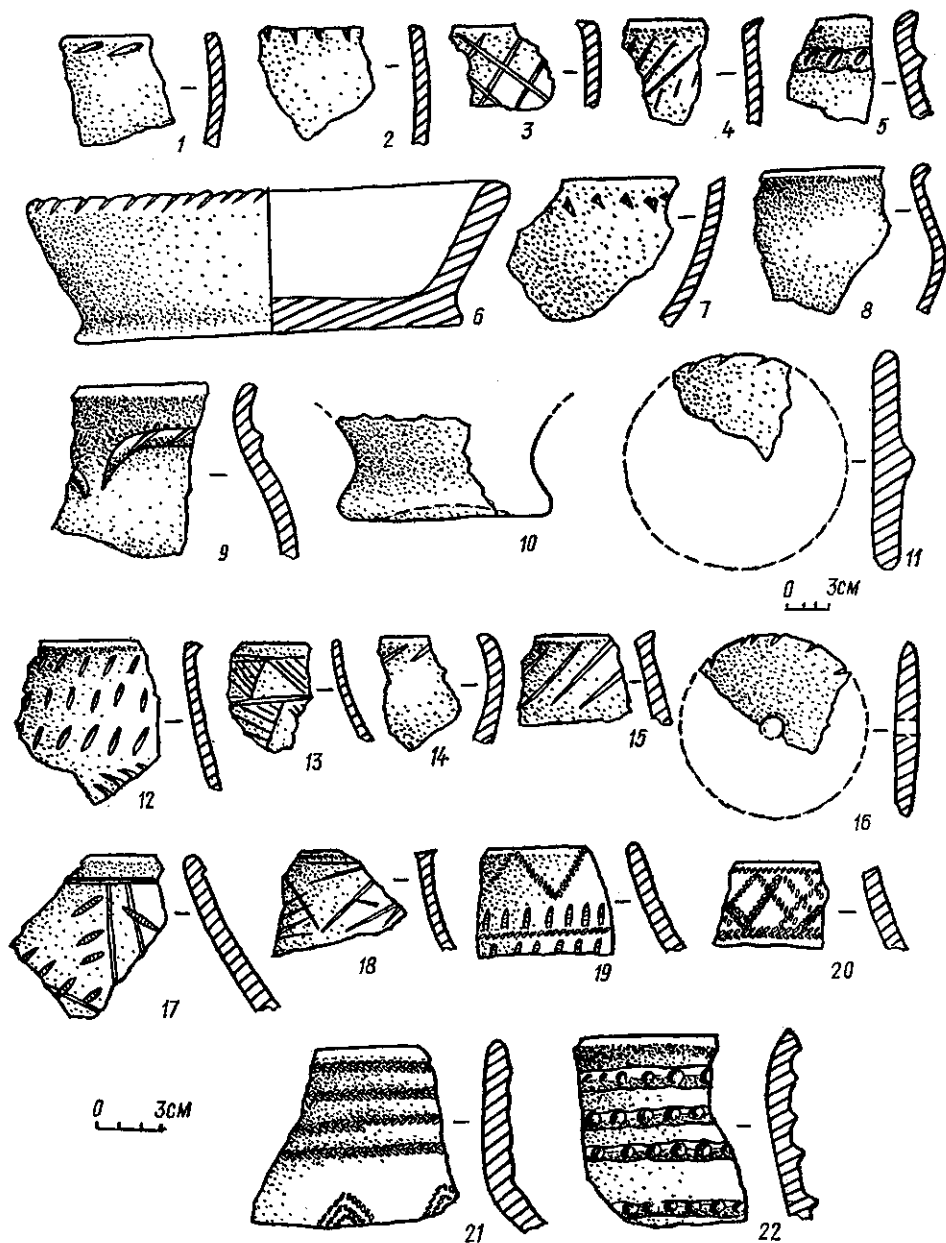

Рис. 5. Керамічні вироби з поселення Поляни I: 1—11 — кераміка верхнього горизонту; 12—22 — кераміка нижнього горизонту.

У заповненні землянок, у господарських ямах та культурному шарі, зв'язаному з цими комплексами, зібрано багато уламків кераміки ранньозрубної культури. Серед них чимало гострореберних посудин, прикрашених різноманітними сполученнями прокреслених ліній, відбитками палички, зубчастого штампа або шнура (рис. 5, 17—20, 13, 6, 17). Поряд з ними є уламки посудин типу багатоваликівової кераміки (рис. 5, 21—22). Це горщики з майже циліндричною шийкою, прикрашені звичайно відбитками шнура, які утворюють горизонтальні ряди, трикутники або фестони, а також відбитками зубчастого штампа і валиками. Наліпні розчленовані валики розташовано горизонтальними рядами або візерунками у вигляді ялинки. Велику групу складають посудини банкоподібної форми (рис. 5, 12, 14—15), які можна поділити на три групи. Переважають серед них уламки посудин з рівно зрізаними вінцями. На стінках часто виступає смугасте згладжування (рис. 6, 16). До другої групи належать вироби з рівними, трохи загнутими до середини вінцями. Третя група включає порівняно рідкі екземпляри з трохи відігнутим

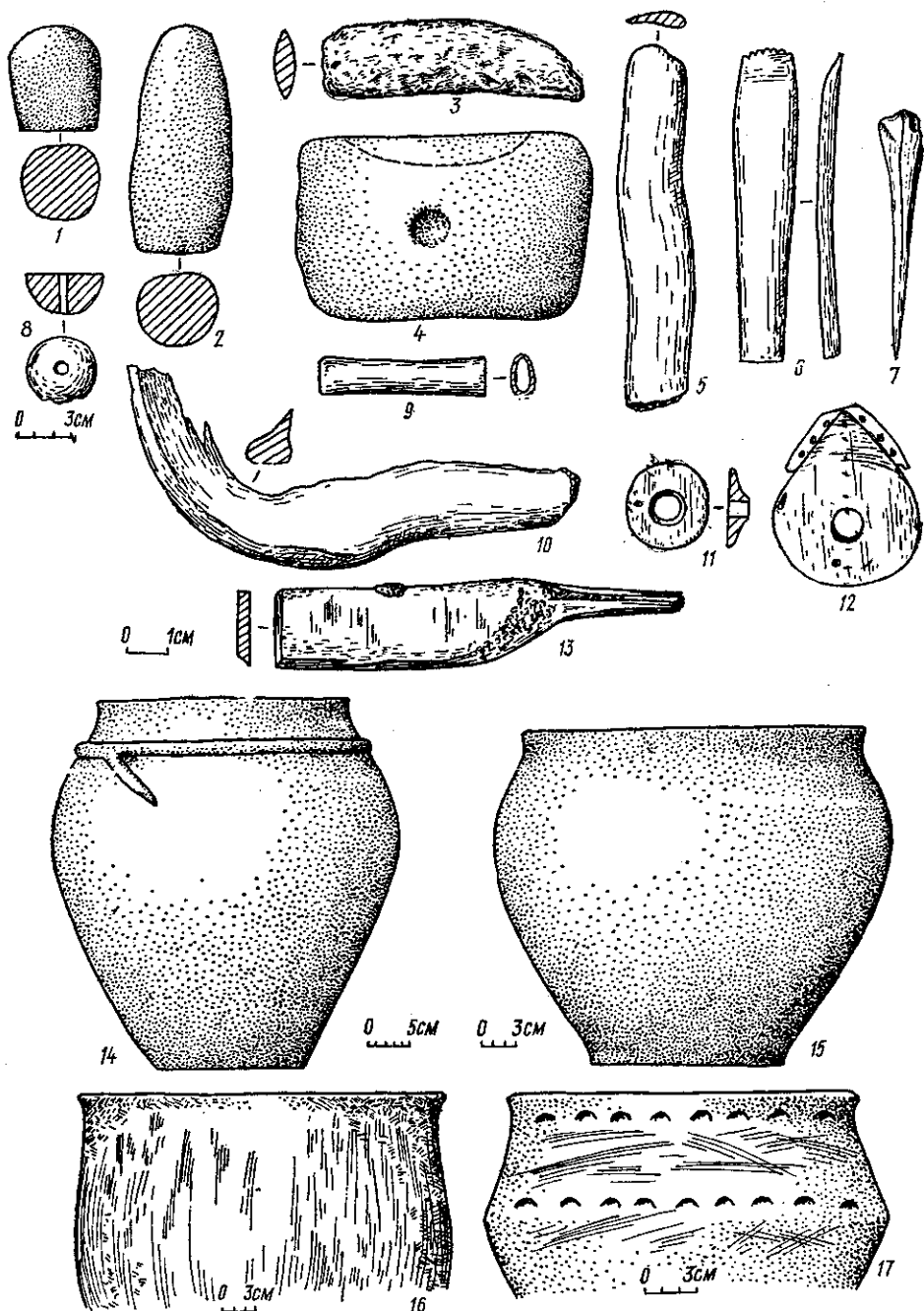

Рис. 6. Різні знахідки з поселення Поляни I:

1 — герочник; 2 — товчач; 3 — кам'яний серп; 4 — ступа; 5 — скребок; 6 — штамп; 7 — проколка; 8 — пряслице; 9 — трубка для доіння; 10 — тулик; 11 — кільцева бляшка; 12 — псалій; 13 — ніж; 14—17 — різні типи посуду (1—4 камінь; 5—12 — кістка і ріг; 13 — бронза; 14—17 — глина).

краєм. Посудини банкоподібної форми іноді прикрашені насічками, прокресленими смугами. Знайдено також глиняні покришки з отворами в центрі (рис. 5, 16).

Крім керамічних знахідок, у нижньому культурному шарі виявлено кілька крем'яних скребків, ножів, призматичних нуклеусів. У землянці № 2 знайдено набір землеробських знарядь: серп з жовтого пісковикого кварциту (рис. 6, 3), розтирач і ступу з сірого кварциту (рис. 6, 2, 4). Остання має висоту 10, діаметр — 15 см. Крім верхнього заглиблення, призначеного для розтирання зерен, ступа має на боках ще невеликі заглиблення, за допомогою яких вона закріплювалася на підставці. Є цікаві кістяні знаряддя праці. Зокрема, в землянці № 1 і в культурному шарі знайдено кістяні проколки (рис. 6, 7), зубчастий штамп з кінського ребра (рис. 6, 6), скребок з ребра бика (рис. 6, 5). В землянці № 2 та в культурному шарі трапились так звані тупики з нижніх щелеп великих тварин (рис. 6, 10). Деякі з них могли вживатися як знаряддя для розминання шкір, а інші — для тіпання рослинних волокон⁵. Особливо слід відзначити, що в ямі № 9 поряд з уламками горщиків типу банок знайдено фрагмент чаші, зробленої з верхньої частини черепа людини.

Матеріали верхнього горизонту культурного шару на поселенні Поляни I належать уже до пізньозрубного періоду. Більшість речових знахідок виявлено у шарі зольника, товщина якого досягала в межах розкопу 40—60 см. Стратиграфічно він перекриває землянкові ями.

Керамічний комплекс часу існування зольника змінюється, стає більш різноманітним. Основну кількість уламків дали посудини банкоподібної форми двох типів: з вінцями, трохи загнутими до середини (рис. 5, 1—3), та злегка відігнутими назовні (рис. 5, 4—5). Екземпляри першого типу орнаментовані у верхній частині насічками, відбитками кінця палички, прокресленими лініями. У посудини другого типу з'являється наліпний валик з ямками або насічками (рис. 5, 5). В зольнику виявлено також горщики з плавню відігнутими вінцями і слабо опуклими плічками (рис. 5, 8, 6, 14—15). Деякі з них досить високі і прикрашені на плічках наліпним валиком з одним або двома спущеними донизу кінцями (рис. 5, 9, 6, 14). Знайдено горщик цього типу, в якому було кілька частково обпалених кісток корови. Серед керамічних виробів в зольнику трапились уламки мисок, краї яких іноді прикрашені насічками (рис. 5, 6), уламки сковорідок з прямими бортиками, покришки з виступом посередині (рис. 5, 11), фрагмент вази на конічній ніжці (рис. 5, 10). На двох уламках горщиків наявні відбитки зерен ячменю.

Крім кераміки, в зольнику зібрано цікаві кістяні вироби. Це пряслице з відрізка суглобної головки (рис. 6, 8), залощена трубка (рис. 6, 9), дві бляхи від кінської вуздечки (рис. 6, 11—12). Кістяні трубки для доїння тварин добре відомі в ранньому залізному віці. За Геродотом, скіфи за допомогою таких трубок доїли кобилиць (IV, 2). Це підтверджується і археологічними матеріалами, зокрема подібні знаряддя для доїння виявлено на Більському городищі в 1969 р.⁶ Аналогічні знахідки є і в пам'ятках доби бронзи, в тому числі в курганах і на поселеннях зрубної культури⁷.

Для визначення часу існування поселення, пов'язаного із зольником, дуже важливі знахідки вуздечкових блях. Невелика кільцева бляха з основним центральним і малим боковим отворами (рис. 6, 11) належить до дуже поширених виробів зрубної культури, відомих у передскіфський час. Зокрема, вони були знайдені в басейні Дінця під час розкопок кургану поблизу с. Чорногорівка⁸. Призначення кільцевих бляшок не зовсім з'ясовано. Звичайно їх називають пряжками⁹, але вони дуже схожі з круглими псаліями, які мають шипи. У останніх іноді також є тільки два отвори¹⁰. Можливо, кільцеві бляхи були спрощеним варіантом псаліїв.

Унікальна друга бляха крапелоподібної форми (рис. 6, 12). Вона має великий отвір у центрі, малий нижче центрального, боковий середнього розміру (трохи вище центрального) і шість малих отворів на своєрідному гребені. Довжина бляхи 10 см. Безперечно, цей псалій від вуздечки того ж типу, що й псалій Комарівського кургану¹¹. Великий отвір у центрі був призначений для з'єднання повода з м'якими вуздями. Шість малих отворів на гребені використовувались для закріплення псалія на широкому наносному реміні. Боковий отвір з'єднував псалій з нашічним ремінем, а малий нижній — з підгуб-

⁵ *Отрощенко В. В.* Про деякі кістяні знаряддя праці доби пізньої бронзи.— Археологія, вип. 11. К., 1973, с. 79—80.

⁶ *Шрамко Б. А.* Дослідження пам'яток в басейнах Сіверського Дінця і Ворскли.— Археологічні дослідження на Україні в 1969 р. К., 1970, с. 128, рис. 2.

⁷ *Галкин Л. Л.* Одно из древнейших практических приспособлений скотоводов.— СА, 1975, № 3, с. 189.

⁸ *Городцов В. А.* Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губ. 1901 г.— Труды XII археологического съезда, т. I. М., 1905, с. 207, табл. XIII, 2—3.

⁹ *Рыбалова В. Д.* Поселение Каменка в Восточном Крыму.— АСГЭ, вып. 16. Л., 1974, с. 29.

¹⁰ *Лесков А. М.* Древнейшие роговые псалии из Трахтемирова.— СА, 1964, № 1, с. 301, рис. 2, 2; *Латынин Б. А.* Архаические круглые псалии с шипами.— Новое в советской археологии. М., 1965, с. 203, рис. 2.

¹¹ *Алихова А. Е.* Курганы эпохи бронзы у с. Комаровки.— КСИИМК, вып. 59. М., 1955, с. 97, рис. 38; *Смирнов К. Ф.* Археологические данные о древних всадниках поволжско-уральских степей.— СА, 1961, № 1, с. 48, рис. 1, 1—2.

ним. Цей екземпляр більш досконалий, ніж комарівський, тому що він має спеціальний отвір для закріплення підгубного ремня. К. Ф. Смирнов датує псалії першого типу (як комарівські) XV—XII ст. до н. е.¹² Отже, псалій з Полян треба відносити до кінця цього періоду, або до пізньосабатинівського етапу зрубної культури. Він знайдений у нижній частині зольника і тому його дата визначає рубіж раннього і пізнього періоду існування поселення. Керамічний комплекс верхніх шарів зольника слід пов'язувати з білозерським етапом пізньозрубної культури.

Особливий інтерес становлять також зафіксовані в зольнику сліди місцевого бронзоливарного і бронзообробного виробництва у вигляді невеликих краплеподібних злитків бронзи, шлаку і заготовки для ножа (рис. 6, 13). Заготовка відрубана від полосової бронзи і прокована з одного боку для утворення держака. Під час дальшої обробки з неї можна було виготовити знаряддя типу бронзового ножа з кургану в уроч. Золотий Рудник поблизу Камишевахи (розкопки Бранденбурга)¹³, або, з кургану в Ворошиловську¹⁴. Ніж знайдено у верхньому шарі зольника. Це свідчить, що селище Полян I існувало до кінця білозерського етапу, очевидно, до початку VIII ст. до н. е.

---

¹² Смирнов К. Ф. Указ. соч., с. 57.

¹³ Впускне поховання, кург. № 1 (295).— Шрамко Б. А. Древности Северского Донца. Харьков, 1962, с. 163, рис. 616.

¹⁴ Минаева Т. М. Могила бронзової епохи в г. Ворошиловске.— КСИИМК, вып. XVI. М., 1947, с. 133, рис. 42, 2.

Симпозіум вчених соціалістичних країн з проблеми «Етногенез слов'ян»

З 21 по 25 листопада 1978 р. в м. Києві проходив симпозіум вчених соціалістичних країн з проблеми «Етногенез слов'ян», організований інститутами археології Академії наук СРСР та Української РСР. Симпозіум, що проводився в межах міжнародного союзу слов'янської археології,— один із заходів, спрямованих на підготовку IV Міжнародного конгресу слов'янської археології, який відбудеться у 1980 р. в Болгарії. В роботі форуму взяли участь близько 150 радянських вчених з Москви, Ленінграда, Києва, Мінська, Свердловська та багатьох міст нашої республіки і 34 представники наукових закладів Болгарії, НДР, Польщі, Румунії, Угорщини, Чехословаччини, Югославії.

Тема симпозіуму є однією з найактуальніших у слов'янознавстві. Поряд з дослідженнями в цій галузі, що проводяться етнографами, лінгвістами, істориками, особливе значення мають праці археологів, джерелознавча база яких розширюється з року в рік. Пам'яткам Української РСР належить важливе місце в цих пошуках, оскільки вони є об'єктом вивчення як для дослідників республіки, так і археологічних установ Москви і Ленінграда.

На симпозіумі було проведено 6 засідань, на яких заслухано 34 доповіді і повідомлення, 12 вчених виступили під час їх обговорення. Учасники симпозіуму відвідали в Археологічному музеї спеціально підготовлену виставку «Етногенез слов'ян», на якій представлені археологічні матеріали України, виявлені в результаті нових розкопок. Знайомство з цими колекціями становить великий інтерес для всіх археологів-слов'янознавців, що працюють як на території СРСР, так і в суміжних районах Середньої Європи.

Доповіді і повідомлення, заслухані під час роботи симпозіуму, можна поділити на кілька груп.

Перша з них представлена такими доповідями: «Проблема слов'янського етногенезу на території Північної України в епоху бронзи» (С. С. Березанська, Київ, СРСР), «Тшинецько-комарівська культурно-історична спільність і її відношення до етногенезу слов'ян» (І. К. Шешников, Львів, СРСР). «Нові дані про тшинецьку культуру у Північно-Східній Польщі» (Я. Домбровський, Варшава, ПНР). Автори пропонують розглядати носіїв тшинецько-комарівської культури II тис. до н. е. як праслов'ян, обґрунтовуючи цей висновок єдністю матеріальної культури в межиріччі Дніпра і Одри, а також незмінністю населення на цій території.

Друга група доповідей базувалась на лінгвістичних дослідженнях. Розглядалось головним чином походження слов'янських мов, їх виділення з індо-європейської мовної сім'ї, етапи становлення сучасних слов'янських мов. Ці питання висвітлювали О. Н. Трубаčov (Москва) у виступі на тему «Стара Скіфія» Геродота й слов'яни. Лінгвістичний аспект», М. І. Толстой (Москва) в доповіді «Етногенетичний аспект досліджень слов'янської духовної культури», А. Ламперхт (Брно, ЧССР) у темі «Праслов'янська мова та її хронологічне членування».

Основна ж кількість прочитаних доповідей була присвячена проблемам розвитку слов'янської культури на території Східної і Центральної Європи в середині I тис. н. е. Б. Хроповський (Нітра, ЧССР) у доповіді «Проблематика етногенезу в світлі археологічних досліджень» вказав, що археологічні дослідження останніх років у Словаччині дають підставу вважати джерелами ранньосередньовічних старожитностей пражського типу матеріали пам'яток IV—V ст. прешівського типу. Й. Земан (Прага, ЧССР) у доповіді «До проблематики ранньосередньовічної слов'янської культури в Центральній Європі» відзначив, що за основними своїми ознаками (тип кераміки, поховальний обряд) в Центральній Європі виділяються дві області слов'янської культури раннього середньовіччя. Південна зв'язана з просуванням слов'янського населення з районів, які лежать на схід від Вісли. Північна група склалась на території Сілезії — Великопольщі, звідки населення проникало на північ і захід.

Л. Гавлік (Брно, ЧССР) виступив з доповіддю «Етногенез слов'ян — історичний процес», підкресливши провідну роль вивчення цього явища в археології і лінгвістиці, а також антропології. Незважаючи на бідність писемних джерел, можна реконструювати ряд моментів історії заселення слов'янами Південної і Центральної Європи та простежити складний процес формування етносу, який з'явився в документах під назвою слов'ян з VI ст. н. е. К. Годловський (Краков, ПНР), з'ясовуючи проблему кристаліза-

ції слов'янської культури VI—VII ст., висловив думку, що поява у цей період численних слов'янських старожитностей пов'язана з просуванням на південь — в Подністров'я і Попруття у післячерняхівський час верхньодніпровських племен. Лише в VI ст. слов'яни з'являються на півдні, в Подунав'ї, і на захід від Вісли. В. Д. Баран (Київ) у доповіді «Культура слов'ян раннього середньовіччя і її джерела» показав, що процес формування ранньослов'янської культури був складним, довготривалим і багатограним. Територія формування слов'янських старожитностей раннього середньовіччя включала великий регіон від Верхнього Подніпров'я і Подесення на сході до верхів'я Вісли і Варти на заході. Наявність різних груп слов'янських пам'яток пояснюється як різницею їх підоснов, так і процесами інтеграції з тими археологічними культурами, з якими вони були пов'язані територіально або під час розселення на захід і південь. Слов'янська культура за своїм характером, рівнем соціально-економічного розвитку, спрямуванням зв'язків відходить від моделі, притаманної провінціально-римській периферії, і продовжує традиції культур, що були поза цією зоною.

В. Шиманський (Варшава, ПНР) у своїй доповіді «До проблеми формування слов'янської культури раннього середньовіччя» зробив спробу простежити її джерела, розглядаючи при цьому провідні риси не тільки кераміки, домобудівництва, але й пап'ярні господарської діяльності і військових справи. Складність цього процесу етногенезу і тих факторів, що беруть у ньому участь, була підкреслена В. Гензелем (Варшава, ПНР) у доповіді «До питання етнології». Лише комплекс використання різних дисциплін дає змогу ближче підійти до вирішення цієї проблеми.

Ряд виступів був присвячений аналізу різних ознак слов'янської археологічної культури: В. В. Седов (Москва, СРСР) «Поховальні пам'ятки слов'ян V—VII ст.», І. Плейнерова (Прага, ЧССР) «Про економічну базу ранньослов'янського населення в Чехії», Г. Золь-Адамківа (Краків, ПНР) «До питання генезису слов'янського поховального обряду у ранньому середньовіччі», П. Донат (Берлін, НДР) «Питання домобудівництва і етнології слов'ян».

Значна група доповідей зарубіжних вчених характеризувала процес заселення слов'янськими племенами областей Центральної і Південної Європи в VI—VII ст., що різко змінив етнокультурну ситуацію в цьому районі. Й. Поулік (Прага, ЧССР) доповів про початок заселення слов'янами території ЧССР і на нових археологічних матеріалах продемонстрував ті слов'янські старожитності VI—VIII ст., на яких склалася Великоморавська держава. Л. Лецієвич (Вроцлав, ПНР) у доповіді «Передумови виділення західного слов'янства у ранньому середньовіччі» вказав на процеси, які привели до відокремлення слов'янських груп, що заселили у VI—VII ст. частину сучасної Польщі, НДР, ФРН. Щодо південної частини НДР це питання детально розробив Г. Ю. Брахманн (Берлін, НДР) у повідомленні «Початок слов'янського заселення півдня НДР». Починаючи з другої половини цієї області послідовно освоювались слов'янським населенням, що залишило пам'ятки праязької, лейпцізької, утчерської груп. Своєрідним явищем історії Середньої Німеччини стали племена сорбів, яких автор пов'язує з населенням дейцізької культури. Саме вони об'єднали слов'янські групи у єдиний союз, що протистояв франко-німецькій і Великоморавській державам. Д. Димитров (Варна, НРБ) у повідомленні «Археологічні свідчення зв'язків слов'ян Правобережної України і Нижнього Дунаю» вказав на деякі риси поховального обряду житомирської групи на болгарських могильниках, що, на його думку, є підставою для висвітлення питання про корінну територію деяких слов'янських племен на Балканах.

Повідомлення Д. Теодора (Яси, СРР) «До питання про ранніх слов'ян в Карпато-Дунайському регіоні в VI—VII ст.» було присвячено уточненню культурного складу слов'янських племен, які проникли у ранньому середньовіччі на територію Румунії, і шляхів переселення цих груп. І. Ерделі (Будапешт, УНР) повідомив про розкопки поселення IX—X ст. у Північно-Східній Угорщині поблизу від радянсько-угорського кордону. Особлива увага була приділена реконструкції будівель. Матеріальна культура південних слов'ян та її джерела розглядалися у повідомленні З. Курнатовської (Краків, ПНР) і Б. Бабича (СФРЮ). В результаті проникнення слов'ян на територію Візантії проходить активне засвоєння ними досягнень античної цивілізації, зокрема містобудівництва, військової справи, деяких видів ремесла, що пізніше визначило своєрідність південного слов'янства.

Ряд повідомлень радянських археологів присвячено питанням розвитку і синхронізації окремих культур Східної Європи, які передують слов'янським старожитностям VI—VII ст. Значна роль пам'яток київського типу у формуванні таких слов'янських старожитностей, як пенківські й колочинські, була показана у виступах Н. М. Кравченко, Р. В. Терпиловського (Київ), Е. О. Симоновича (Москва), Е. О. Горюнова і М. М. Казанського (Ленінград). Проблеми, пов'язані з походженням та місцем зарубинецької і черняхівської культур рубежу і першої половини I тис. н. е. в процесах етногенезу слов'ян, були розглянуті у доповідях і повідомленнях Е. В. Максимова, А. Т. Сміленко (Київ), П. І. Хавлюка (Вінниця) і К. В. Каспарової (Ленінград).

Значним досягненням слов'янської археології за останні роки є відкриття в західних областях УСРС ранніх пам'яток праязького типу, які датуються часом не пізніше V ст. Про них йшлося у повідомленнях І. П. Русанової (Москва), Б. О. Тимошука (Черпівці), Л. В. Вакуленко і О. М. Приходнюка (Київ). Разом з тим слід відзначити, що хоча старожитності праязького типу всіма дослідниками інтерпретуються як слов'янські, їх походження поки що не зовсім з'ясоване.

Не всі положення, викладені у виступах, знайшли безумовне визнання учасників симпозиуму. Найбільш гостра дискусія виникла з приводу доповіді В. В. Седова «Поховальні пам'ятки слов'ян V—VII ст.», де вперше зроблена спроба віднести до слов'янських старожитностей деякі типи поховань з тілопокладенням і висловлена, таким чином, думка про біритуальність у слов'янському поховальному обряді. Проти такого висновку виступили Г. Золь-Адамкова і О. М. Приходнюк. Великі розходження виникли навколо повідомлення К. В. Каспарової «До питання про формування зарубинецької культури». Є. В. Максимов, В. І. Бідзіля, що взяли участь у обговоренні цієї доповіді, відзначили перебільшення ролі прийдешніх племен (бастарнів) у формуванні зарубинецької культури і віддали перевагу місцевим джерелам — культурам пізньоскіфського часу.

Таким чином, обговорення питання походження слов'ян ще раз показало необхідність комплексного підходу до аналізу цього складного багатогранного явища з участю археологів, лінгвістів, істориків, антропологів і етнографів. Водночас було підкреслено недостатність археологічних джерел і складність самого процесу етногенезу. Незважаючи на ці труднощі, в останні роки вдалось намітити певний напрям пошуків праслов'янських старожитностей — пам'яток першої половини I тис. н. е. Виділення пам'яток V ст. н. е. між Дніпром і Віслою дає змогу окреслити регіон зародження ранньосередньовічної слов'янської культури, яка пізніше поширилась на значні території Центральної і Південної Європи.

Зустріч вчених-славістів у Києві сприятиме дальшому співробітництву і обміну новою інформацією у вивченні давньої і середньовічної історії слов'ян. Симпозиум підбив підсумки багаторічних польових теоретичних досліджень, присвячених процесам формування і розвитку слов'янського суспільства.

Для учасників симпозиуму була організована екскурсія по місту Києву, в Музей історичних коштовностей і Музей народної архітектури. Крім того, вчені соціалістичних країн ознайомились з роботою Інституту археології АН УРСР.

Пам'яті В. А. Богусевича

18 липня 1978 р. на сімдесят шостому році життя помер відомий радянський археолог кандидат історичних наук Володимир Андрійович Богусевич.

В. А. Богусевич народився 24 липня 1902 р. у м. Тотьма Вологодської області. У 1925 р. закінчив Ленінградський педінститут ім. Герцена, а в 1929 р. — аспірантуру при Державній Академії історії матеріальної культури (ДАІМК) й одержав спеціальність археолога-мистецтвознавця. У 1929—1930 рр. працював старшим науковим співробітником ДАІМК, а в 1931—1935 рр. — заступником директора по науковій частині Державного псковського музею. Одночасно в 1932—1935 рр. викладав історію СРСР у Псковському педінституті. З 1935 по 1941 р. займав посаду заступника директора по науковій частині Управління новгородських державних музеїв. У 1941—1942 рр. викладав історію і географію в Тургенському педучилищі Алма-Атинської області. З 1943 по 1945 р. В. А. Богусевич — учасник Великої Вітчизняної війни, гвардії лейтенант, командир стрілецького взводу, політпрацівник. У 1945—1946 рр. — заступник директора по науковій частині музею-заповідника Києво-Печерської лаври. З 1947 по 1962 р. працював в Інституті археології АН УРСР зав. відділом слов'яно-руської археології, старшим науковим співробітником. Одночасно в 1947—1950 рр. викладав спецкурс з археології на історичному факультеті Київського державного університету.

В. А. Богусевич був дослідником широкого діапазону. Крім археології, в його наукові інтереси входили історія архітектури та мистецтва. Він є автором 48 наукових праць.

Основним фахом В. А. Богусевича була давньоруська археологія. Під час роботи в Ленінграді, Пскові, Новгороді, Києві він брав активну участь в експедиціях по дослідженню пам'яток матеріальної культури Північно-Західної та Південної Русі і одним з перших здійснив широкі розкопки в Новгороді, наслідки яких підсумовані в монографії «Великий Новгород», виданій у 1939 р. На Україні В. А. Богусевич займався вивченням давньоруських міст Середнього Подніпров'я. Значні експедиційні роботи ним були проведені в Києві на Подолі, Києво-Печерському заповіднику та Чернігові. З його ім'ям пов'язані дослідження давньоруських міст Путивля, Канева, Віра, В'яханя, Остерського Городця, Воїня. На підставі археологічних та літературних даних дослідник успішно розробляв питання походження і формування давньоруських міст, їх соціальної структури.

В. А. Богусевич — член КПРС з 1940 р. Нагороджений орденом Червоної Зірки та медалями.

Світла пам'ять про В. А. Богусевича — вченого-археолога, принципового комуніста, ветерана Великої Вітчизняної війни — назавжди залишиться в серцях тих, хто працював разом з ним і під його керівництвом.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АДУ	— Археологічні дослідження на Україні
АИУ	— Археологические исследования на Украине
АМ ЦНПМ	— Археологічний музей Центрального науково-природничий музей м. Києва
АО	— Археологические открытия
АП	— Археологічні пам'ятки УРСР
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
АЭС	— Археолого-этнографический сборник
ВА	— Вопросы антропологии
ВДИ	— Вестник древней истории
ВУАН	— Всеукраїнська Академія наук
ГИМ	— Государственный исторический музей
ДАІМК	— Державна Академія історії матеріальної культури
ЗООИД	— Записки Одесского Общества истории и древностей
ИГАИМК	— Известия Государственной Академии истории материальной культуры
КСИА АН СССР	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИА АН УССР	— Краткие сообщения Института археологии АН УССР
МАСП	— Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА АН УРСР	— Науковий архів Інституту археології АН УРСР
ОАМ	— Одесский археологический музей
ПСРЛ	— Полное собрание русских летописей
СА	— Советская археология
САИ	— Археология СССР. Свод археологических источников
СЭ	— Советская этнография
ТИЭ	— Труды Института этнографии
ESA	— Eurasia Septentrionalis Antiqua
JHS	— Journal of Hellenic Studies
SA	— Slovenska Archeologia
WA	— Wiadomości Archeologiczne

З М І С Т

Статті

<i>Максимов Є. В., Петрашенко В. О.</i> Городище Монастирсьок VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі	3
<i>Шалагінова О. І.</i> Розписні родосько-іонійські кіліки архаїчного часу з Березанського поселення	20
<i>Лейтунська Н. О.</i> Лутерії з Ольвії	32
<i>Яковенко Е. В.</i> (Чернігів) Нові досягнення боспорознавства і проблема скіфів Східного Криму	46

Публікації та повідомлення

<i>Кротова О. О.</i> Пізньопалеолітична пам'ятка поблизу с. Говоруха на Лугані	53
<i>Шарафутдінова І. М.</i> Орнаментовані сокири-молотки з катакомбних поховань на Ігулі	60
<i>Тощев Г. Н.</i> (Одеса) Могильник культури багатоваликаної кераміки в с. Тузлі Одеської області	70
<i>Пелецишин М. А.</i> (Львів) Поселення поморської культури на Західній Волині	72
<i>Зеленецька І. Б.</i> Нове поселення зарубинецького типу в Подесенні	80
<i>Приходнюк О. М.</i> Городища Халеп'є і Григорівка на Середньому Дніпрі	87

Критика та бібліографія

<i>Черненко Є. В., Симоненко О. В., Мурзін В. Ю.</i> Ранній залізний вік у виданнях наукових установ Північного Кавказу	97
---	----

Охорона археологічних пам'яток

<i>Радзівєвська В. Є., Шрамко Б. А.</i> (Харків) Нові археологічні пам'ятки на Харківщині	100
---	-----

Хроніка

<i>Баран В. Д., Терпиловський Р. В.</i> Симпозіум вчених соціалістичних країн з проблеми «Етногенез слов'ян»	109
--	-----

Пам'яті В. А. Богусевича

Список скорочень	112
----------------------------	-----

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

- Максимов Е. В., Петрашенко В. А.* Городище Монастырек VIII—XIII вв. на Среднем Днепре 3
- Шалагинова О. И.* Расписные родосско-ионические килики архаического времени из Березанского поселения 20
- Лейпунская Н. А.* Лутерии из Ольвии 32
- Яковенко Э. В.* (Чернигов) Новые достижения боспороведения и проблема скифов Восточного Крыма 46

Публикации и сообщения

- Кротова А. А.* Позднепалеолитический памятник у с. Говоруха на Лугани . . . 53
- Шарафутдинова И. Н.* Орнаментированные топоры-молотки из катакомбных погребений на Ингуле 60
- Тощев Г. Н.* (Одесса) Могильник культуры многоваликовой керамики в с. Тузлы Одесской области 70
- Пелецишин Н. А.* (Львов) Поселения поморской культуры в Западной Волини . . 72
- Зеленецкая И. Б.* Новое поселение зарубинецкого типа на Подесенье 80
- Приходнюк О. М.* Городища Халепье и Григорьвка на Среднем Днепре 87

Критика и библиография

- Черненко Е. В., Симоненко А. В., Мурзин В. Ю.* Ранний железный век в изданиях научных учреждений Северного Кавказа 97

Охрана археологических памятников

- Радзиевская В. Е., Шрамко Б. А.* (Харьков) Новые археологические памятники на Харьковщине 100

Хроника

- Баран В. Д., Терпиловский Р. В.* Симпозиум ученых социалистических стран по проблеме «Этногенез славян» 109

Памяти В. А. Богусевича

- Список сокращений 112

Академия наук Украинской ССР

Институт археологии

Украинское общество охраны
памятников истории и культуры

АРХЕОЛОГИЯ

Республиканский межведомственный сборник

Основан в 1971 г.

(На украинском языке)

33

*Друкється за постановою вченої ради Інституту археології
Академії наук Української РСР*

Редактор *О. С. Белякин.*

Художній редактор *С. П. Квітка.*

Технічний редактор *Г. Р. Боднер.*

Коректори *С. А. Доценко, Ю. І. Бойко*

Информ. бланк № 3738,

Здано до складання 17.10.79. Підп. до друку 10.06.80. БФ 04063. Формат 70 × 108/16. Папір друк. № 3. Літ. гарн. Вис. друк. Умовн. друк. арк. 10,15. Обл.-вид. арк. 9,87. Тираж 1000. Зам. 9—2469. Ціна 1 крб. 50 коп.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, Репіна, 3.

Головне підприємство республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, 252057, Київ-57, вул. Довженка, 3.

Віддруковано з матриць Головного підприємства республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР 252057, Київ-57, Довженка, 3 в обласній книжковій друкарні Львівського облполіграфвидаву, Львів, вул. Стефаніка, 11. Зам. 3571.

**В ИЗДАТЕЛЬСТВЕ «НАУКОВА ДУМКА»
В 1980 г. ВЫИДУТ В СВЕТ КНИГИ:**

Археологія: Респ. міжвід. зб. Вип. 34 і 35. Обсяг кожного випуску 10 арк., ціна 1 крб. 50 к., тираж — 1000 пр.

Вміщено теоретичні й узагальнюючі статті з питань стародавньої історії та археології України, які хронологічно охоплюють період від кам'яного віку до середньовіччя. Дані повідомлення про нові відкриття на території УРСР і дослідження окремих культур, критику і бібліографію, матеріали про охорону археологічних пам'яток.

Для археологів, істориків, працівників музеїв, викладачів та студентів історичних факультетів.

Предварительные заказы на эти книги принимают все магазины книготоргов, магазины «Книга — почтой» и «Академкнига». Просим широко пользоваться услугами магазинов — опорных пунктов издательства: Дома книги — магазина № 200 (340048, Донецк-48, ул. Артема, 147 а), магазина «Мир книги» (310003, Харьков-3, пл. Советской Украины, 2/2), магазина научно-технической книги № 19 (290006, Львов-6, пл. Рынок, 10) и магазина издательства «Наукова думка» (252001, Киев-1, ул. Кирова, 4). Магазины во Львове и Киеве высылают книги иногородним заказчикам наложенным платежом.

«НАУКОВА ДУМКА»